Частина перша

ОДАЛІСКА

1

Великий візир Асан Мустафа Кепрюлю, або Кара–Мустафа, як його називала вся Туреччина, поглянув на себе у велике, в позолоченій рамці дзеркало роботи венеціанських майстрів. У ньому він побачив середнього на зріст, сухорлявого чоловіка в білому, як і належить великому візирові, одязі й такій же білосніжній чалмі, прикрашеній великим самоцвітом і срібним челенком.

Наблизившись до дзеркала майже впритул, він почав пильно розглядати своє обличчя.

Воно було темне, довгасте, з хрящуватим — не тюркським, а грецьким — носом, бо родина Кепрюлю походила з греків, що, подібно багатьом іншим, потурчилися після завоювання Константинополя османами. Дві зморшки спадали від крил носа і різко окреслювали міцно стулений рот. Вони надавали всьому обличчю суворості. На груди лягала чорна, з проблисками сивизни борода. А з–під крутих брів виглядали допитливі чорні очі, пронизливого погляду яких не витримував ніхто, навіть сам султан Магомет.

Згадавши султана, Кара–Мустафа криво посміхнувся.

Дитя! Доросле дитя, волею долі поставлене правити гігантською імперією. Йому б веселитися і розважатися з одалісками, яких у гаремі… 31 понад півтисячі. Або — полювати… Полювання — то його стихія і найбільша пристрасть. Заради нього султан, не задумуючись, кине державні діла, військо, гарем і помчить у дикі хащі Родопських гір, щоб

поганятися за вепрами, козулями, зайцями чи лисицями. Недарма ж він і прізвисько дістав — Авджі, тобто Мисливець…

Кара–Мустафа знову посміхнувся. На цей раз сумно. Адже йому, справжньому правителеві Османської імперії, доводиться гнути спину перед цим нікчемою і лінтюхом, який, одначе, корчить із себе великого завойовника і мріє про лаври Александра Македонського… А хто підніс його на таку недосяжну висоту? Родина Кепрюлю, яка ось уже тридцять років беззмінно дає Туреччині великих візирів! Родина Кепрюлю, наймогутніша родина імперії, а можливо, і всього світу, з надр якої вийшов і він, Кара–Мустафа! Це вона піднесла на вершину влади Магомета IV, якого більш спритні брати, претенденти на престол, давно б уже згноїли у Семивежному замку… Нікчема! Але спробуй хоч пальцем ворухнути супроти нього! Позбудешся не тільки звання й місця великого візира, а й голови…

Та ні! Рано чи пізно наступить час, коли він, Кара–Мустафа, не буде схилятися ні перед ким, бо сам стане правителем, султаном чи імператором великої імперії, яку збудує на руїнах Австрії, Венеції, Польщі та німецьких князівств. Уже готується величезне військо, перед яким зів’яне, мов трава на морозі, об’єднана сила ворогів Порти. На чолі війська він пройде вздовж Дунаю, нищачи все на своєму шляху. Подібно Тамерлану, він стане грозою і бичем Божим поганих гяурів! На їхніх землях насадить іслам, пів–Європи наверне до вчення Пророка, а Відень, прекрасну столицю австрійського імператора Леопольда, зробить своїм головним містом!

Все складається якнайкраще. З царем московським Федором, слава Аллаху, підписано перемир’я. Отже, на півночі розв’язано руки. Імператор Леопольд, під’юджуваний єзуїтами, затопив кров’ю Західну Угорщину, ведучи безпощадну війну проти повстанців, і це допомогло туркам переманити на свій бік молодого графа Емеріка Текелі, що став вождем угорців. Текелі допоможе османам у боротьбі проти Австрії, за ним піде багато тисяч відчайдушних воїнів, а коли звершить своє діло і стане непотрібний, його доведеться усунути, а Угорщину, цей

благодатний край на берегах Дунаю, він, Кара–Мустафа, зробить пашаликом своєї новозбудованої імперії, її житницею.

Вивідачі доносять, що Леопольд засилає таємних послів до короля Франції Людовіка XIV, щоб після багатьох років неприязні, ворожнечі і воєн схилити його до дружби або хоча б до нейтралітету. Даремна праця! Великий візир одержав запевнення Людовіка в тому, що Франція ніколи не піде на угоду з Австрією, своєю давньою суперницею на континенті. Більше того, через королеву Ляхистану Марію–Казимиру, дочку зубожілого французького маркіза капітана д’Аркена, Людовік вимагав від Яна Собеського зберігати мир з турками і підтримувати мадяр проти Австрії… Ян Собеський, давній ворог Порти, поки що вагається… Хай вагається! Бо має підставу: у нього немає ні війська, ні грошей…

Великий візир поринув у думки. А в них переплелись химерно дійсність із домислами, тверезі роздуми досвідченого державного мужа і воїна з рожевими юнацькими мріями.

Дивлячись у дзеркало, вже не помічав свого обличчя і навіть забув про невеликі набряки під очима, що з’явилися останнім часом, а уявляв себе імператором безмежної імперії, яка простиратиметься від берегів Дунаю біля Залізних Воріт до світловодого Рейну, а може, й далі. Те, що не пощастило зробити на Півночі, він здійснить на Заході.

І може, то на краще?

Замість напівпустельних українських степів по обох берегах могутньої ріки Озу, яку гяури називають Дніпром, до його ніг ляжуть густонаселені, багаті провінції країни Золотого Яблука32. Його кінь викреше копитом вогонь об кам’янисті береги Присмеркового океану, про який мріяли і Аттіла, і Чінгісхан, і кривавий завойовник урусів Бату–хан. Його рука пронесе зелене знамено Пророка до самого краю землі!

Так, все це буде! Все це він зробить. Але пізніше. В майбутньому. А зараз…

Кара–Мустафа усміхнувся і підморгнув, мов хлопчисько, своєму зображенню в дзеркалі. Розправив пальцями зморшку між бровами і ще раз підморгнув.

А зараз він піде на ліве крило свого великого палацу, проникне потайним ходом у вежу і загляне в кімнату, де, за його наказом, ось уже який місяць держать квітку раю, дівчину–полонянку, незвичайна краса якої збаламутила серце першого сановника імперії.

Він залишив кабінет, минув залу прийомів і напівтемною прохолодною галереєю дійшов до сторожової вежі, що примикала до палацу й непомітними для стороннього ока дверима сполучалася з ним.

Сторожі тут не було.

Кара–Мустафа відсунув легку декоративну шафу і без зусилля відчинив масивні дубові двері — видно, завіси були заздалегідь добре змащені олією. Вузькими гвинтовими сходами піднявся вгору й зупинився в просторій ніші.

Густа напівтемрява облягала все довкола. Та Кара–Мустафу це не бентежило. Він простягнув уперед руку і, намацавши на стіні раму з картиною, зняв її.

В ту ж мить у ніші стало світліше: під рамою ховалося невеличке віконце, що пропускало трохи тьмяного світла.

Кара–Мустафа поставив обережно картину на підлогу і припав обличчям до скла.

Перед його зором відкрилася велика кругла кімната, упорядженa навіть для візирського палацу з небаченою розкішшю. Стіни задрапіровані барвистим шовком і килимами. Зліва від дверей — велике дзеркало в золоченій оправі, праворуч — шафа з бронзовими ручками. Посередині, в красивій мармуровій чаші, грайливо бив невеличкий фонтанчик, а над ним розкинула крислате віття ніжно–зелена пальма. З другого боку фонтана стояла широка, застелена важким персидським килимом канапа. На ній лежала дівчина. Біля неї на підлозі сиділа стара жінка.

Лише міцні грати на вікнах не гармоніювали з розкішшю цієї кімнати.

Постоявши в задумі кілька хвилин і помилувавшись красою дівчини, Кара–Мустафа легенько зітхнув, повісив картину на місце і почав поволі спускатися крутими сходами вниз.

Останніми днями стало його настійною звичкою — приходити сюди і кілька хвилин дивитися на полонянку. І хоч би як був переобтяжений державними турботами, він знаходив час заглянути в кімнату під вежею.

Ось і сьогодні — джумеат. Свята п’ятниця. Єер халіфа, тобто урочистий султанський намаз. І йому, великому візирові, разом з іншими найвищими сановниками імперії потрібно через годину–другу супроводити падишаха до мечеті Сулейманіє та Ая Софії. А він не втримався, щоб не завернути сюди і не глянути на прекрасне личко, на розкішні коси й округлі ніжні плечі молодої красуні.

2

Кара–Мустафа повернувся тим же шляхом до свого кабінету, ще раз пильно оглянув білосніжну чалму із сяючим челенком, такий же білосніжний легкий доломан33 з горностаєвою опушкою, красиву чорну

бороду, зрідка припорошену, мов памороззю, сивизною, і, залишившись задоволений собою, попростував до виходу.

На подвір’ї на нього чекав почет. Старший конюший держав за уздечку сірого в яблуках коня. Їхати було недалеко — до пристані.

Кара–Мустафа на мить зупинився на ґанку, бистрим поглядом окинув двір. На повні груди вдихнув свіже ранкове повітря.

О Аллах, як тут гарно! Ні, хай хто що не каже, його маєток Ейюб, розташований за стінами столиці, при самій вершині Золотого Рогу, то — райська місцина!

Великий двоповерховий палац, до якого примикають гарем, кухня та інші служби, потопає у зелені тінистого саду. Всюди — море квітів. Прямо перед входом до палацу — пристань, де завжди напоготові стоїть галера. З Золотого Рогу віє прохолодою і запахами моря. Рай, та й годі! Не дивно, що сам султан, відвідавши Ейюб, це невеличке приміське сільце, сказав: "Коли б не було на світі султанського сералю, то я волів би жити в Ейюбі".

Він зійшов зі сходів, легко сів у сідло і спрямував коня до пристані. Почет рушив за ним.

На галері було піднято знамено великого візира. По парадному трапові Кара–Мустафа піднявся на палубу. Корабельний ага відсалютував йому шаблею.

В ту ж мить галера відчалила від берега. Пропливла Золотим Рогом, і, обігнувши майже все місто і випливши в Мармурове море, взяла курс до султанського мобейну34.

Тут великого візира вже ждали члени дивану — візирі, а також придворні, про посади і роль яких навіть він сам мав туманну уяву.

Споконвіку були вони, і без них, здавалося, не міг обійтися жоден султан.

Весь цей натовп посунув слідом за великим візиром до палацу падишаха і поволі танув, розчиняючись у ще більших натовпах придворних, котрі очікували виходу султана, і в трьох дворах, і в численних приміщеннях сералю.

Нарешті всі десь позникали, і Кара–Мустафа лишився у великій тронній залі сам. Якусь хвилину постояв, а потім поволі попростував до високих позолочених дверей, обабіч яких на чатах стояли два чорнолиці велетні–нубійці.

В ту ж мить крізь відчинені вікна з двору долинули протяжні співи ріжків. Ударив тулумбас.

Позолочені двері розчинились — і до зали увійшов султан Магомет. Його супроводжував тільки один придворний — головний євнух.

Кара–Мустафа мовчки вклонився і, швидко випроставшись, очолив цю невеличку процесію.

Перед ними безшумно розчинялися двері. Сторожа брала на караул. Коли проходили анфіладою кімнат, до них приєдналися: шейх–уль–іслам, візирі, радники, паші, чауші. Незабаром сотні придворних уже супроводили "намісника Бога на землі".

У третьому дворі сералю султанові підвели білосніжного красеня коня. Кілька найближчих яничарів миттю кинулися наперед, зігнули спини, утворивши живі сходи. Султан зійшов по них і сів у сідло.

Знову пролунав грім барабанів. Відчинилися ворота другого й першого двору — і процесія рушила. Заспівали зурни, флейти, ріжки. Загримкотіли тулумбаси. З тисяч горлянок вирвався крик: "Уй я уй!"35

Першими з воріт Топ–капу вийшли чотириста яничарів при повному озброєнні, у красивих парадних шапках.

Тисячні натовпи, що запрудили вулиці й майдани, розступилися перед ними, утворюючи широкий прохід. Рослі дужі яничари, не церемонячись, розштовхували тих, хто забарився і вчасно не відійшов убік, або давали міцного тумака межи плечі — аж ті летіли сторчака. Однак потерпілі не ображалися, а, підхопившись, знову витріщалися на пишне, строкате й бучне видовище.

Яничари з охоронних орт хизувалися дорогим одягом, барвистими шовковими поясами, різномасною, але теж дорогою зброєю і відрізнялися один від одного шапками. У одних вони були з білого сукна без ніяких прикрас, у других — жовті, у третіх — сині, прикрашені сріблом, у четвертих — прикрашені золотом або самоцвітами, що грали проти сонця всіма барвами веселки.

За яничарами вийшов загін охоронців–силачів. Потім виїхали яйабаші — кінні охоронці, в срібних касках, на яких тріпотіли золототкані плюмажі. В руках вони тримали напоготові луки й стріли.

За яйабашами з’явилися пишно вдягнуті, у височенних долбандах36 чауші та чаушбаші. Їхні баскі коні були покриті парчевими попонами, уздечки сяяли позолотою, а сідла — сріблом.

Не встигли стамбульські обиватели подивуватися такому багатству, як виступили люті на вигляд скороходи–пайєки, до пояса голі, мускулисті, з шаблями і ятаганами наголо, ладні накинутись на ворогів падишаха, мов голодні собаки. На головах у них відливали сріблом і позолотою круглі, мов корони, шоломи.

А вже потім з’явилися стамбульські вельможі — аги й заїми, паші, два кази–аскери, муфтії. На тонконогих арабських скакунах гордо сиділи візирі.

На деякій відстані від них ішов пішки — так велів звичай і придворний етикет — великий візир Кара–Мустафа.

За ним їхав падишах.

Чудовий білий кінь, розпустивши пишного хвоста, ледве торкався копитами землі. Його сідло, чапрак і вся збруя ряхтіли щирим золотом, перлами й самоцвітами.

Осліплені цим багатством, вигукуючи "уй я уй", люди не могли відірвати очей від коня, що ніс на собі "тінь Бога на землі", "падишаха всесвіту".

Султан Магомет IV, сорокарічний, злегка обважнілий чоловік з м’яким невиразним обличчям, сидів на коні звично, як природжений наїзник, — недарма він мав пристрасть до верхової їзди і полювання. Одяг на ньому був такий розкішний і так густо всіяний золотом, перлами та самоцвітами, що, здавалося, то не одяг, а саме сонце. Особливу увагу привертав до себе султанський долбанд з двома плюмажами, усіяний безліччю коштовних камінців, кожен з яких був вартий цілого маєтку.

Зразу за султаном їхали два бородаті богатирі з шаблями при поясах, ятаганами, луками і сагайдаками, з яких виглядали пучки стріл. Кожен з них держав напоготові важкий боздуган з блискучими крицевими гостряками. Позаду йшли державні казнадари і головний євнух.

До самої мечеті Сулейманіє, де султан, зійшовши з коня, вклонився пам’яті своїх попередників, падишахів минулих епох, та до Ая Софії, де було відправлено єер халіфа — султанський намаз, хвилювалося неоглядне людське море. В міру наближення султана тисячні натовпи з вигуками "уй я уй" падали на коліна, а потім схоплювалися і сунули слідом за кортежем, топчучи тих, хто мав необачність спіткнутись і опинитися під ногами…

3

Після намазу, коли, повернувшись до сералю, султан зійшов з коня і зник у покоях мобейну, його величезний почет хутко розтанув. Яничари розійшлися по своїх сейбанах, придворні вельможі роз'їхалися по домівках, а прості городяни, натішившись блискучим видовищем, заклопотано брели вулицями міста, повертаючись до буденних справ.

З найвищих сановників у палаці залишилися тільки найближчі до султана люди — головний євнух і великий візир.

Кара–Мустафа, поволі походжаючи вздовж вікон, попід крислатими пальмами, що були окрасою великої зали, злився. Ще б пак! Султан не прийняв його відразу, а звелів почекати, поки він трохи спочине. Іншим разом великий візир не чекав би і поїхав би в Ейюб спочивати, але дві справи були такі нагальні, що відкладати на завтра він ніяк не міг.

З години на годину, як повідомив нарочний, має прибути з Немирова яничарський загін. Він привезе гетьмана Юрія Хмельницького і його казну. Султан уже дав згоду на усунення його від влади на Україні, а тепер треба домогтися, щоб дозволив стратити або кинути у страшні казе мати Єди Куле37. Тоді можна було б безперешкодно привласнити його багатства.

І по–друге, з Дунаю, від будського паші Ібрагіма, прибув посланець, який привіз нові повідомлення з Відня. Задумавши війну з Австрією, Порта давно пильно стежила за кожним кроком віденського двора. Ці останні важливі вісті теж треба негайно довести до відома падишаха. Тому так нетерпеливилося великому візирові.

Коли маленька стрілка великих золочених дзиґарів, що стояли в кутку зали на високому, теж із позолоченими ніжками столикові, двічі обійшла коло, він рушив до султанських покоїв. Назустріч підвівся головний євнух, котрий, мов вірний пес, пантрував біля "порога щастя".

— Пора! — коротко кинув Кара–Мустафа.

— Я спитаю дозволу, бей–ефенді, — вклонився той і зник за дверима.

Через якийсь час він повернувся і, оголосивши, що падишах дав згоду вислухати великого візира, ще з нижчим поклоном впустив Кара–Мустафу до султанської опочивальні.

Це була велика розкішна кімната. Султан напівлежав на широкій, гаптованій по боках сріблом отоманці, а на килимі, біля його ніг, сиділа молода красива одаліска, грала на лютні і тихо наспівувала італійську пісеньку.

Кара–Мустафа низько вклонився.

Одаліска миттю урвала спів, опустила на обличчя серпанок і зникла в бічних дверях. Головний євнух вийшов теж.

Султан підвівся. На його розповнілому, випещеному обличчі промайнув вираз удаваного невдоволення й досади.

— Великі візирі, мабуть, придумані Аллахом для того, щоб султани не мали спокійного життя, — сказав він капризно. — Ти налякав цю маленьку італійську пташину, і вона втекла…

Кара–Мустафа вклонився ще раз.

— Я визнаю свою провину, мій володарю, але, на жаль, і в намісників Бога на землі є обов’язки, хоча, не приховаю цього, їх значно менше, ніж у великих візирів… І ці обов’язки змушують мене турбувати мого падишаха навіть у святу п’ятницю.

Султан на знак згоди кивнув головою.

— Ну, гаразд, гаразд… Розповідай, що трапилося!

— Мій повелителю, — почав тихо Кара–Мустафа, — після переможної війни проти урусів…

— Ця перемога дуже дорого нам коштувала, — похмуро кинув султан. — Хай у майбутньому оберігає нас Аллах від таких перемог!

Кара–Мустафі не сподобалися ці слова султана, але він зробив вигляд, що не чув їх, і знову повторив те, що сказав щойно. Тільки тепер у його голосі почулися металеві нотки, які він іноді дозволяв собі в розмові з султаном, коли якимось підсвідомим чуттям відчував, що той перебуває в стані душевної млявості і не розгнівається на нього.

— Мій повелителю, після нашої перемоги на півночі ми відразу ж почали готуватися до війни на заході… Зараз настав час приймати рішення. Від паші Ібрагіма є донесення. Наші вивідачі в Австрії сповіщають, що віденський двір теж не дрімає… Імператор Леопольд з благословення папи Інокентія направив послів у Варшаву до короля Яна Собеського, щоб домовитися про союз…

— Що? Вони таки хочуть підписати договір?

— Так. До них приєднуються німецькі курфюрсти38.

Магомет схопився з отоманки. Повідомлення схвилювало його.

— Ми висічемо їх упень! — вигукнув він. — Ми запроторимо їх усіх на галери! Адже у Собеського немає й десяти тисяч війська!

— Однак подейкують, що він зобов’язується виставити сорок тисяч.

— Хотів би я побачити ті сорок тисяч! Звідки їх візьме? Казна ж у нього порожня!

— Зате у папи багато золота… Дасть Ватикан!

— Гм, ти маєш рацію… Скільки ж війська може нашкребти той нікчема Леопольд?

— Леопольд нібито обіцяє майбутнім союзникам виставити проти нас, як доносять вивідачі, шістдесят тисяч… Ну, а коли реально, то, я думаю, тисяч сорок…

— А курфюрсти?

— Ті приведуть тисяч двадцять… Найбільше — тридцять…

— Ну, що ж — тоді ми кинемо під Відень удвічі більше! — запально, мов юнак, вигукнув Магомет. — І я сам поведу це військо — зітру на порох Австрію і Ляхистан! Знищу мерзенних гяурів…

Останні слова султан вимовив уже без пафосу, мляво, і Кара–Мустафа ледь помітно усміхнувся в бороду, бо знав, що цієї запальності падишахові вистачить ненадовго.

— Ми повинні розбити їх, перш ніж вони об’єднаються, мій повелителю, — шанобливо, але твердо сказав великий візир. — Я вже послав Ібрагіму–паші наказ зробити все, щоб перетягти на наш бік Текелі…

— Правильно зробив.

— І стягую війська до столиці, щоб, коли потрібно буде найяснішому падишахові, міг двинути їх на ворога. Цими днями зберемо диван — приймемо остаточне рішення.

— І це добре… Що ще?

Кара–Мустафа понизив голос.

— Мій великий повелителю, свічадо божественної мудрості, той гяур, гетьман Юрій Іхмельніскі, як я уже доповідав, виявився людиною, недостойною високої ласки…

— Що він ще там накоїв?

— Вірні люди доповіли, що його шуряк полковник Яненченко знаходиться зараз у Ляхистані і веде якісь таємні переговори з гетьманом Яблоновським, а може, і з самим королем. Підозрюю, що переговори з нашими ворогами поза нашою спиною — це…

Кара–Мустафа зробив паузу. Та султана вже охопив гнів.

— Гяур! Собака! Смерть для нього — не найтяжче покарання!

— Так, славний повелителю трьох суходолів… І я звелів схопити негідника. Накажете повісити?

Султан задумався.

— Повісити?.. Гм, це зробити неважко… Але для чого поспішати? Ні, краще відпровадь його в Єди Куле — в каземат! — Він трохи помовчав. — А хто ж тепер правитиме Україною?

Кара–Мустафа хитро примружився.

— Ми зробили хід конем… Як у шахах, мій повелителю…

— Як саме?

— Я наказав господареві Молдови Дуці купити у нас той обширний, і благодатний край, і йому не залишалося нічого іншого, як розчинити свої скрині, що тріщать від золота. Отже, ми маємо гроші для нового походу і покриємо ними значну частину витрат на війну…

— Це ти зробив мудро… Ха–ха–ха! Так потрусити кишені того старого скупердяги! Ха–ха–ха! — зареготав султан. — Як це тобі спало на думку?

— Коли державна казна порожня, то мимоволі станеш спритним і хитрим, мов сам шайтан.

— Ну, й що ж він? Дуже опирався?

— Уявіть собі — ні… Видно, спокусився на безмежні простори Правобережної України… Зразу ж переніс резиденцію правителя того краю з Немирова до Печер, що у Брацлавському полку, а в Чигирин призначив полковником якогось козака Гримашевського…

— Ну, що ж — хай порядкує… Але дай йому зрозуміти, що джизьє39 відтепер збільшиться вдвоє… І щоб платив справно! А крім того, до весни хай поставить десять тисяч кінних воїнів з обозом і приведе під Белград!

— Ви це мудро придумали, мій повелителю, — схилився в поклоні Кара–Мустафа. — Господар виконає ваш наказ, я подбаю про це.

— У тебе все?

— Все, мій повелителю. Дозвольте йти?

— Іди!

Кара–Мустафа ще раз вклонився і позадкував до дверей, дотримуючись придворного етикету, який не дозволяв підданим падишаха повертатися до нього спиною. Але в ту мить, коли він уже простягнув назад руку, щоб відчинити двері, султан зупинив його.

— Чекай, Мустафо!

Великий візир зупинився, запитливо глянув на султана.

— Підійди сюди! — наказав Магомет, і коли Кара–Мустафа знову наблизився до нього, спитав, пильно заглядаючи йому у вічі: — До мене дійшли чутки, що в твоєму гаремі зацвіла троянда раю… Чи це правда?

— Що мій повелитель має на увазі?

— Ну, як же! Кажуть, такої красуні і в султанському гаремі немає!

Кара–Мустафі коштувало великого зусилля приховати хвилювання, що враз охопило його. Він зрозумів, на яку красуню натякає султан.

— Злі язики перебільшують, мій богоданий повелителю, — сказав Кара–Мустафа. — Справді, у моєму гаремі є кілька красунь, але щоб вони дорівнялися красуням із султанського гарему?! Не віриться мені… Та й досі я не можу здогадатися, про яку йде мова. — І він сміливо глянув на султана.

— Кажуть, ту полонянку привезли тобі з Каменіче?40

"Він таки знає все, — промайнуло в голові Кара–Мустафи. — Цікаво, хто ж із моїх людей є султанським вивідачем? Дізнаюся — випечу собаці очі й вирву язика!"

А вголос промовив:

— А–а, тепер мені все ясно… Є така дівчина! Гарненька. Вас не обманювали, коли захоплено змальовували її красу… І все ж серед троянд султанського гарему вона здавалася б звичайною польовою квіткою.

— То це ж чудово! — вигукнув Магомет. — Троянди колючі і, незважаючи на пахощі й красу, швидко набридають, а менш яскраві польові квіти часто миліші нашому серцю… Чи не так?

Кара–Мустафа прекрасно розумів, куди хилить султан, і не посмів на цей раз перечити. Хоча Магомет говорив, здавалося б, ласкаво й доброзичливо і нічого прямо не вимагав, та за цією зовнішньою добротою приховувалася мстива і заздрісна натура, — і через якесь необережно мовлене слово султан міг щомиті спалахнути. А зараз, напередодні походу на Австрію, на який Кара–Мустафа покладав такі великі й честолюбні надії, він боявся ускладнити своє становище. Тому вклонився і, незважаючи на те, що серце гризла досада, з привітним усміхом сказав:

— Безперечно так, хранителю мудрості Пророка! Настане час — і та скромна польова квітка розквітне пишно, мов найдорогоцінніша троянда. Тоді рука відданого слуги піднесе її вам у всій її непорочній красі. Гадаю, це буде найкращий подарунок моєму повелителю в той день, коли мерзенні, охоплені гординею гяури впадуть під ударами щабель непереможних воїнів нашого грізного хондкара41, найбільшого завойовника всіх часів!

Обличчя султана прояснілo: він любив лестощі.

— На все воля Аллаха! Я завжди знав, що ти мій найвідданіший слуга, Мустафо… Можеш іти!

Знову задкуючи, великий візир вийшов із султанської опочивальні, несучи гризоту в серці.

4

На галері, коли в обличчя подув свіжий морський вітерець і слуги подали на верхню палубу глек холодного шербету, Кара–Мустафа поволі почав заспокоюватися.

Власне, що сталося? Адже все складається якнайкраще!

Султан доручив йому готувати військо для великої війни в Європі і, можна не сумніватись, призначить на час походу сердаром, бо навряд чи в самого стане сили і бажання нести тяготи військового життя. А це — певний шлях до здійснення його мрій і намірів! Хай думає Магомет, що похід готується для возвеличення його особи. Ха–ха! Зарозумілий хлопчисько! Ні, Кара–Мустафа не такий недоумок, щоб, стоячи біля керма імперії, не подбав про себе, про своє і своїх нащадків майбутнє! Ні, не був би він представником роду Кепрюлю, щоб, ставши великим візиром, не мріяв про більше — про трон падишаха чи корону імператора! І перший успішний крок на цьому шляху зроблено. Чого ж турбуватися?

Без ускладнень пощастило також спекатися Юрія Хмельницького. Як повідомили гінці, ось–ось прибуде яничарська орта з казною українського гетьмана, яка істотно поповнить власну казну великого візира. Чого ж іще бажати?

Ах, так, — досада гризе серце через ту красуню невільницю, про яку дізнався султан і прозоро натякнув, що хотів би мати її в своєму гаремі. Це справді неприємно. Султани, як і всі смертні, люблять подарунки.

Тож було б необачно не зрозуміти натяку… Гм, доведеться подарувати дівчину, хоча краса і розум її полонили його самого. Тьфу, шайтан! Як погано вийшло! І все через якогось султанського вивідача.

Кара–Мустафа почав у думках перебирати своїх слуг, охоронців, чаушів, радників, які могли б бути оком і вухом султана в його домі, але дуже скоро кинув цю марну затію, бо людей, що оточували його, було так багато, що він не міг пригадати і половини їх.

Прибувши в Ейюб, він передусім покликав старшого євнуха.

До кімнати вкотився невисокий товстун у гарному оксамитовому вбранні, м’яких, розшитих сріблом чириках і білосніжній чалмі. Наблизившись, з натугою зігнув короткий, барилоподібний стан і мовчки втупився у свого повелителя.

"Невже він султанський вивідач?" — подумав Кара–Мустафа, а вголос запитав:

— Ну, як вона, кизляр–ага?42

— Все те ж, бей–ефенді… Сьогодні її оглядав П’єтро–ага, лікар–італієць. Каже, дівчина здорова тілом, але хвора душею.

— Ох, цей мені римлянин!

— П’єтро–ага — чудовий лікар, бей–ефенді, — м’яко заперечив кизляр–ага. — Ви самі знаєте… До того ж він читає по зірках майбутнє…

— Але в нього дуже добре серце! Він усіх жаліє… Особливо рабів.

— Це зрозуміло: він сам довгі роки був рабом.

— Ну, гаразд, тебе не переговориш… Веди мене до неї!

— Прошу, бей–ефенді… Після того як дівчина хотіла викинутися з вежі, я, з вашого наказу, поселив її внизу, в круглій оді. Її день і ніч стереже стара Фатіма…

Вони спустилися по мармурових сходах на перший поверх, і кизляр–ага провів Кара–Мустафу в кімнату у вежі.

Біля вікна, на канапі, сиділо дві жінки — стара й молода. Побачивши великого візира, вони миттю схопилися і застигли в низькому поклоні.

Кизляр–ага кивнув старій головою.

— Фатіма, ходімо зі мною!

Стара швидко вийшла. Молода зробила рух, ніби хотіла затримати її, але потім, гордо випроставшись, сміливо глянула на Кара–Мустафу і вже не зводила з нього очей.

Це була Златка.

Та як вона змінилася за той час, що провела в неволі. Коли б її міг зараз побачити Арсен, її коханий, навіки втрачений Арсен, він одразу й не впізнав би дівчину.

Одягнута в розкішне шовкове вбрання, взута в мережені золотими й срібними нитками черевички, скупана в гаремній лазні, де підігріту воду скроплюють трояндовою олією, від чого шкіра набирає ніжності й пахощів троянд, вона здалася б йому надто красивою, але водночас і чужою. Він помітив би, як вона змарніла, як під очима залягли тіні, що надали її личку тієї привабливості, яку цінують у палацах вельмож, але яка зовсім не пасує красуням Старої Планини чи українського степу. Він

помітив би також, як примеркли її чудові сині очі і в них зачаїлися глибокий сум і безнадія.

Кара–Мустафа якийсь час мовчки милувався красою дівчини. На одну мить у нього зринула думка, що її прислав йому в подарунок Юрій Хмельницький, якого він одним розчерком пера викинув, мов ганчірку, на смітник, але він одразу ж відігнав її. Чи годиться тривожити сумління через якогось недолугого гетьмана–гяура? Зовсім інша річ — власні почуття. З ними варто рахуватися!

А ці почуття ось уже який тиждень бентежать його. Смішно подумати: він закохався, як хлопчисько! Відколи в Ейюбі з’явилася ця дівчина, він утратив спокій. Спочатку думав, що то буде одна з багатьох сотень одалісок, якими переповнений його гарем і які були йому зовсім байдужі. Але коли несподівано одержав од дівчини одкоша і вона пригрозила, що заподіє собі смерть, як тільки він насмілиться доторкнутися до неї, почуття його спалахнули, мов у юнака, і він зрозумів, що це серйозно.

Кохання і радувало його, бо раптом він відчув, що ще досить молодий і повен пристрастей, і злило, бо вперта дівчина спочатку й чути не хотіла про його домагання. А потім — захворіла…

Він таїв свої почуття від усіх. Здогадувалися про них тільки стара Фатіма та кизляр–ага. Ну, і, звичайно, знала Златка…

Від його пильного погляду не приховалося, що за останній час дівчина змінилася. Замість приреченості й страху в її очах світилася відчайдушна рішучість, а в міцно стиснутих вустах і гордо піднятій голівці вгадувалася сильна воля.

О Аллах екбер![43] І таку ніжну, мов весняний ранок, і горду, мов царівна, красуню віддати султанові? Щоб вона стала його кадуною?[44] Нізащо!

Ні, він не зламає свого щастя власними руками! Він зуміє обхитрити султана і не віддасть йому цю дівчину до того часу, поки сам не стане султаном країн Золотого Яблука. А тоді… А тоді зробить її своєю баш–кадуною, тобто першою дружиною, або краще — імператрицею… Він візьме з нею законний шлюб у віденському соборі Святого Стефана, який після завоювання Відня буде називатися мечеттю Ая Стефано, і вона народить йому шаха–заде, принца, наслідника престолу. Так він покладе початок новій династії, яка правитиме всіма країнами Золотого Яблука — Європою. Династії Кепрюлю! Не великих візирів Кепрюлю, а імператорів!

Але поки це буде, поки на голові ще не сяє імператорська корона, треба бути хитрим і передбачливим, щоб про ці думки не дізналася жодна собака. А з султаном вести тонку гру до останнього дня, і головним козирем у ній буде ця прекрасна полонянка! Як добре, що йому спала на думку така туманна обіцянка султанові: подарувати дівчину після перемоги над гяурами! Отже, у нього буде вдосталь часу, щоб маневрувати і зберегти Златку для себе… Хоча й треба кожної днини ждати від султана нового нагадування — тоді доведеться пожертвувати своїм почуттям і відпровадити полонянку в султанський гарем… Та до того далеко!

Він ще раз пильно глянув на дівчину. "Справді, лікар П’єтро правильно визначив її хворобу: у неї болить душа, — подумав із сумом, запримітивши глибоку зажуру в її прекрасних очах. — Але ж здавна відомо, що душу лікують не травами, не мазями і навіть не цілющими водами, а часом і добрим словом".

Златка стояла мовчки, в напруженому чеканні, і не зводила з нього тривожного погляду. Вона була прекрасна, як ніжна польова квітка…

Кара–Мустафа стримав зітхання. Хай йому біс, коли б не султан, ця польова царівна — хотіла б вона того чи ні — розділила б з ним його ложе!

Златка розцінила по–своєму думки й почуття великого візира, що мимоволі відбилися на його обличчі, і в її очах знову промайнув страх.

— Не бійся мене, пташко. Я не заподію тобі зла, — лагідно сказав Кара–Мустафа, ступаючи крок наперед.

— Я не боюся. Аллах захистить мене, — зіщулилася Златка.

— Не Аллах, а я, дівчино… Я захищу тебе від усього злого на світі! Бо в моїй владі — робити добро і зло. Ти це розумієш?

— Розумію. Тоді зроби добро — відпусти мене…

Кара–Мустафа усміхнувся.

— Дурненька, ніде тобі краще не буде, як тут. Скільки красунь з усього світу вважали б за честь і щастя стати моїми одалісками!

— Я ніколи не погоджуся стати наложницею навіть самого падишаха! — гордо випросталася Златка, і в її словах прозвучала така твердість, що Кара–Мустафа здивувався.

— Ніби у тебе є вибір!

— Так, у мене є інша можливість…

— Яка?

— Смерть… Я вже не раз казала тобі про це!

— Смерті ніхто не мине… Але такій молодій і красивій дівчині ще треба довго жити. І жити в розкоші, в коханні. І це тобі можу дати тільки я!

— Розкіш — так, кохання — ні.

— Чому?

— Бо я не кохаю тебе і ніколи не покохаю!

Кара–Мустафа розгладив пальцями, прикрашеними коштовними перснями, свою чорну бороду. Гм, давно вже його вуха не чули, щоб хто–небудь, якщо він сповна розуму, перечив йому чи говорив неприємності. А ось ця дівчина посміла! Її відверта відповідь боляче стьобнула його по самолюбству. Одначе він проковтнув образу, бо не міг на неї образитися, як не міг розгніватися на пишну троянду, що вколола своєю колючкою.

— Я ждатиму, поки ти зміниш ставлення до мене, — тихо проказав великий візир. — Місяць, два… рік… Ждатиму…

— Цього не буде ніколи! Не сподівайся!

По обличчю Кара–Мустафи промайнула тінь.

— Тоді я ждатиму до того часу, поки не розлюблю тебе.

— Що ж буде потім?

— Потім… Краще не будемо говорити, що буде потім…

— Ти накажеш убити мене?

— Ні, для чого ж? Я просто подарую тебе людині, яка тебе не кохає.

Златка на хвилину задумалась. Потім сказала:

— Спасибі за відвертість, ефенді… Отже, я маю якийсь час на роздуми?

— Безперечно.

— Тоді я думатиму, а ти мені не заважай!

— Ти зловживаєш моєю добрістю і моїм терпінням! — вигукнув зачеплений за живе Кара–Мустафа. — Пам’ятай, навіть закоханому може ввірватися терпець!

Златка зітхнула й нічого не відповіла. Вона розуміла, що потрапила в безвихідь, що висвободитись із лабет великого візира немає ніякої надії. Не було у неї надії й на те, що Арсен, батько чи брат знайдуть її тут. І все ж кожній людині, в якому б безвихідному становищі вона не опинилася, властиво сподіватися на краще. І вона сподівалася, а сподіваючись, боролась. Боролася за життя, за честь, за майбутнє…

Кара–Мустафа пройшовся по кімнаті, окинув оком речі, якими, за його наказом, кизляр–ага оточив цю своєвільну полонянку. Тут були десятки дрібничок, до яких жінки дуже швидко звикають і потім без них не уявляють свого життя.

Він лишився задоволений. Мине час — і Златка теж звикне до всього цього: до смачної їжі й ласощів, до гарного одягу, до всіх цих фонтанчиків, пальм, м’яких отоманок, до дзеркал в позолочених рамах і слоїків з пахучими мазями й парфумами. А коли звикне, тоді сама не захоче нікуди йти звідси.

Так само звикне вона і до нього, ще зовсім не старого і, як він уявляв, красивого мужчини. А тоді…

Златка напружено стежила за кожним рухом великого візира, за його непроникним обличчям, яким він за довгі роки життя при

султанському дворі навчився майстерно володіти. Але нічого загрозливого для себе не помітила. Навпаки, його погляд швидше був ласкавий, ніж погрозливо–ворожий.

— У тебе, може, є якесь прохання, Златко? Кажи — і твоє бажання буде зразу ж задоволене, — тихо спитав Кара–Мустафа.

— Зараз нема.

— Якщо з’явиться, скажи Фатімі. Вона все зробить так, як ти забажаєш… Можеш звертатися і прямо до мене. Через кизляр–агу Джаліля… Повір мені, великий візир, перед яким тремтять цілі народи й держави, буде радий зайвий раз побачити тебе, квітко раю, і задовольнити твою найнеймовірнішу забаганку!

Останні слова Кара–Мустафа сказав з почуттям. Одначе відповідь Златки була холодна.

— Дякую. Сподіваюсь, до цього не дійде.

Кара–Мустафа довго й пильно подивився на неї, а потім, не прощаючись, поволі вийшов з кімнати.

Якийсь час Златка мовчки стояла в напруженні, ніби ждучи, що великий візир повернеться. Та він не повернувся. Його кроки, відлунюючись під високим склепінням, затихали вдалині. І, коли зовсім затихли, Златка враз зів’яла, плечі її опустилися, з грудей вирвався стогін, а з очей бризнули сльози. Вона простягла перед собою тонкі білі руки, зойкнула:

— Арсене! Арсенчику! Любий мій! Пропала ж я навіки!

І, забившись у глухому риданні, впала на покриту м’яким барвистим килимом тахту.

5

В Ейюб яничарський загін Сафар–бея, як знову став називатися Ненко, прибув опівдні і зупинився на господарчому дворі. Залишивши біля возів з військовим спорядженням, казною гетьмана та самим гетьманом невелику варту, голодні яничари кинулись до кухні, щоб чим–небудь поживитись.

Сафар–бей і Арсен, струсивши з себе дорожну пилюку і вмившись прохолодною водою з колодязя, попростували до палацу великого візира.

Арсен не певен був, чи варто йому з’являтися перед очі Кара–Мустафи, але Сафар–бей наполіг.

— Треба узаконити твоє перебування в моєму загоні. І найкраще буде, коли це зробить сам Кара–Мустафа.

— А якщо він не здогадається зробити це?

— Ну й що! Уже одне те, що ти був на прийомі у великого візира, піднесе тебе в очах яничарів і візирського почту так високо, що нікому й на думку не спаде коли–небудь запитати, хто ти й звідки.

— А якщо він упізнає мене і пригадає, що то я під Чигирином читав йому Сірків лист?

— То було так давно, — заперечив Сафар–бей. — Невже ти гадаєш, що він пам’ятає якогось там козака–уруса? Перед ним кожного дня проходять десятки, якщо не сотні, нових облич… Він швидше пригадає нашу з ним зустріч у Кам’янці. А це буде тільки на краще.

— Може, й так, — погодився Арсен, тяжко зітхнувши. — Не думай, що я боюся… Просто не хотілося б зараз потрапити в халепу, бо серце

моє чує, що Златка наша десь тут… Зовсім близько… І тепер, коли ми добралися сюди, щоб визволити її, було б украй необачно припуститися помилки.

— Я згоден з тобою. Будемо сподіватися на краще. Про одне хочу застерегти тебе…

— Про що?

— Забудь, що мене звати Ненком! Навіть наодинці зі мною називай Сафар–беєм. Бо ця помилка може бути для нас фатальною.

Арсен усміхнувся невесело.

— Зрозумів, Сафар–бею. І не забуватиму.

— От і добре. А тепер — ходімо!

Вони відчинили важкі фарбовані двері і зайшли у просторий передпокій палацу. Їм назустріч поспішив огрядний високий капуджі45 — ага охоронного яничарського загону. Уважно вислухавши Сафар–бея і наказавши зачекати, зник за дверима. А через якийсь час з’явився і повів за собою.

Кара–Мустафа сидів у великій розкішно обставленій кімнаті біля столика на вигнутих золочених ніжках і щось писав. Закінчивши, присипав написане піском і тільки тоді підвів голову.

— Підійдіть ближче! — Голос його прозвучав холодно, різко. — А ти, капуджі–ага, вийди!

Той безшумно зник за дверима, а Сафар–бей з Арсеном ступили кілька кроків наперед і низько вклонилися.

— Ви прибули з Каменіче? — спитав Кара–Мустафа.

— Ні, великий візире, славний охоронцю падишахового трону, ми прибули з Немирова, — відповів Сафар–бей.

— Гетьмана Іхмельніскі привезли?

— Так, великий візире.

— А… — Кара–Мустафа зробив паузу, ніби роздумував — висловлювати свою думку чи ні.

Здогадливий Сафар–бей вклонився.

— Гетьманську казну привезли також, великий візире, — сказав він тихо, але виразно, і на його закам’янілому обличчі не промайнуло жодного почуття.

Кара–Мустафа задоволено кивнув головою.

— Це добре! — І, пильно приглядаючись, додав: — Мені здається, я вже десь бачив вас обох… Особливо тебе, чорбаджі46, — вказав він на Арсена. — От тільки не пригадую де…

— В Каменіче, великий візире, — вклонився Арсен. — Це було у паші Галіля… Ми тоді привезли з Немирова звістку про те, що гетьман Іхмельніскі послав свого родича, полковника Яненченка, до Ляхистану…

— А–а, пригадую…

Кара–Мустафа злегка прикрив повіками очі. Він і справді враз пригадав цих молодих чорбаджіїв, розмова з якими наштовхнула його на думку усунути Юрія Хмельницького і заволодіти його багатством.

— Я радий бачити вас. — На обличчі великого візира з’явився легкий усміх.

Чорбаджії знову вклонилися. А Сафар–бей запитав:

— Що накажете робити з гетьманом і його казною, великий візире? Чи не хочете самі глянути?

Кара–Мустафа підвівся, підійшов до чорбаджіїв.

— Як тебе звати?

— Сафар–бей, ефенді.

— А тебе? — повернувся до Арсена.

— Асен–ага.

— Я задоволений вами, — сказав Кара–Мустафа. — Чи не хотіли б ви служити у мене? Такі розумні й сміливі воїни мені потрібні! Ось ти, — він показав на Сафар–бея, — був би моїм чауш–пашою, а ти, Асен–ага, — чаушем…

Сафар–бей і Арсен переглянулись і разом відповіли:

— Ми раді служити вам, великий візире!

— Гаразд. Про вас потурбуються… А тепер ходімо до обозу! — І перший рушив до дверей.

Ідучи позад великого візира, друзі ще раз мовчки переглянулись. Сафар–бей підморгнув: мовляв, усе йде добре!

Поминувши анфіладу кімнат, де біля кожних дверей стояло по двоє мовчазних, суворих охоронців, спустилися вниз, до передпокою, і вийшли надвір. Позаду поспішав капуджі–ага.

Великий візир у своєму білому довгому одязі йшов плавно й легко і скидався на гордого лебедя, що пливе по спокійній поверхні ставка.

Раптом почувся брязкіт розбитого скла. А вслід за ним пролунав розпачливо–болісний дівочий голос.

— А–а–а!..

Кара–Мустафа здригнувся і зупинився.

Зупинилися і чорбаджії.

Арсен зблід і повернувся до вежі, що височіла на розі гарему. Там, притулившись обличчям до ґрат, визирала з розбитого вікна Златка. Вона трималася за товстий залізний прут і не помічала, як з порізаної руки тонким струмочком стікає вниз, до ліктя, яскраво–червона кров.

6

— Кизляр–ага! Джаліль! Я накажу вирвати тобі язика, мерзенний шакале! — гарикнув Кара–Мустафа. — Чому не слідкуєш за дівчиною? Що робить Фатіма, та стара відьма?

З–за пліч Златки виглянуло жовте перелякане обличчя євнуха. Він намагався відірвати руки дівчини від ґрат. Йому допомагала стара Фатіма. Але Златка трималася міцно, не звертаючи уваги на те, що кров уже зачервонила їй плечі й груди.

— Ми зараз все владнаємо, найясніший мій ефенді, — бурмотів кизляр–ага. — Зараз допоможемо їй… Аби тільки вона не пручалася… О Аллах!

Тим часом Златка не зводила погляду з Арсена. В ньому були і мольба, і прохання про порятунок, і безмежна любов. Але жодне слово, яке б могло розкрити перед великим візиром її стосунки з двома молодими чорбаджіями, не злетіло з її вуст. Вона не втратила самовладання.

Врешті Джалілю і Фатімі вдалося відірвати Златчині руки від ґрат і відтягти дівчину од вікна. З кімнати долинали приказування й охкання Фатіми.

Арсен зціпив зуби, щоб не крикнути. Все його тіло тремтіло від раптового збудження. Але козак розумів, що досить одного необережного слова чи руху, щоб накликати на себе підозру великого

візира і все загубити. До того ж Сафар–бей міцно, мов обценьками, стиснув його руку вище ліктя, попереджаючи, щоб мовчав.

Кара–Мустафа постояв мовчки перед розбитим вікном, заглиблений у свої думки, а потім, як здалося Арсенові, легенько зітхнув і поволі рушив по доріжці, усипаній перемитим морським піском. Про дівчину не обізвався жодним словом.

На господарському дворі зразу ж підійшов до воза, де під наглядом яничарів сидів у тіні Юрій Хмельницький.

Колишній гетьман мав стомлений вигляд. Змарнілий, запилений, у стоптаних за далеку дорогу чоботях і вигорілому на сонці жупані, він байдуже, понуро втупив погляд у землю і, здавалося, нічого навколо не помічав — ні розкішних садів, густих, тінистих, вже зачеплених осінньою

позолотою, ні такого ж розкішного палацу, ні добротних стаєнь та комор, ні людей, що вешталися на подвір’ї.

Та коли несподівано уздрів перед собою великого візира, байдужість і втому з нього як рукою зняло. Очі блиснули радістю, в них заіскрилися сльози. Він враз підвівся, кинувся до Кара–Мустафи, залопотів каліченою турецькою мовою.

— О мій найясніший повелителю, я несказанно радий, що моя гірка, невольницька дорога перехрестилася з твоєю світлою дорогою і я можу сподіватися на твою ласку і твоє заступництво!

Обличчя Кара–Мустафи гидливо скривилося.

— Ну, що ти скажеш, Іхмельніскі?

— Великий візире, прошу помилувати мене і вирвати із мого нестерпного становища! Я ні в чому не винен… Мене оббрехали перед пашею Галілем вороги мої потаємні… І паша Галіль, не розібравшись, наказав схопити мене і, яко татя, відправити в Стамбул.

— Це султан наказав схопити тебе, Іхмельніскі! — суворо мовив Кара–Мустафа. — Султан!

Юрась зблід, нижня щелепа, усіяна рідкою чорною щетиною, одвисла.

— С–султан, мій повелителю? З–за віщо? — пробелькотів затинаючись.

— За те, що ти хотів переметнутися на бік Ляхистану, собако невірний!

— Я? Помилуй мене Бог! І в гадці не мав такого!

— Не бреши, гяуре! Я мав достовірні відомості. До того ж мої вивідачі у Львові донесли, що полковника Яненченка, якого ти так необачно туди послав, за якийсь злочин коронний гетьман Яблоновський наказав розстріляти. Мабуть, не повірив твоїм брехливим обіцянкам. І правильно зробив!

Смертельний жах спотворив Юраськове обличчя. Воно аж позеленіло. Сірі губи тремтіли, як у переляканої дитини.

— Але ж усе б–було н–не так! — верескнув він. — Пес Яненченко утік від мене! Я сам би застрелив його, як собаку!

— І друге, — не слухаючи гетьманових слів, вів далі невблаганний Кара–Мустафа. — Ти, нікчемо, не зумів виправдати сподівань падишаха! Тобі було вручено половину України з тим, щоб ти зібрав військо і завоював другу половину, якою й досі володіє цар урусів. Але ти не тільки не зробив цього, не тільки не зумів зібрати військо і перетягти на свій бік розбійників–запорожців, а й утратив те, що тобі дав падишах! Від тебе, як від чуми, розбіглися всі твої піддані! Тож невже ти гадаєш, що високій Порті потрібні такі правителі в її володіннях?

— Змилуйся, великий повелителю правовірних! — ледь чутно белькотав Юрась, і його плечі безвільно опускалися все нижче й нижче. — Ти, всемогутній, пробач рабові своєму нікчемному!

— А ти і справді нікчема… Не юродствуй! Не наділяй мене титулами падишаха! Не сподівайся своїми облудними словами полоскотати мою гординю і вимолити собі прощення… Ні, тобі прощення не буде! — Кара–Мустафа плеснув у долоні, і тут же біля нього виріс капужді–ага. — Негайно взяти цю людину, одвезти в Стамбул і кинути в Єди Куле! В одиночку!

— Великий візире, стривай! Дай сказати ще… Я згоден бути порохом під твоїми ногами, тільки не замикай мене в сирий і темний каземат! Я вдосталь намучився в ньому ще в Польщі, в Марієнборзькій фортеці… Не забувай, що я не тільки воїн, а й улем, духовна особа. Я вже був колись у Стамбулі архімандритом. Тож пошли мене знову в православний монастир — архімандритом, ченцем, служкою… Будь–ким… Тільки не в Єди Куле! Аллахом тебе заклинаю! Пригадай, як я вірно служив тобі, був твоїм сподвижником у чигиринській війні, які подарунки робив тобі… І серед них — красуня, якої у самого султана, мабуть, немає…

Останні слова Юрася мов ужалили Кара–Мустафу. Його чорні очі блиснули вогнем.

— Ти смієш нагадувати мені про подарунки, негідний! Ти мусив би цілувати мої сліди за ласку, якою я наділяв тебе і якої ти не заслуговуєш! Геть з–перед очей моїх! Охоронці, візьміть його!

Юрась не встиг оком змигнути, як його схопили і потягли геть.

Арсен довго дивився йому вслід, намагаючись видобути з серця хоч краплину жалю і співчуття до поверженого, знищеного недруга, та, крім огиди, не відчував нічого. Він був глибоко переконаний, що саме Юрась Хмельниченко — винуватець не тільки його власного нещастя й горя, а й горя всенародного, погубитель діла Богданового. Це на його чорній совісті десятки тисяч загублених життів, руйнація і запустіння Правобережжя, знищення правобережних козацьких полків. Ні, нема до нього жалю. Катюзі — по заслузі!

Із задуми його вивів голос Кара–Мустафи.

— Де ж скарби цього негідника? Показуйте!

Сафар–бей і Арсен відкинули полог критого воза. Там стояла невеличка, обкована залізними обручами дубова скриня з ручками.

Вони підтягли її на полудрабок воза і запитально глянули на великого візира. Що робити?

— Несіть за мною! — наказав Кара–Мустафа і попростував до палацу.

Повів він їх не до головного входу, а до невеличких дверей, що вели в підземелля. Євнух–казнадар відімкнув важкий масивний замок і засвітив свічку.

Це була зовсім порожня невелика кімната з низькою склепінчастою стелею. В протилежній стіні виднілися ще одні двері з замком, але казнадар не поспішав їх відмикати.

— Залиште скриню тут, — наказав Кара–Мустафа. — А самі йдіть до кухні — там вас погодують!

— Спасибі, бей–ефенді, — вклонилися чорбаджії і вийшли з холодного підземелля.

Нарешті вони залишилися самі, полегшено зітхнули й подивилися один одному у вічі.

— Ну, як? — спитав Сафар–бей. — Здається, перший день в Ейюбі закінчується для нас щасливо?

— Справді, не ждав такого! Ніяк не думав, що ми одразу потрапимо на очі Кара–Мустафі і що він візьме нас на службу. А ще більше не ждав, що в перший же день побачимо Златку…

— То вона побачила нас і вибила вікно, щоб подати нам звістку про себе, — сказав Сафар–бей.

— Бідна дівчина! — зітхнув Арсен. — Скільки перемучилась, скільки горя зазнала… Ну, тепер недовго їй тут скніти! Вирву з–за ґрат — і додому!

— Ти гадаєш, це так легко і просто?

— Я вже приглядівся трохи… І не думаю, що це буде легко зробити… Про те, щоб удвох вчинити напад на палац, годі й думати. Убити сторожу й виламати двері — теж марна забаганка. Залишається дві можливості…

— Які?

— Або виламати на вікні грати, коли всі поснуть, або ждати якоїсь щасливої нагоди. Адже не можуть тримати Златку весь час під замком! Випускають же коли–небудь на прогулянку. От тоді й викрадемо!

— Гм, все це, Арсене, тільки припущення, — сказав серйозно Сафар–бей. — А життя покаже, як краще. В усякім разі, не треба поспішати. Бо як у вас кажуть, поспішиш — людей насмішиш!

— Я згоден з тобою, Сафар–бею, — похмуро відгукнувся Арсен. — Тільки не знаю, чи втримаюсь я… Може трапитись таке, що уб’ю Кара–Мустафу!

— І занапастиш нас усіх — і Златку, і себе, і мене! — суворо глянув на друга Сафар–бей. — Не смій навіть думати про це!

— Якщо він зробив її своєю наложницею, я уб’ю його! — уперто повторив Арсен. — А там — хай що буде!

— Ну й дурень! — спалахнув Сафар–бей. — А я вважав тебе за розумного!

— Легко тобі це говорити, Ненку, — прошепотів Арсен. — А мені… Як мені бути?

— Не Ненко я, а Сафар–бей! Чуєш — Сафар–бей, хай тобі біс! — прошипів яничарський чорбаджія. — Не забувай про це!

— Пробач… Вирвалося…

— Ну, гаразд, пробачаю, друже… І ось про що я тобі скажу: візьми себе в руки! Кріпись! Мені теж нелегко. Адже Златка — моя сестра!

— То зовсім інше…

— Ну, от — ти знову за своє… Ниєш, мов дівчисько. Не забувай, що у нас, крім Златки, тут є одне велике діло! Якщо вже нам поталанило потрапити сюди, в оточення самого великого візира, то ми повинні використати цю можливість з найбільшою вигодою для тих, хто жде наших важливих вістей. Для мого батька, для твоїх друзів…

Арсен стиснув кулаки. В думці він вилаяв себе за те, що розкис, піддався хвилинному розслабленню, а вголос сказав:

— Усе, Сафар–бею! Більше не буду! Якщо Кара–Мустафа не пристьобне нас, щоб позбутися небажаних свідків його злочину, ми визволимо Златку. А з Кара–Мустафою поки що треба ладком, бо це не Гамід, не Чорнобай і навіть не Юрко Хмельницький… Такого ворога у мене ще не було! Обхитрити, обвести навколо пальця самого великого візира, а може, й повалити його — це, скажу я тобі, брате, буде нелегко!

— Ні, нелегко, — відгукнувся Сафар–бей. — У Немирові ми потрапили в осине гніздо, а тут — шугонули просто у ведмежий барліг! Однак у нас є одна неабияка перевага…

— Яка?

— У цей барліг ми потрапили під виглядом друзів. І доки ми не розкриті, доти можемо сподіватися на успіх!

Арсен ствердно хитнув головою, і вони повернули до кухні, приземкуватої цегляної будівлі, звідки саме вивалив гурт розпашілих від гарячої їжі яничарів.

7

Златка сиділа на отоманці з закам’янілим обличчям, дивилася, як Джаліль і Фатіма метушаться біля неї, перев’язуючи рани на руці, а в її серці бушувала радість.

"Арсенчику, любий мій! Коханий! Ти не забув про мене! Знайшов свою Златку і зараз думаєш над тим, як її визволити! Мабуть, тобі довелося пройти немало доріг, перебороти не одну перешкоду, обминути не одну небезпеку, перш ніж ти прибув у Стамбул — серце Туреччини, в маєток самого Кара–Мустафи! Отже, ти не випадково потрапив сюди, а, напевне, довідався, що я тут… Милий мій! Дорогий! Коли б ти знав, як я кохаю тебе! Як знудьгувалася за тобою! І яка невтримна радість збурилась у моєму серці, коли я, стоячи біля заґратованого вікна, раптом нежданo побачила тебе і Ненка. В першу мить від несподіванки я немов остовпіла. Не могла ні з місця зрушити, ні крикнути. І то добре, бо в кімнаті саме були Джаліль і Фатіма. Вони прийшли сюди зі своїми безглуздими приставаннями, щоб я поїла, бо давно минув час обіду і я можу схуднути. А їм за це перепаде від великого візира!

В наступну мить я зрозуміла, що мушу зараз же, негайно подати тобі й Ненкові про себе звістку, бо інакше вам нелегко буде знайти мене у цій позолоченій, розкішній тюрмі, в яку запроторив мене Кара–Мустафа. І я, не довго думаючи, торохнула рукою по шибці й вигукнула щось… Я не назвала ні тебе, Арсенчику, ні брата по імені, щоб не накликати на вас підозри великого візира і його охорони. Я тільки припала обличчям

до фат, щоб ти побачив мене. І ти побачив… І Ненка. Цього мені було досить. Я ще встигла помітити, яким здивованим і переляканим поглядом дивився на мене Кара–Мустафа. Мабуть, він так і не зрозумів, для чого я це зробила… А потім мене відтягли од вікна Джаліль і Фатіма. Вони були страшенно перелякані, бо вважали і вважають себе винуватцями того, що сталося. А рани на моїй руці і кров, що бризнула з них, зовсім доконали сердег. Вони добре бачили великого візира і ждуть від нього прочухана за те, що не догледіли мене… Бідолахи! Як вони упадають зараз біля мене! Якими відданими очима дивляться на мене, мов замолюють свою провину. Ну, що ж — я зроблю їм приємне — поїм усе, що вони принесли на срібній таці. Хай заспокояться і забираються звідси геть… Щоб не помітили радості в моїх очах, яку я не в силі більше приховувати…"

Фатіма затягнула зубами вузол і журно похитала головою.

— Дурненька! Що наробила! І собі завдала болю, і нам перепаде…

— Нічого, Фатімо, — сказала Златка. — Мені вже не болить. І я, здається, захотіла їсти… Давай сюди все, що принесла!

У старої служки і в євнуха розпогодилися лиця. Вони ждали, що ця примхлива красуня кричатиме на них, як робила вже не раз, тупотітиме ногами, виштовхуватиме з кімнати. А воно, бач, пронесло! І якщо Аллах не скаламутить розуму цій дівчині, то вона ще, чого доброго, і вигородить їх перед великим візиром… Фатіма, подаючи страву, вже й рота було розкрила, щоб натякнути їй про це, але Златка випередила її.

— А тепер — ідіть! Я хочу залишитися сама… Поїм і ляжу спочивати. Щоб не турбували мене!

Джаліль і Фатіма поспішно вийшли з кімнати.

Златка зачекала, поки їхні кроки заглухнуть вдалині, а потім упала на тахту, і з її очей полилися сльози радості.

— Арсенчику, любий мій! Ти знову біля мене! Яка я щаслива! Тепер мені не так страшно, я буду спокійна, бо знаю, що ти кохаєш мене, любий мій!

Вона довго лежала непорушно, мріючи про ту щасливу хвилину, коли доля знову з’єднає її з Арсеном. Забула про їжу, що стояла на розісланому килимі, про біль у руці, про осоружного великого візира — про все на світі! Перед очима стояв Арсен — посуворілий, потемнілий, але такий дорогий і жаданий!

Непомітно минув час, і Златка заснула.

Прокинулася від неприємного почуття, що хтось дивиться на неї. Серце тривожно забилося — і вона підвелася.

Посеред кімнати стояв Кара–Мустафа. Руки схрещені на грудях. Чорна борода рівною довгою лопатою лежить поверх рук, яскраво вирізняючись на тлі білого одягу. А палаючі очі, здається, пронизують наскрізь і заглядають у саме серце.

Златці стало не по собі. Вона мовчки вклонилась і опустила голову.

— Що трапилося, пташко? — спитав Кара–Мустафа. — Чому ти кинулася у вікно? Тебе хтось налякав?

— Ні, мене ніхто не налякав, ефенді, — знову вклонилася Златка. — Я просто не хотіла їсти… Як бачите, я й досі не доторкнулася до їжі.

Кара–Мустафа ковзнув поглядом по незайманих мисках.

— Але ж треба їсти, голубко. Мені не потрібні кістляві або сухотні жінки в гаремі… Чи, може, готують несмачно?

— Ні, готують смачно, ефенді, і Фатіма з Джалілем припрошують, але… — Златка замовкла і сумно подивилася на великого візира.

— Що — але? Кажи, не бійся! — Кара–Мустафа підійшов і взяв дівчину за руку. — Я виконаю твоє бажання!

Златка хотіла висмикнути руку, та в останню мить утрималась. Подумала: а чому б не скористатися з ласки Кара–Мустафи? І вголос мовила:

— Хіба ж захочеш їсти, коли сидиш у цих чотирьох стінах, як у тюрмі? Зовсім знудьгувалася тут, за ґратами…

Кара–Мустафа пильно глянув на дівчину. Погляд його потеплів.

— Я скажу Джалілю і Фатімі, щоб водили тебе на прогулянку — в сад, на море…

— Дякую, бей–ефенді, — щиро зраділа Златка, бо відкривалася можливість під час прогулянки зустріти Арсена чи Ненка і передати їм звісточку про себе.

І раптом, ніби читаючи її думки, Кара–Мустафа ошелешив її несподіваним запитанням:

— Скажи, голубонько, тобі знайомі ті два чорбаджії, що йшли зі мною?

Златка відчула, як під ногами у неї похитнулася підлога. Що помітив великий візир? Невже здогадався, що розбила вона вікно неспроста?

— Ні, я їх не знаю, — відповіла якомога спокійніше, хоча голос зрадливо затремтів. — Звідки б я знала чорбаджіїв, що ходять з вами, бей–ефенді?

— Вся справа в тім, що це не прості чорбаджії… Вони довгий час служили в Немирові у гетьмана Юрія Іхмельніскі. Тож ти могла їх там зустрічати.

— Може, й зустрічала, але не пам’ятаю, — вже більш упевнено відповіла Златка, зрозумівши, що Кара–Мустафа нічого підозрілого не помітив у поведінці Арсена і Ненка, а тільки був здивований і вражений її вчинком. — У гетьмана служило багато яничарських чорбаджіїв і татарських мурз… Я добре запам’ятала тільки того, що викрав мене і одвіз паші Галілю, але він не турок, а урус.

Кара–Мустафа, здається, залишився задоволений Златчиною відповіддю, бо на якийсь час замовк, тільки пильно дивився на дівчину, милуючись її красою, а потім легенько потиснув їй руку і спробував притягти до себе в обійми.

Златка делікатно звільнилась і відійшла до вікна. Кара–Мустафа подався був за нею, але передумав і зупинився.

— Ти дикунка, дівчино… Миле дикувате звірятко! Та, мабуть, я за це тебе і покохав… Прийде час — і ти станеш моєю! Хай допоможе мені Аллах!

Златка зіщулилась від тих слів, мов від удару бичем, і схилила голову. Та в серці все одно бриніла радість. Ні, не твоєю, візире! Арсеновою або нічиєю!

Увечері того ж дня Кара–Мустафа знову попростував до вежі, але на цей раз піднявся нагору. Не стукаючи, відчинив двері й зупинився у просторій круглій кімнаті з вузькими вікнами–бійницями, що виходили на всі чотири сторони світу. Кімната була захаращена різними незвичайними для палацу речами — невеликою жаровнею, череп’яними тиглями, скляними колбами і трубками, книгами, картами земної й небесної сфери, банками і горщиками з камінням, порошками та рідинами…

Тут жив ломбардієць П’єтро, лікар і астролог, колишній раб–весляр на галері, якого Кара–Мустафа за чималі гроші викупив у казни.

П’єтро лежав на дивані і, присунувши до узголів’я свічку, читав книжку. Побачивши в дверях високого гостя, миттю схопився і закляк у низькому поклоні.

Це був кремезний, років сорока чоловік з великою лисіючою головою і густими чорними бровами. Під барвистим шовковим халатом виразно окреслювалося кругленьке черевце.

— Гороскоп склав? — замість привітання спитав Кара–Мустафа, сідаючи на твердий дерев’яний стілець, власноручно змайстрований ломбардійцем.

— Склав, високошановний бей–ефенді, — улесливо всміхнувся астролог. — Кілька ночей не сходив з даху — спостерігав за зірками й сузір’ями, що визначають вашу долю…

Кара–Мустафа мимоволі глянув на стрімкі сходи, що просто з кімнати виводили на горище, а там і на дах, і уявив, як П’єтро, сидячи на ослінчику, направляє в небо велику підзорну трубу, спеціально для нього куплену в Італії.

— Ну й що? Покажи!

П’єтро швидко відчинив дверцята громіздкої шафи й обережно вийняв сувій жовтавого паперу.

— Ось, будь ласка! — І, розгорнувши його на столі, підсунув ближче свічку.

Кара–Мустафа з явним острахом глянув на незрозумілі йому значки й малюнки і спитав:

— Що пророкують зорі?

— Вони доброзичливі до вас, бей–ефенді, — коротко відповів астролог, але при цьому нахмурив чоло.

Це не пройшло повз увагу великого візира. Він стурбовано перепитав:

— То що ж пророкують зорі? Все кажи — мені треба правду! Чуєш? Бо стою перед вибором — починати чи не починати діло, від якого залежатиме не тільки моя доля, а й майбутнє імперії та всього ісламського світу! Розумієш?

— Так, бей–ефенді. Розумію… Тому й поставився до цього гороскопа з належною увагою. Нічим не займався — тільки ним. І радий сказати, що зорі віщують успіх усім вашим військовим починанням. Бог війни Марс постійно супутничає вам, бей–ефенді, не відходячи ні на крок…

— Так, так… А далі?

— Шлях ваш проходить під знаком Марса… Багато крові проллється, багато буде пожеж на землі і нещасть… Наступить мор великий: голод і розруха впадуть на голови людей!

— А я? Що говорять зорі про мене?

— Марс не відступає від мого повелителя, охороняючи його і ведучи через усі життєві незгоди… Хіба що… — П’єтро замовк.

Кара–Мустафа напружено слухав, відзначаючи в думці, що устами цього ломбардійця говорить сам Аллах. Адже йому нічого невідомо про майбутню війну, задуману найвищими сановниками Порти, а говорить він так, ніби щось знає. Це, безперечно, зорі навіщували йому ці слова…

Однак П’єтро чогось недоговорив. Чого саме?

— А далі? — нетерпляче наполягає Кара–Мустафа. — Чому ти сказав — хіба що? Що ховається за цими твоїми словами?

П’єтро опустив очі.

— Бей–ефенді, крім бога війни Марса на небі ще є богиня Венера… Ви знаєте…

— Знаю… Ну й що?

— Зараз вона ставиться до вас неприхильно…

— Вороже?

— Щоб вороже — то ні… Саме неприхильно. Щось тривожить мене у віщуваннях цієї зорі. А що — не можу зрозуміти. Особливо не подобається початок гороскопа. Венера ніби попереджає якесь нещастя, що може спіткати вас…

— А потім?

— А потім фортуна повертається до вас лицем, і Венера, як і Марс, віщує вам також успіх і щастя…

Кара–Мустафа витер долонею спітнілий лоб. При цьому подумав: "Ху–у–у! Цей дурний П’єтро, сам того не бажаючи, нагнав на мене страху! І даремно. Бо все ж так ясно. Йдеться про ту дівчину–полонянку, Златку… Зараз вона для мене чужа й далека. Крім того, нею зацікавився султан, і ця обставина загрожує мені великими неприємностями. А згодом — через півроку чи рік, — коли доля виведе мене на найвищий щабель влади, Златка стане моєю… Ось чому Венера спочатку відвертається від мене, а потім раптом виявляє прихильність. Все ясно… Що ж стосується головного — війни, то тут двох думок бути не може: тільки велика успішна війна допоможе мені здійснити задумане. Війна — це мій шлях!"

Він довго сидів мовчки і думав, зовсім не зважаючи на астролога, що укляк перед ним. Потім рвучко підвівся і сказав:

— Дякую, П’єтро. Ти постарався, і я задоволений тобою. Тепер з легким серцем розпочну діло, яке заповів мені Аллах!

Він кинув на стіл туго набитий гаманець і вийшов.

П’єтро ошелешено провів його поглядом і, коли зачинилися двері, ще довго дивився йому вслід, а потім схопив гаманець і вміст його витрусив на стіл. То було щире золото. Такого П’єтро не чекав. Це ж ціле багатство! Ніколи раніш великий візир не був таким щедрим! З чого б то?

В КРАЇНУ ЗОЛОТОГО ЯБЛУКА

1

Минула зима, і в Стамбулі закрутилося, зашуміло, немов у вирі. В усі кінці імперії помчали чауші з наказом пашам і бейлербеям збирати військо і йти з ним до Єдірне, тобто до Адріанополя, звідки відкривалася пряма дорога на захід, в країну Золотого Яблука. То був початок великої війни з Австрією.

Двір великого візира в Ейюбі перетворився на справжній мурашник. Сюди прибували гінці, приїздили візирі, паші. Уже всі знали, що султан сам стане на чолі війська і поведе його на невірних. Але підготовкою до війни керував Кара–Мустафа.

Ворота Айвасари–капу, розташовані у міській стіні на березі Золотого Рогу, не зачинялися ні вдень ні вночі. Крізь них ішла дорога зі Стамбула на Ейюб, заміську резиденцію великого візира. І, мабуть, тоді, влітку і восени 1682 року, ніяка інша дорога в Османській імперії не була так забита військовим людом і найвищими сановниками, ніж ця.

Ні Сафар–бей, ні Асен–ага, тобто Арсен, не мали вільної хвилини, щоб зустрітися й поговорити. Сафар–бея Кара–Мустафа дуже швидко запримітив як здібного й освіченого чорбаджія і призначив своїм секретарем, надавши йому звання чауш–паші. Тепер Сафар–бей став довіреною особою великого візира і від сходу сонця й дотемна виконував усілякі його доручення.

Арсен був рядовим чаушем, але і йому вистачало клопоту. Нестримний потік подій закрутив його у своєму вирі. Тож він дуже зрадів, коли одного разу вночі Сафар–бей затермосив його за плече.

— Асен–ага, вставай! Виходь на подвір’я до колодязя. Я ждатиму тебе. Треба поговорити…

Ніч була темна. З півночі дув холодний поривчастий вітер, іноді пролітали крупні краплини дощу, падали на обличчя, і тоді Арсен глибше втягував голову в плечі й зіркіше вдивлявся в темряву.

Сафар–бей уже ждав його.

— Що сталося? — Арсен був схвильований. — Щось маєш нове про Златку?

— Ні, всі мої намагання проникнути до неї закінчилися невдачею, — тихо відповів Сафар–бей. — І, мабуть, не скоро побачимо…

— Чому?

— Завтра ми залишаємо Ейюб…

Арсен схопив Сафар–бея за руку. Він зрозумів, що мова йде про війну.

— Розповідай!

— Сьогодні я був присутній при розмові Кара–Мустафи з візирами та пашами… Зять султана, паша будський Ібрагім, якому підкоряються пашалики в Сербії та Східній Угорщині, сповістив, що австрійський імператор Леопольд безперервно шле гінців у Польщу до Яна Собеського, намагаючись заручитися підтримкою поляків. Але польське магнатство розділилося на дві партії — французьку й австрійську. Австрійська стоїть горою за те, щоб виступити на боці Австрії у війні проти Туреччини, її підтримує Папа Римський… А французька, на чолі з королевою Марією–Казимирою, дочкою французького маркіза, перечить їй. Кажуть, у сеймі доходить іноді до збройних сутичок і кровопролиття.

— Це, звичайно, на руку туркам, хай їм біс! — вилаявся Арсен. — Поки у Варшаві магнати чубитимуть один одного, Кара–Мустафа розгромить Австрію.

— Саме на це і розраховує великий візир. А ще — на підтримку графа Емеріка Текелі, який очолив угорців у їхній боротьбі за визволення

Угорщини від австрійського гніту. Якщо Текелі піде на союз із Кара–Мустафою, він, безперечно, зробить велику помилку, бо кине свою країну з одного рабства у ще страшніше! Але на перших порах Кара–Мустафа скористається підтримкою угорців. І нападе на Австрію до того, як вона знайде собі союзників. Він так і сказав: "Ми розіб’ємо їх поодинці: спочатку Австрію, потім — Ляхистан, і тоді пів–Європи опиниться в моїх обіймах!"

У темряві не видно було Арсенового обличчя, але Сафар–бей відчув, як Арсенові пальці міцно вп’ялися в його передпліччя.

— Ненку, ми повинні щось робити! — гаряче зашепотів він. — Якщо турки розгромлять Австрію, а потім — Польщу, вони знову повернуть на північ, спробують захопити Київ. Треба подати звістку в Москву, гетьману в Батурин, а також королеві польському у Варшаву.

— Хто ж це зробить?

Арсен тяжко зітхнув.

— Доведеться їхати мені… Більше нікому.

— А Златка?

Козак зітхнув ще тяжче.

— Ех, коли б пощастило вирвати її з рук візира! З якою б радістю я помчав з нею на Україну!

— То, може, передати воєводі Младену, щоб послав своїх гінців? — спитав після довгої паузи Сафар–бей.

— Ні! — рішуче заперечив Арсен. — Надто це важлива звістка, щоб передоручати її комусь іншому.

— То як же бути?

Арсен замислився. Серце його розривалося навпіл. Справді — як бути? Залишити Златку в той час, коли після довгих пошуків нарешті знайшов її і, може, ось–ось пощастить визволити? Та коли?.. Сьогодні? Через місяць? Через рік?.. А чи не буде тоді пізно? Чи не впаде шабля османів і на Австрію, і на Польщу, а потім і на Київ та Москву раніш, ніж він зможе сповістити про цю страшну небезпеку? Ні, Арсене, май силу перебороти себе, пожертвувати найдорожчим заради батьківщини!

Сафар–бей теж мовчав, ніби відчував, яка буря знялася у серці друга.

Нарешті Арсен порушив мовчанку.

— Поїду я! Так треба, Ненку. А потім — повернуся… Якщо зумієш сам визволити Златку, відпровадь її до батька на Стару Планину… А якщо ні — хай жде мене! Повернуся — визволю або загину!

Сафар–бей стиснув Арсенові руки.

— Ну, тоді рушай!

— Так зразу?

— Гаятись не слід, бо завтра може бути пізно… Поїдеш чаушем до молдавського господаря. Папери я тобі приготував. Гроші — теж.

— Де ж ти їх дістав?

Сафар–бей поплескав Арсена по плечу й тихенько засміявся.

— Ну, знаєш, був би я великим дурнем, коли б, два місяці везучи казну гетьмана, не заглянув у неї… Я подумав, що нам з тобою гроші в майбутньому потрібні будуть не менше, ніж великому візирові… Ха–ха! І, здається, мав рацію. Тепер вони якраз і знадобляться! Бо шлях твій буде не короткий і не легкий…

2

Під звуки тулумбасів і флейт, під веселу гарматну стрілянину виступив із Стамбула султан Магомет у похід на невірних. Шлях його пролягав у країну Золотого Яблука.

Пишна султанська карета, оточена охоронцями, їхала в голові величезного війська. Попереду неї мчали на баских конях блискучі яйабаші і, щоб розігнати роззяв, які товпилися на дорозі, бажаючи подивитися на падишаха всесвіту, кричали: "Гальвет вар!47 Гальвет вар!" За нею їхало сто карет із султанськими ірбалями48 та гієздами49, відібраними з числа гаремних красунь самою валіде–султаншею50 і казнадар–устою51.

Молоді коханки султана та їхні рабині з цікавістю визирали з віконець на мальовничі краєвиди і не менш мальовничо вдягнутих молодих яничарських та спагіївських чорбаджіїв, що гарцювали на баских конях.

За гаремом тягнулися цілі валки возів зі всіляким добром для султанського двора — одягом, посудом, кухнями, харчами.

Потім ішли війська. Піші — яничарські, кінні — спагіївські. Позаду стримували гарячих коней акинджі52, котрі в походах завжди мчали попереду війська, нещадно граблячи, спалюючи і знищуючи все на своєму шляху. А зараз, поки йшли по турецькій землі, Кара–Мустафа

навмисне залишив їх в ар’єргарді, щоб охолодити їхній грабіжницький запал.

Сам великий візир узяв з собою в похід теж немало всього: наметів, одягу, дорогої зброї, грошей, золотого і срібного посуду, а також людей — одалісок, євнухів, чаушів, капуджі, астролога і лікаря П’єтро. В окремій кареті, під наглядом Фатіми та в супроводі Джаліля, що сидів поряд з кучером, їхала Златка.

Від Стамбула до Адріанополя шість днів дороги. І всі ці дні Златка провела біля віконця, сподіваючись побачити Арсена або Ненка. Але ні одного, ні другого так і не побачила.

В Адріанополі, великому гарному місті, що стоїть при злитті річок Туджи та Арди з Маріцею, султан наказав зупинитися: останні два дні лив холодний осінній дощ, і дороги зовсім розкисли.

Увесь султанський двір розташувався у просторому палаці, оточеному розкішними садами. Не менш пишний і просторий палац дістався великому візирові й членам дивану, які зразу ж почали влаштовуватися з великим комфортом.

І недаремно. В Адріанополі та в прилеглих до нього місцевостях військові довелося провести всю зиму. Це було не важке, але досить одноманітне життя. Дощі періщили майже кожного дня. Султан лютував, бо ні разу через негоду не пощастило вибратися на полювання, а для нього тиждень без полювання вже здавався каторгою.

Однак у такому вимушеному стоянні на місці було багато й корисного. Зі всіх кінців неозорої імперії сюди стікалися все нові й нові загони. Як доносили гінці, з далекого Криму йшла татарська орда на чолі з ханом Мюрад–Гіреєм. До неї приєдналися ногаї. Орда прямувала до Бєлграда. Туди ж мали прибути інші допоміжні частини. Отже,

збиралося величезне військо, якого ще ні разу не мав під своєю рукою султан Магомет.

3

Мунеджим–паша, особистий астролог султана, відкинув теплу ковдру, схопився з ліжка і, вступивши в оторочені хутром сукняні капці, потрюхикав до дверей. Хтось настійливо стукав.

Астролог тримав поперед себе свічку. Його брунатні очі злякано дивилися на двері, за якими стояв невідомий, а на високому лобі зібралися зморшки.

Хто б це міг бути? Він нікого не ждав.

— Хто?

— Мунеджим–паша, відчини! — почувся знадвору дуже знайомий голос.

Брязнув засув. У дверях з’явився великий візир Кара–Мустафа.

Це не дуже здивувало астролога. Таке траплялося і раніш, бо хто ж не хоче дізнатися про майбутнє? А всім відомо, що ніхто так точно не передвіщав майбутнього, як Мунеджим–паша. На те ж він і носив звання паші й особистого астролога падишаха!

Був він, однак, украй здивований тим, що Кара–Мустафа вибрав для відвідин нічну пору і з’явився не в своєму пишному візирському вбранні, а в простій одежі яничара. Для чого такий маскарад?

Однак Мунеджим–паша був досвідчений царедворець і швидко взяв себе в руки.

— О! — вигукнув він. — Який я щасливий бачити в себе славного охоронця трону падишаха!

— Тс–с–с! Не кричи, паша! — шикнув на нього Кара–Мустафа, поспішно причиняючи двері. — Бо своїм гучним голосом розбудиш усе місто!

У астролога справді був громоподібний голос із трагічно–зловісними нотками, якими він щедро користувався під час своїх пророкувань.

— Мовчу, мовчу… Прошу сюди, мій повелителю! — І астролог відчинив двері до сусідньої кімнати.

Це була звичайна для того часу велика робоча кімната астролога й алхіміка. Все тут для Кара–Мустафи було знайоме… На довгих столах стояли скляні банки, наповнені порошками, шматками різнобарвних мінералів, рідинами. Біля вікна, у тиглі, пригасав малиновий жар. Пахло чадом і ще чимось невідомим і не зовсім приємним для звиклого до тонких пахощів носа великого візира. Посередині, на дерев’яній підставці, висіла велика карта зоряного неба, помережена ламаними лініями і помальована знаками зодіака. Круті сходи вели на горище, де, як знав Кара–Мустафа, Мунеджим–паша спостерігав хід небесних світил. Всюди в безладді лежали і стояли якісь прилади й інструменти, що в душі великого візира викликали повагу до їх власника і забобонний страх.

Астролог підсунув Кара–Мустафі крісло. Спитав:

— Що змусило великого візира ощасливити мене своїми відвідинами?

Кара–Мустафа рішуче відсторонив од себе крісло і довго вдивлявся в оливкове непроникне обличчя придворного астролога, ніби зважував —

казати чи ні? Потім узяв його за руку вище ліктя і промовив тихо, але тоном наказу:

— Мунеджим–паша, ти повинен зробити мені і всій нашій імперії велику послугу…

— Я слухаю, бей–ефенді, — коротко проказав астролог, схиляючи в поклоні голову.

— Однак те, що почуєш, повинен знати лише Бог та ми вдвох! — Кара–Мустафа підняв угору вказівний палець. — Ти зрозумів?

— Зрозумів.

— Навіть сам падишах не повинен знати! І передусім — він! Бо робиться це в його інтересах…

— Так, мій повелителю, — ще нижче схилив голову Мунеджим–паша, холонучи від думки, що зараз дізнається про таємницю, яка може коштувати йому життя.

Кара–Мустафа нахилився майже до самого його вуха і ледь чутно прошепотів:

— Слухай уважно! Вищі інтереси держави османів і велич та слава падишаха вимагають рішучої перемоги у цій війні, яку ми розпочинаємо на берегах Дунаю…

— Я знаю, — теж пошепки відповів паша.

— На чолі нашого війська став сам падишах… Його вірні піддані стурбовані тим, що йому буде загрожувати небезпека, бо, як відомо, на війні гинуть не тільки рядові воїни, а й полководці… Ми всі живемо

милостями падишаха, його розумом і його славою, а тому глибоко зацікавлені, щоб він не наражав своє дорогоцінне життя на смертельну небезпеку, яка може підстерігати його в поході…

— Так, я згоден з вами, бей–ефенді. Що ж робити?

— Падишахові краще й безпечніше буде, коли він повернеться в Стамбул, бавитиметься з красивими гієздами, їздитиме на дороге його серцю полювання, веселитиметься в мобейні, дивлячись, як блазні танцюватимуть джурджуну53… Все це для нього буде приємніше, ніж тримати ногу в стремені бойового коня!

— Безперечно, мій повелителю.

— А окрім того, зелене знамено Пророка — занадто важкий тягар для намісника Бога на землі. — Голос Кара–Мустафи був тихий, але суворий. — Навіщо обтяжувати його земними клопотами, коли є мільйони вірних підданих, які з радістю нестимуть замість нього цей тягар!

Хитрий і проникливий Мунеджим–паша давно здогадався, куди хилить великий візир. Безперечно, Кара–Мустафа хоче відпровадити султана в Стамбул, а сам стати сердаром, щоб лаври перемоги дісталися йому. Однак досвідчений царедворець ні словом не прохопився про свою здогадку. Він ждав не натяків, а прямих наказів. Тому знову непевно хитнув головою.

— Так, мій повелителю.

— Отже, ти мене зрозумів? — спитав Кара–Мустафа різкувато, бо його вже почало дратувати це улесливе, але невизначене підтакування.

Астролог скривився.

— Не зовсім, бей–ефенді… Мені не ясно, що маю робити я.

— Ти повинен умовити падишаха повернутися в Стамбул!

— О! Але ж я тільки маленький бідний астролог!

— Не прибіднюйся! Від тебе багато чого залежить… Падишах зробить так, як скажуть зорі!

— Зорі вже сказали, що падишах знайде славу на дорогах війни… Ще в Стамбулі я склав його гороскоп.

— Нічого немає постійного на цьому світі.

— Так, мій повелителю! Хіба що одне золото завжди лишається золотом…

Це був досить прозорий натяк на згоду. Але за неї потрібно платити. Кара–Мустафа полегшено зітхнув, бо не менше, якщо не більше за Мунеджима–пашу ризикував становищем або й головою. Він мовчки витягнув з кишені чималий, туго набитий капшук і кинув на стіл. Почувся глухий брязкіт металу.

Мунеджим–паша, як голодний собака до хліба, прикипів поглядом до того капшука, в якому, він не сумнівався, було щире золото. У нього раптом пересохли губи, і він облизав їх язиком. Адже це було справжнє багатство! Отже, Кара–Мустафа настільки зацікавлений у тому, щоб спровадити падишаха в Стамбул, що не пошкодував цілого маєтку!

— Зорі теж міняють своє розташування на небі, — загадково сказав Кара–Мустафа. — Вчора вони говорили одне, сьогодні — друге, а завтра — віщуватимуть щось інше… Чи не так, паша?

— Безперечно, мій щедрий повелителю, — низько вклонився астролог. — Падишах наказав спостерігати за зорями і скласти ще один гороскоп, і я не певен, що й на цей раз зорі віщуватимуть перемогу османському війську, якщо на чолі нього стоятиме сам повелитель правовірних.

Кара–Мустафа усміхнувся самими устами.

— Ти все правильно зрозумів, паша… Бажаю тобі щасливої зорі, яка б продовжила твої літа!

В останніх словах вчувалася прихована погроза, і астролог, щоб засвідчити свою відданість, кинувся великому візирові в ноги і поцілував його простий запилений яничарський чобіт.

ВАРШАВА

1

Був сірий холодний день. Ранні морози закували річки й озера в крижані панцири — переїжджай де хочеш! Дороги кострубачилися замерзлим груддям — по них не поженеш. Тому Арсен їхав поволі. Де — дорогою, де — навпростець.

Сафар–беєві гроші стали в пригоді. Через Болгарію і Волощину промчав за дванадцять днів. Коней не жалів: на базарах купував свіжих, витривалих і гнав далі. Тільки на розореному Правобережжі базари не збиралися, тому довелося їхати повільніше, щоб приберегти сили вороного, купленого ще в Бендерах.

У Немирові трапилася зустріч, яка замалим не коштувала життя. Арсен ніби відчував, що в це місто, з яким було зв’язано так багато гіркого, не варто заїздити. Але якийсь біс, поки він, сидячи в сідлі, розглядав з горба далекі безлюдні вулиці, нашіптував на вухо: "Заїдь!

Заїдь! Може, зустрінеш кого–небудь із знайомих і дізнаєшся про зміни, що відбулися тут з часу падіння Юрка Хмельницького".

І справді — зустрів! Лихий переміг у його душі, і він, замість того, щоб скерувати вороного в об’їзд, на Білоцерківський шлях, потягнув повід "соб" і поскакав прямо на Шполівці.

Проїжджаючи мимо двору баби Секлети, зупинився. Жива чи померла? Глянув на поріслий лободою двір, на розбите маленьке віконце, на розчинені двері, що жалібно поскрипували під поривами вітру, і сумно похитав головою: нема баби Секлети. Пережила чоловіка, пережила синів і дочок, внуків і правнуків — і нарешті сама згасла, як одинока іскра на попелищі. Розсіявся по білому світі, вимер, щез колись великий її рід — і хто зна, чи знайшлася добра душа, щоб провести стареньку в останню путь?..

Арсен замислився й мимоволі зітхнув. Чи буде коли–небудь кінець нещастям, що з усіх кінців обсіли цю землю? Чи наступить нарешті день, коли на цих подвір’ях защебечуть веселі дитячі голоси, а з комині зав’юняться в небо сиві димки, смачно запахне свіжоспеченим хлібом?

Він міцно стиснув засмаглі на вітрах губи і зітхнув ще раз, раптом відчувши, як на очі набігли сльози.

Що ж ти, Арсене? Розрюмсався, мов старий Метелиця! А тобі ж до старості — гай–гай! Чи, може, стомилася душа від безконечних злигоднів і турбот?

Він витер кулаком очі. Торкнув ногами коня. І в ту ж мить побачив, що вулицею до нього наближається загін вершників.

Тікати в поле було нерозумно. Не втечеш. Та, власне, чого тікати, коли він — чауш самого великого візира?

— Гей, хлопче, хто ти такий? — промовив здалеку передній невисокий чолов’яга у кожусі і насунутій майже на самі очі шапці–бирці. — Звідки й куди прямуєш?

— Хай це вас не цікавить, добродію… Де був, там уже немає. Куди прямую, там не ждуть! — відповів різко Арсен.

— О–о–о, який ти мудрий, парубче! І це ти так відповідаєш сотникові молдавського господаря? Сміливий! Тим більше закортіло мені познайомитися з тобою! — глузливо сказав передній, наближаючись, і раптом вигукнув: — Ба–ба–ба! Кого я бачу! Це ж сам Арсен Звенигора, хай мені баньки повилазять, якщо помиляюсь! От так зустріч! Не сподівався!

Арсен упізнав Свирида Многогрішного і здригнувся: ця зустріч не обіцяла йому нічого втішного.

Тим часом вершники — це були, судячи по одягу, волохи — оточили Арсена, і він опинився в кільці, віч–на–віч зі своїм давнім ворогом.

Многогрішний збив шапку на потилицю, оголивши зморшкуватий лоб, до якого прилипли рідкі пасма сивіючого волосся. На його обличчі розпливлася радісно–хижа усмішка.

— Ось коли пташка впіймалася! — вигукнув, потираючи руки. — Довгенько ж ти, голубчику, не потикав сюди носа! Заждавсь я тебе! Але тепер потішуся, запорозька сволото! Тепер ти у мене і затанцюєш, і заспіваєш, і заплачеш, коли взую в червоні сап’янці! Ха–ха–ха!..

Сміх Многогрішного був скрипучий, холодний. Арсен мовчав.

— Чого мовчиш? Заціпило від страху?

— А я тебе не боюся, дядьку Свириде…

— Чому б то ти мав мене не боятися? Здається, друзями з тобою ми ніколи не були…

— Але й ворогами теж, — злукавив Арсен, не бажаючи встрявати в суперечку, що набирала небезпечного характеру.

— Не були, кажеш? — Многогрішний від подиву аж очі витріщив. — Мабуть, від страху тобі відібрало пам’ять! Ну, що ж — я нагадаю… Хлопці, — звернувся він до своїх волохів, — стягніть з нього чоботи та почастуйте киями по п’ятах! Хай затанцює на морозі босий!

Волохи миттю зіскочили з коней і кинулися до Арсена. Ще мить — і він лежатиме на землі, а ці шибайголови періщитимуть його щосили по голих ногах.

— Стійте! — голосно вигукнув Арсен, видобуваючи з–за пазухи пергамент, завбачливо даний йому Сафар–беєм. — Ім’ям великого візира наказую вам — зупиніться!

Згадка про великого візира подіяла магічно. Волохи враз опустили руки, зупинилися, збентежено переглянулися.

Многогрішний заверещав:

— Чого ж ви! Візьміть його! — І почав витягати з піхов шаблю.

Арсен підніс руку з пергаментом.

— Хто з вас розуміє по–турецькому?

— Я, — виступив наперед чорнявий парубок.

— На, читай!

Волох кинув бистрий погляд на короткий напис, на печатку — і зблід.

— Братці, — прошепотів помертвілими губами, — це ж чауш самого великого візира… От були б вскочили в халепу!

— Не може бути! — вигукнув Многогрішний. — Дай сюди!

Він вихопив пергамент, повертів перед очима. Напису не зрозумів, але печатку знав дуже добре — і теж зблід.

— Прокляття! — процідив крізь зуби. — Викрутився, песиголовець! Ну, твоє щастя…

Він тицьнув Арсенові в руки цупкий жовтавий сувій і поїхав геть. Волохи помчали за ним.

Арсен витер спітніле чоло, якусь хвилину постояв у роздумі, а потім рішуче повернув коня на білоцерківський шлях.

2

До Новосілок не доїхав: несподівано усіх своїх зустрів у Фастові. Ще здалеку побачив над містом сизі димки, що вилися з димарів, і був здивований, коли при в’їзді дорогу йому перетнув вартовий з мушкетом. Він вискочив з якоїсь ями, де ховався од пронизливого холодного вітру, і вигукнув:

— Стій, знаєш–маєш! А то як стрельну, так тобі тут і капець буде!

Арсен зареготав. Та це ж Іваник! І звідки він тут узявся?

Однак Арсенів сміх розізлив вартового не на жарт. Він підстрибнув, мов півник, штурхонув верхівця дулом мушкета під бік.

— Чого заливаєшся, знаєш–маєш? П’яний чи сусідам розум розпозичив? Злазь з коня, халамиднику!

— Іванику, невже не впізнав? Арсен я! Звенигора…

Іваник ошелешено закліпав очима, ще не впізнаючи в цьому худому засмаглому бороданеві колишнього красеня Арсена.

— Не може бути!

Арсен скочив з коня, зняв шапку. І тоді Іваникове обличчя прояснiло. Мушкет випав з його рук і покотився по мерзлій землі.

— Арсене! Голубе! Звідки ти?

Вони міцно обнялися. В Іваникових очах заблищали сльози.

— Від самого султана, Іванику! Зі Стамбула! А як ти тут опинився?

Іваник підняв мушкет, поправив на вузьких плечах свитку.

— Хіба не знаєш?.. Семен Палій привів нас усіх у Фастів і сказав: тут нам жити! Землі займай, скільки зумієш обробити, хату вибирай, яка ціліша… А фортецю відбудуємо гуртом, знаєш–маєш, щоб захист був добрий. От ми й переїхали сюди.

— А мої де?

— Твої теж… Унизу, над Унавою, поселилися. Там гарно — річка, луг, за річкою — ліс. Правда, хатка маленька, але не гірша, ніж у Дубовій

Балці. І що найкраще — поряд зі мною… Недарма кажуть: вибирай не місце, а доброго сусіда.

— А Палія де можна побачити? Часом не на Січі?

— Побачиш. У фортеці він, поселився разом із Семашковою вдовою…

— А про пана Мартина нічого не чути?

— Про Спихальського? Казав Роман, що передавав звістку зі Львова. Усіх вітає… Не забув і про мене, і про Зіньку. — Іваник підморгнув. — Теж привіт передав, знаєш–маєш…

Арсен усміхнувся в густу бороду, що виросла, поки їхав зі Стамбула. Про кого про кого, а про Зіньку не міг пан Мартин забути: дуже вже уподобав молодицю!

— Ну, веди ж мене, Іванику! — поклав руку на утле плече сусідові. — Спочатку до Палія, а потім — додому… Просто згораю від нетерплячки!

Вони рушили широкою вулицею. Біля одного з уцілілих будинків Іваник зупинився.

— Скажу Остапові, щоб постояв замість мене. Бо у нас, знаєш–маєш, суворо… Можна й київ заробити від полковника, якщо погано нестимеш військову службу!

Він шмигнув до хати, а через хвилину вийшов у супроводі височенного похмурого козака, озброєного однією тільки шаблею.

— На мій мушкет, — заквапився Іваник. — Як тільки небезпека — пали, пане–брате, щоб аж у фортеці було чути! А я незабаром повернуся…

— Гаразд, — кивнув головою похмурий велетень і, не обертаючись, почимчикував на околицю міста.

Арсен уважно розглядався довкола.

Всюди ще багато руїн і згарищ, але стоять серед попелищ уцілілі від вогню хатини. З деяких в’ються димки, на подвір’ях помітні сліди людських рук — там, дивись, полагоджено тин і ворота, там — вибілено стіни, а подекуди на хатах уже зведено нові очеретяні дахи.

Фортеця зустріла їх людським гомоном, гупанням дубових баб, заступів і копаниць, цюканням сокир. Тут кипіла робота. Одні забивали палі, другі засипали стіни землею, треті із дубових брусів майстрували фортечну браму.

Люди були такі худі, виснажені та обідрані, що Арсен аж жахнувся. Звідки вони взялися? Одні жебраки зійшлися сюди, чи що? Незважаючи на холод, у багатьох, крім латаної сорочки чи бувалого в бувальцях лейбика, не було нічого. На ногах рідко в кого чоботи, а то більше — постоли або личаки, з яких виглядає якесь ганчір’я. Обличчя зарослі, в очах — голодний блиск.

Арсен хотів було запитати Іваника, що це за люди, але в цю мить його погляд упав на високу знайому постать. Палій!

— Батьку Семене! — кинувся козак і на радощах згріб полковника в обійми. — Батьку Семене! Який я радий, що знову бачу вас!

— Арсен? — Палій не повірив своїм очам і вражено розглядав козака. — Справді Арсен, власною парсуною, як казали київські бурсаки… Та який заросли, мов дідуган!

— Ви тут усі не кращі, — повів рукою Арсен, показуючи на людей, що трудилися біля стін. — Звідки вони набралися?

Палієві брови насупилися. Не стишуючи ходи, він похмуро проказав:

— Зараз, мабуть, пів–України так живе. У воєнному лихолітті люди втратили все: рідних, домівку, одяг… Починаємо ми на голому місці. Треба ж якось рятуватися!

— Що починаємо? — не зрозумів Арсен.

— Жити заново, — відповів Палій. — Довго ми думали на Запорожжі — що робити? Правобережжя сплюндроване, розорене, столочене татарськими кіньми. За Бахчисарайським договором — нічийна земля… Але ж вона наша! І поки ми на ній живемо, ніхто не може її назвати своєю — ні султан, ні хан, ні господар волоський, ні король польський… Тож і кинули ми клич: хто не має де прихилити голову, ідіть на Фастівщину, на Корсунщину, на Богуславщину — поселяйтеся, обробляйте землю, але шабель з рук не випускайте! І ось початок — звідусюди потяглися нетяги, скривджені долею. Не принесли вони сюди нічого: ні грошей, ні одягу, ні збіжжя, ні якихось інших статків. Зате принесли в серцях лють до ворогів, що пустили їх по світу, і любов до землі. Бідні ми зараз. Ой, які бідні! Ще тільки осінь кінчається, а в нас уже майже нічого їсти… Он бачиш — казани. Ото двічі на день варимо пшоняний куліш. Не куліш — назва одна! Але й тому люди раді…

— Як же ви зиму думаєте перебути?

— Якось перебудемо… Тугіше затягнемо очкурі, звіра полюватимемо, рибу ловитимемо в Унаві та Ірпені. Але вся наша надія на допомогу.

— Чию?

— Січ допоможе грішми та зброєю, Київ — збіжжям та харчами. Світ не без добрих людей.

— Я в цьому теж мав нагоду не раз переконатися. Ось і зараз відмахав шлях зі Стамбула до Фастова не без допомоги добрих людей. А там — і до Варшави доберуся.

— Ти простуєш до Варшави? З чим?

Арсен оглянувся: Іваник уже присусідився до кашоварів і, вициганивши у них миску кулешу, сьорбав рідке гаряче вариво. Поблизу нікого — кожний займався своїм ділом. Та все ж Арсен стишив голос.

— Батьку Семене, я, щоб ви знали, на службі у самого Кара–Мустафи… Разом з Ненком… І привіз дуже важливу звістку.

— Яку?

— Турки розпочали війну проти Австрії. Султан Магомет зібрав величезне військо і повів його під Відень… Я поспішаю до Варшави, щоб попередити короля Яна.

Палій нахмурив чоло.

— Чому ти гадаєш, що треба попередити Собеського?

— Турки хочуть розбити спочатку Австрію, а потім — Польщу… Ненко чув це з уст самого Кара–Мустафи.

— Ось як! Отже, коли впаде Австрія, а згодом Польща, Магомет знову кине своє військо проти нас. І тоді вже ніщо не стримає його!

— Ми з Ненком теж так думали і вирішили, що потрібно обов’язково попередити поляків…

— Безперечно. Турків можна зупинити тільки спільними зусиллями. Я схвалюю твій намір їхати до Варшави. Зі свого боку, я пошлю листи в Москву і Батурин, щоб там знали, що замишляє султан.

— Спасибі, батьку, за підтримку. Я знав, що ви будете такої ж думки, як і ми з Ненком.

— Ще б пак! Як і покійний Сірко, я вважаю, що серед багатьох ворогів у нас є зараз один найлютіший, найнебезпечніший — турецький султан… І питання стоїть так: хто кого? Або ми спільно з іншими народами, яким він загрожує, як і нам, обрубаємо його загребущі руки, або ж нас упень висічуть. І на розплід не залишать…

— У страшний час ми живемо, — замислено промовив Арсен, перебираючи в пам’яті великі й дрібні події, свідком яких довелося йому бути. — Чи й вистоїмо?

— Вистоїмо! Мусимо вистояти. Бо інакше — кінець усьому…

Вони підійшли до ґанку великого будинку, пам’ятного Арсенові ще з позаторішньої зими. В ньому жила, як він пам’ятав, старенька бабуся з хлопчиком і дівчинкою. Тепер будинок було полагоджено: пахли смолою нові двері, біліли вимазані білою глиною стіни, замість побитих шибок у вікнах вставлені добре припасовані дошки. Всюди навколо хати прибрано. Відчувалося, що тут господарюють дбайливі жіночі руки.

— Прошу до моєї хати, — сказав Палій. — Тимчасової. Тут згодом буде полкова канцелярія, а поки полку нема і власної хати у мене теж катма, то я тут і зупинився. Можна сказати, у приймах. Тут, власне, живе Феодосія з дітьми. Семашкова вдова. А я постояльцем у неї… — Підіймаючись на ґанок, Палій усміхнувся у свої русяві вуса.

— Ви ще молодий, батьку, щойно за сорок звернуло. А Феодосія — гарна жінка. Та й покійний Семашко, пам’ятається, заповідав її вам. Тож нічого не було б дивного, коли б ви одружилися з нею…

Палій враз посерйознішав. Підійшов до Арсена майже впритул і тихо сказав:

— Я й сам так думаю, хлопче… Феодосія — гарна жінка. Розумна і красива. І серце моє лежить до неї. Але ж цього мало!

— Що ж іще треба?

Палій жартома штурхонув Арсена в плече.

— Хлопче, я хочу, щоб і мене кохали! Тільки тоді я можу женитися. Гарно придивляйся, а потім і мені скажеш, кохає вона мене чи ні?

Палій відчинив двері і перший зайшов до світлиці. Арсен зразу помітив, що це не та кімната, в якій колись жила бабуся з дітьми. Печі не було, зате стояла гарна кахляна груба, в якій весело палахкотіло соснове гілля. Посеред світлиці, на чисто вимитій, але вже потемнілій від часу підлозі лежав досить–таки вичовганий килим. На стіні, за новим, недавно змайстрованим столом висіла зброя: мушкет, два пістолі, два татарські ятагани й коштовно оздоблена шабля. Попід стінами жовтіли свіжовистругані із соснових дощок лави.

У світлиці було гамірно: четверо дітлахів вовтузилося біля столу, зчиняючи веселий шарварок. За столом біля шиття сиділо дві жінки. Їх Арсен впізнав одразу: то були Феодосія і стара, що колись залишалася єдиною жителькою Фастова.

— Киш, горобенята! — з напускною суворістю гримнув Палій на дітей, але вони зовсім не злякалися, а з вереском і сміхом кинулись до нього і повисли на його могутніх руках.

Знявся ще більший лемент.

Звенигора усміхнувся, дивлячись на розпашілі дитячі личка (тут було три дівчинки й один хлопчик), і в думці відзначив, що Палій уміє привертати до себе не тільки серця дорослих, а й серця дітей. А діти, як відомо, дуже чутливі на ласку й ніколи не подружать з людиною черствою або байдужою.

Феодосія глянула на стару:

— Бабо Ганно, заберіть дітей!

Стара підвелася з–за столу, — тепер на ній було не дрантя, а досить пристойне вбрання, — і, кинувши своє шиття в кошик, підхопила його сухою чорною рукою і гукнула на дітей:

— Ходімо гарбуза їсти!

— Ходімо! Ходімо! — зраділа малеча і гомінливою зграйкою вискочила слідом за нею до сусідньої кімнати.

Палій провів дітей ласкавим поглядом, а потім, коли за ними зачинилися двері, звернувся до Феодосії:

— Приймай гостя, Феодосіє! Впізнаєш?

Феодосія вийшла з–за столу. Зупинилась перед Арсеном, пильно приглядаючись.

Була вона вродлива і, незважаючи на свої тридцять п’ять років і те, що мала трьох дітей, по–дівочому ніжна. Барвиста плахта і біла вишивана сорочка щільно облягали її стрункий стан. Чорна лискуча коса

закручена ззаду в тугий вузол. А з–під чорних брів на Арсена дивилися виразні очі, опушені густими віями.

У Арсена защеміло серце: ця жінка чимось нагадувала йому Златку, його далеку, знайдену, але не вирятувану кохану.

Феодосія раптом усміхнулася і простягла руку.

— Невже Арсен?.. Боже мій, він! Яка я рада… А де ж Златка? Що з нею? — Потиск її руки був несподівано міцний. — Чи не знайшов?

— Знайшов… Але не встиг визволити, паніматко, — сумно відповів козак, тяжко зітхаючи. — Бо вона в гаремі самого Кара–Мустафи. Але я визволю її! Повернуся — і визволю!

— Будемо сподіватися… Прошу до столу.

Арсен намагався відмовитися од пригощання, посилаючись на те, що в нього обмаль часу і що він поспішає додому, але Феодосія, видно, володіла чаром обеззброювати людей — і ласкавою усмішкою, і добрим словом, і ще тією розумною жіночою твердістю характеру, перед якою пасують найтвердіші чоловіки.

Вона взяла козака за рукав, усміхнулася, схиливши набік свою красиву голову, і тихо проказала:

— Хіба можна відмовлятися од хліба–солі, коли вони підносяться від щирого серця? — І повернулася до Палія. — Правда ж, полковнику?

Хоч який то був короткий погляд, але його Арсенові було достатньо, щоб помітити, що дивилася вона на Палія по–особливому, з прихованою ніжністю і захопленням, що проривалися крізь її природну стриманість.

— Звичайно, голубонько… Арсен ще молодий, і його треба провчити, щоб знав, як нехтувати гостинністю щирих друзів! — відказав Палій, дістаючи з судника плесковату пляшку і три чарки. — А що там у тебе є, господине, в печі?

Феодосія поставила на стіл миску гарячих гречаних млинців, перемащених смаженою на олії цибулею, і три тарілки гарбузової каші.

— Чим багаті, тим і раді, — зніяковіло розвела руками. — Сподіваємося на краще… А зараз у нас з харчами сутужно.

— Зате в тебе золоті руки, — сказав Палій, наливаючи чарки. — Ти й з нічого приготуєш смачну їжу.

Феодосія почервоніла від задоволення, сяйнувши темно–карими очима, і тільки сліпий міг не помітити в тому поглядові щирої любові й глибокої відданості. Арсен непомітно штовхнув Палія кулаком під бік, мовляв, що ж ти, батьку, невже сам не бачиш, як вона кохає тебе?

Палій усміхнувся у вуса і підніс чарку.

— Ну, дорогі мої, вип’ємо за все добре: за твій, Арсене, приїзд, за щастя Златки, за наше здоров’я!

— За щастя й здоров’я господині цього дому! — з почуттям сказав Арсен.

— Спасибі, — відповіла жінка і перша пригубила чарку.

3

З гори, на якій височіла фастівська фортеця, спускалися поволі. Коня Арсен вів на поводі. Холодне сонце червоно падало за далекі темно–

зелені бори, віщуючи на завтра морозяну погоду. Блищала під льодом вузька звивиста Унава.

— Твої, Арсене, вибрали собі гарну місцину недалеко від річки, — показав рукою Палій у той бік, де понад лугом простяглася низка хаток. — Я пропонував їм на горі, але всі дубовобалчани в один голос заявили: "Хочемо внизу! Тут усе нагадує Дубову Балку — і річка, і луг, і висока гора… Нам легше буде звикати до нового місця". І я погодився — нехай… Аби людям добре було!

— Старі господарі не повернуться?

— Хай повертаються. Ми тільки раді будемо. Землі усім вистачить.

Внизу, на рівному широкому майдані, десяток чи два теслярів трудилися біля якоїсь незвичайної будови. Помітивши здивовано–запитальний погляд Арсена, Палій сказав:

— Це буде церква. Маленька, простенька, але своя…54 На горі збереглося приміщення костьолу — можна було б переобладнати, однак люди заявили, що ногою не ступлять через його поріг. От і будуємо. Бо треба. І причащатися, і вінчатися, і сповідатися. Збудуємо — тоді і я обвінчаюся тут з Феодосією.

— А вона вас кохає, батьку, — сказав Арсен. — Невже ви самі не бачите?

Палій обняв Арсена за плечі.

— Голубе мій, чому не бачу? Звичайно, бачу. І відповідаю їй любов’ю. Прийде час — і ми поберемося. Отож прибувай швидше додому, щоб потрапив на весілля!

— Довгий ще у мене шлях, батьку. Спочатку — до Варшави, а потім — на Дунай, можливо, під самий Відень.

— Довгий і небезпечний.

— Так, я не їхав би туди… Але ж там Златка жде мене, сподівається, що визволю.

Палій зупинився перед воротьми, виплетеними зі свіжої лози.

— Ось тут живе твоя мати з дідусем. А ото, поряд, Роман зі Стехою.

— Роман зі Стехою? Хіба вони вже побралися?

— Так. Своя сім’я — своя хата. Що може бути кращого? Хатина, правда, миршавенька, але ж вони молоді — обживуться і поставлять згодом нову. А місце — рай та й годі! Город рівний, низинний, за ним — левада, луг. А далі — Унава. Хочеш — розводь гусей, качок. Хочеш — рибу лови… Я теж поселився б тут.

Видно було, що Палій закоханий у ці справді гарні місця. Але Арсен слухав його неуважно. Через тин він побачив знайому маленьку постать у свитині й сірій домотканій хустці. Мати!

Серце його шалено забилося, ладне випурхнути з грудей, а ноги враз оніміли, мов приросли до землі. Хотів бігти — і не міг. Тільки дивився невідривно завороженим поглядом. Мати! Маленька, трохи згорблена, буденна, як завжди. У свитині, якій, здається, не буде зносу, у сірій вовняній хустці і старих шкарубких шкарбанах. Вона стояла біля відчинених дверей хліва і поїла з цеберця невелику попелясту теличку. Теличка міцно упиралася ногами в землю, втягувала шию і штурляла мордою цеберце, цмулячи смачне пійло. А материна рука гладила її по шиї й за вухами, мов дитину.

— Мамо! — прошепотів Арсен і відчув, як гострий щем охопив серце. — Мамо! — вдруге покликав Арсен, і на цей раз голос його прозвучав хоч і хрипко, але досить гучно.

Мати підвела голову.

І раптом цеберце випорснуло з її рук, пійло розлилося по землі.

— Арсене! Синочку!

Вона швидко, як тільки могла, метнулася до воріт.

Арсен випередив її і зустрів посеред двору. Притис до грудей. Цілував її холодні, огрубілі від щоденної роботи руки і шепотів слова розради, щоб вона не плакала.

Мати витерла краєчком хустки мокрі очі, подивилася на сина знизу вгору.

— Сам?

— Сам, — тихо відповів Арсен.

— Бідний мій, коли ж тобі, як іншим, усміхнеться доля? Коли перестанеш поневірятися, блукати по світу?

— Зараз, мамо, на нашій землі ні в кого немає долі. Одна недоля веселиться… То хіба ж я можу сидіти у запічку? Комусь же треба з цією недолею поборотися!

Звенигориха охопила руками Арсенову голову, притягла до себе, поцілувала в лоб.

— Бідна моя голівонько! — І сумно усміхнулася до Палія, що стояв осторонь і задумливо спостерігав цю сцену.

Почувся крик. Із сусіднього двору, простоволоса, з розмаяною пшеничною косою, бігла Стеха. За нею поспішав Роман.

Від ґанку, світячи рожевою лисиною, дрібуляв дідусь Онопрій, а за ним повагом наближався Якуб.

Арсен переходив з рук у руки. Радощів — хоч відбавляй. Для повноти щастя не вистачало одної Златки…

Коли вляглися перші бурхливі почуття, зайшли до хати. Вона була невелика, на дві половини через сіни. Чисто вибілена, натоплена, пахла чебрецем, сушеними грибами, кислицями та жолудями.

Мати кинулася зразу до печі, щоб зготувати щось нехитре на обід, але Арсен зупинив її.

— Не треба, мамо. Пообідав щойно у полковника. А от баняк або й два гарячої води, щоб помитися після дороги, не завадили б.

Мати почала розпалювати у печі, а сама прислухалася до розмов. Говорив більше Арсен. Розповів про свої пригоди, про Златку, про Ненка, про нову війну, яку готує султан і яка, хоч і спрямована своїм вістрям на захід, смертоносним крилом може зачепити й Україну, а наприкінці сказав, що додому він завернув зовсім ненадовго — на одну ніч, бо завтра вранці має знову їхати.

Мати зблідла, випустила з рук рогача, в її очах заіскрилися сльози.

— Ой лишенько! Куди?.. Не встиг на поріг ступити, та вже й знову поспішаєш у дорогу! Арсенчику, синочку мій дорогий, скільки років ти

отак поневіряєшся по світу! Хоча б трохи спочив дома… Щоб я надивилася на тебе, кровиночко моя рідна!

Арсен підійшов до матері, обняв, притиснув її посріблену голову до грудей.

— Не плачте, мамо! Прийде час — вернуся назавжди. Тоді вже ніколи не покину вас, голубонько моя сива! А зараз — мушу…

— Знову в Туреччину? — крізь сльози спитала мати.

— І в Туреччину, і в інші краї, — ухилився від прямої відповіді Арсен. — На цей раз повинен повернутися із Златкою.

— Дай Боже тобі щастя, безталанна моя голівонько! — І мати, ридаючи, поцілувала Арсена в буйну, давно не стрижену чуприну. Потім, легенько відсторонивши його від себе, втерла хустиною заплакані очі й сказала: — А тепер не заважатиму вам — говоріть…

Цілий вечір у теплій хаті не стихали розмови. І коли б не нагадування Стехи, що Арсенові треба відпочити, ніхто б до ранку не склепив очей.

Лише опівночі Арсен скупався, поголився, залишивши невеличкі темні вуса, перевдягнувся у чисту Романову білизну і ліг спати. А вже зі сходом сонця був на ногах.

Нагодований і почищений кінь тихо іржав біля ґанку, б’ючи копитом, ніби відчував нову далеку дорогу, а дідусь Онопрій з Якубом приторочували до сідла сакви і сумно дивилися на свого улюбленця, який саме прощався з матір’ю. Посеред двору стояли Палій з Феодосією, Роман зі Стехою та Іваник із Зінькою. Всі були зажурені. Коли–то вони знову побачать його?

Вийшли за ворота. Арсен востаннє вклонився, і Роман передав йому повід коня. Але тут Палій поклав козакові на плече руку.

— Не поспішай! Я проведу тебе якусь хвилину…

Всім було ясно, що полковник хоче поговорити з Арсеном наодинці, тому залишилися стояти біля двору, а вони вдвох поволі пішли вздовж вулиці. Вороний кінь легко ступав позаду, скошуючи чорне око на зграю гайвороння, що з криком знялося в леваді над вербами.

— Отже, до Львова? — спитав Палій, повертаючи поза церквою на захід.

— Так, до Львова… Спочатку розшукаю пана Мартина і з ним поїду до короля. Спихальський знає Варшаву, а також знайомий з багатьма шляхтичами, — тож допоможе мені…

— Було б непогано, коли б ти видав себе теж за якогось шляхтича, — сказав Палій. — Чи польського, чи українського, але шляхтича. Тоді мав би вільніший доступ до панів–можновладців. Бо сам знаєш, яким чортом дивляться вони на козака.

Арсен засміявся.

— Ну, за цим діло не стане. Назвуся, приміром, Анджеєм Комарницьким… Чим не по–шляхетному звучить? Я єстем пан Анджей Комарницький. Непогано придумано?

— Зовсім непогано. — Палій засміявся теж і, подлубавшись у кишені, дістав невеликий гаманець. — А якщо до цього імені додаси ще й капшук зі злотими, тоді можеш бути впевнений, що перед тобою відчиняться не тільки двері шинків і палаців, а й відкриються серця їхніх господарів…

— Що ви, батьку! — вигукнув Арсен. — Ви тут, у Фастові, самі живете надголодь. Краще купіть на ці гроші зерна для посіву або кілька добрих корів для розплоду, бо материна теличка не скоро стане тільною коровою…

— За нас не турбуйся! Ми тут гуртом проживемо якось. А в тебе — далека дорога: гроші знадобляться. Та й не мої вони, а казенні. З нашої полкової каси. Бери — і не переч!

— Дякую, батьку. — Арсен заховав гаманець до кишені. — В дорозі справді знадобляться…

— Ну, а тепер прощай! І хай не спіткнеться твій кінь на далекій нелегкій дорозі! — Полковник обняв козака, поцілував у щоку, потім рвучко відштовхнув од себе, ніби відірвав від серця, і суворо, мабуть, щоб приховати смуток, сказав: — Сідай — і гайда! В путь!

4

Розшукати у Львові Спихальського виявилося зовсім неважко. Оскільки Арсен прибув до палацу Яблоновського ввечері і на подвір’ї, крім вартових, уже не було нікого, він звернувся з розпитуванням до підстаркуватого жовніра, що з напарником стояв на чатах біля воріт.

— Пана Мартина Спихальського? — перепитав жовнір. — Аякже, знаю!

— Де його знайти?

— То хай пан приходить сюди завтра вранці…

— Сьогодні потрібно.

— Ну, якщо пан має в кишені зайвий злотий…

— Маю.

— О, тоді, мосьпане, інша річ! — зрадів жовнір і підморгнув своєму напарникові, що стояв під ліхтарем. — Чуєш, Яцеку, ти побудь якийсь час сам, а я проведу пана. Тутай недалеко… Ходімте, пане!

Вони завернули за ріг і пірнули в густу темряву. Йшли недовго.

— Тутай! — оповістив жовнір, показуючи на похмурий будиночок, що причаївся, мов гриб, під високими безлистими деревами. — Я зараз погукаю…

— Ні, не треба, — спинив його Арсен, даючи монету. — Дякую. Я сам.

Жовнір підніс монету до очей, повертів між пальцями, навіть для чогось понюхав і, переконавшись, що то справжній злотий, швидко подався геть.

Арсен підійшов до освітленого вікна, трохи постояв, щоб перебороти мимовільне хвилювання, що враз охопило його, а потім тихенько постукав у шибку. Просто не вірилося, що зараз відчиняться двері — і він почує голос пана Мартина.

Двері не відчинилися. Зате важка чоловіча рука відсунула занавіску, і до шибки припало вусате обличчя з булькатими очима. То був Спихальський.

— Хто там? — почувся його гучний голос.

— Пан Анджей Комарницький.

— Хто?.. Що за дурні жарти, пане! — Спихальський вирячився ще більше, намагаючись розпізнати незнайомця. На його обличчі заліг вираз розгубленості. — Єще раз питам — хто тутай?

Арсен засміявся. Він не хотів називати голосно своє справжнє ім’я.

— Невже не впізнаєш, пане Мартине? Оце так! А ще зовсім недавно клявся, що довіку не забудеш друга!

Спихальський тихо охнув. Занавіска опустилася. Через якусь мить грюкнули двері — і він як вихор вилетів надвір.

— Холера ясна! Голубе мій! Невже це ти, Арсене!

— Т–с–с–с! — Арсен затиснув йому рота. — Я ж кажу — пан Анджей Комарницький. Невже не впізнав?

Спихальський пирхнув, мов кіт, і, зареготавши, згріб Арсена в обійми.

— Впізнав! Одразу впізнав! Їй–богу! Тільки сам собі не повірив — звідки? Яким вітром? Заходь…

Вони зайшли в чималу незатишну кімнату. Одного погляду Арсенові було досить, щоб зрозуміти, що пан Мартин веде парубоцьке життя. В кімнаті неймовірний розгардіяш. Одяг висить на гвіздках, лежить, розкиданий, на стільцях, на підлозі. Ліжко не застилалося, мабуть, тижнів два. На столі — брудна тарілка з курячими кістками, окраєць черствого хліба, надгризена цибулина…

Невелика лойова свічка давала мало світла, зате вгору здіймалося чимало кіптяви.

Спихальський прийняв тарілку, рукавом змахнув зі столу крихти, швиргонув на ліжко якесь лахміття, підсунув ногою стілець гостеві.

— Сідай! — А сам примостився навпроти, пильно розглядаючи товариша. — Розповідай! Бо у мене зовсім мало часу.

— Ти поспішаєш?

— З третіми півнями маю вирушати до Варшави.

— Так це ж чудово! Я простую до Варшави теж. Отже, в нас буде час поговорити.

— Справді чудово! — зрадів Спихальський, але зразу ж посерйознішав. — Арсене, а чого ти туди їдеш?

— Через стіну не чути? — повів очима Арсен. — Чи сусідів у тебе немає?

— Колись один був, та загув… Наш спільний знайомий — полковник Яненченко.

— Де ж він?

— Тоді ще… — Спихальський зробив багатозначну паузу. — Розстріляли… За вироком військового суду…

Арсен помовчав, бо згадка про Яненченка враз нагадала йому Дубову Балку, пожарище, викрадення Златки і Стехи… А потім, зітхнувши, розповів Спихальському про свої пригоди й поневіряння.

— Однак ти так і не сказав, яка біда жене тебе до Варшави. Чи, може, таємниця? — спитав поляк. — Якщо так, то можеш не казати.

— Не ображайся, пане Мартине. У мене від тебе таємниць немає і не може бути, бо з’їли ми з тобою не один пуд солі, друже… А їду я до самого короля, щоб ти знав. — І Арсен розповів про причину своїх мандрів. — Ось чому не хочу, щоб тут знали моє справжнє ім’я. І то не тільки тому, що дехто з шляхетного панства все зробить, аби не допустити козака до короля, а й тому, що у Львові та Варшаві можуть бути султанські вивідачі. А моє діло цілком таємне, як ти сам розумієш…

— Розумію, — ствердно кивнув головою Спихальський. — Ти намислив правильно, і я допоможу тобі!

— Я вірив у це, тому й поїхав не прямо до Варшави, а завернув до тебе у Львів.

— Це твоє щастя, що прибув вчасно. Бо якби спізнився на один день — ми б не зустрілися, холера ясна!

— Яка ж причина жене тебе до столиці?

— Не мене одного. Станіслав Яблоновський — а тепер він став великим коронним гетьманом — їде на вальний сейм, а я разом з почтом маю супроводжувати його. Завтра вранці рушаємо… І ти з нами!

— А твій господар? Він не матиме нічого проти?

— Мій господар, побий його грім! — вигукнув Спихальський. — Ти правильно підмітив — мій господар! Щоб ти знав, твій ліпший друг, уродзоний шляхтич Мартин Спихальський, став хлопчиськом на побігеньках у можновладного пана Яблоновського, сто болячок йому в живіт!

— То покинь його!

— Авжеж! Легко сказати — покинь! А їсти що буду? Татари спалили мою хату, пограбували все, що мав, — хоч, правду сказати, і мав мізерію, — і пустили по світу жебраком, голого мов бубон… Тож і мушу тепер за кусень хліба й оце житло служити у Яблоновського, ніби простий хлоп. Що накаже, те роблю, куди пошле, туди їду… Все сподіваюся, що назбираю трохи грошей — плюну на все і подамся в свій Круглик, а там поставлю хатину, одружуся і житиму спокійно…

— З чого житимеш?

— Бачиш, у мене там залишилося кільканадцять моргів землі, — татари не зуміли захопити з собою. Оратиму, сіятиму…

— Це добре діло. То чого ж баришся? Статків тут, бачу, в тебе небагато. На коня — і гайда!

— Е–е, брате, найнявся — продався. Заліз у борги — треба відробляти. До того ж подейкують по секрету, що на вальному сеймі Яблоновського можуть обрати королем замість Яна Собеського. Може, тоді і я піду вгору? — Він гірко усміхнувся.

— О, це щось нове! — здивувався Арсен. — З чого б то?

Спихальський оглянувся, ніби його міг тут хто–небудь підслухати, і по–змовницьки прошепотів:

— Тільки тобі одному відкрию таємницю… Але нікому — нічичирк! Бо пан Станіслав скорий на розправу, шляк би його трафив! Його лайдаки застукають у темному місці, пирнуть ножакою під бік — і поминай раба божого Мартина…

— Ну, ти ж мене знаєш, пане Мартине!

— То слухай… Заплутавсь я тут, мов стрепет у сильці! Навіть сон втратив. А засну — і уві сні не маю спокою, холера ясна!

— Що ж сталося, друже? Кажи толком!

Спихальський ще раз оглянувся і нахилився до самого Арсенового вуха.

— Ти що–небудь про французьку й австрійську партію серед нашого шляхетства чув?

— Трохи чув.

— Ну, так от, пан Яблоновський — коханець королеви, тієї шльондри, яку, одначе, безтямно кохає король, — завжди був прихильником австрійської партії і короля… Може, тому, щоб приспати пильність його ясновельможності, який у себе під носом не бачить, що королева заводить шури–мури з іншим… А це раптом став я свідком і співучасником зради пана Станіслава…

— Як саме?

— З якогось часу до Львова почав навідуватись посланець великого підскарбія сенатора Морштина, верховоди французької партії… Я нічого б і не знав, але одного разу мене покликав до себе пан Станіслав і сказав: "Пане Мартине, я знаю, ти віддана мені людина". — "Безперечно, вельмишановний пане", — відповів я. "То чи не міг би ти, пане Мартине, зробити мені одну важливу послугу?" — "Яку?" — запитав я. "Одвезеш до Варшави листа… Але такого, що мені може коштувати звання великого коронного гетьмана, а тобі — голови!" І тут я припустився великої помилки. Замість того, щоб відмовитись, як підказував здоровий глузд, мов останній дурень, бовкнув: "З радістю, вельмишановний пане!" Ти чуєш — з радістю! Мав би я сказитися на тім слові! І з того почалося… Не встиг я повернутися з Варшави, де таємно пробрався до

того здрайці Морштина, як довелося їхати знову. І знаєш, про що я дізнався?

— Про що? — Арсен слухав з пильною увагою, бо відразу зрозумів, що йдеться про дуже важливі справи.

— І Морштин, і Яблоновський стали вважати мене своїм однодумцем і вже не дуже криються від мене… Морштин втягнув у змову, крім пана Станіслава, братів Сапег, а також підкупив багатьох шляхтичів на сеймиках, щоб на вальному сеймі одностайно виступити проти Собеського. Носяться чутки, що Яблоновський погодився з пропозицією братів Сапег обрати його королем… Ти бачиш, в яку халепу я вскочив? Хоч верть–круть, хоч круть–верть, а всюди — смерть! Якщо змовники не прикінчать, то король напевне пошле на шибеницю.

— Справді… Я співчуваю тобі, Мартине, — погодився Арсен.

— Але й це ще не все, — промовив після паузи зовсім зніченим голосом Спихальський.

— Що ж іще?

— Цілком випадково я дізнався, що пан Морштин кожного тижня доповідає про успіхи змовників французькому посланникові де Бетюну, холера б його забрала! А крім того домовляється безпосередньо з секретарем міністерства в Парижі Кольєром і просить у нього грошей для змови… А це вже просто зрада, о Пресвята Діво! Дізнається король — проллється багато крові, полетять голови, а серед них — і моя дурноверха… Ну, що мені робити?

Спихальський був украй прибитий лихом. Арсен ще ніколи не бачив його таким пригніченим і засмученим. Обличчя бліде, навіть брезкле, постаріле, ніби після тяжкої хвороби. А йому ж щойно звернуло з тридцяти…

Арсен обняв друга за плечі:

— Не журися, Мартине! Бували ми і в гірших бувальцях! А духом не занепадали.

— Е–е, там було все ясно: перед тобою ворог — бий його. А тут же навколо все свої люди. А виходить — вороги…

— Виходить, що й так. І нам треба зважити, хто наш справжній ворог.

— А як ти думаєш? — Уперше в очах пана Мартина блиснула надія.

Арсен пильно глянув на побратима.

— Бачиш, пане Мартине, я мчав із Стамбула до Варшави не для того, щоб випити кухоль старки у шинку над Віолою. Я поспішаю до Варшави, щоб попередити поляків про страшну небезпеку, що нависає над Польщею.

— Я розумію.

— Ти розумієш, а ось пани Морштин і Яблоновський, мабуть, не розуміють, якщо йдуть на поводку у французького короля, союзника султана Магомета. Справді, до чого вони закликають поляків! Порвати з Австрією? Але ж на сьогодні це єдина союзниця Польщі… Тільки разом вони можуть протистояти туркам. А якщо поодинці — турки проковтнуть і австрійців, і поляків! І писнути не дадуть! А тоді знову візьмуться за нас…

— Отже, виходить, ми повинні підтримувати австрійську партію? Тобто короля Яна?

— Виходить, що так… Собеський хоче підписати з Австрією договір, щоб спільно бити турків. То чого ж нам іще треба? Ждати, поки султан забере Відень, а потім поверне на Варшаву, а звідти на Київ?

— Це було б глупство з нашого боку!

— От бачиш! Життя само підказує, що робити.

— А все–таки — що робити?

Арсен пильно глянув на Спихальського.

— Пане Мартине, ти віриш мені до кінця?

— Ще б пак! Невже ти сумніваєшся в цьому?

— Тоді у всьому покладись на мене… До Варшави будемо їхати разом. Щоб у Яблоновського не викликати ніякої підозри, я відрекомендуюсь шляхтичем Анджеєм Комарницьким. Ми з тобою познайомимося і здружимося тільки в дорозі. Зрозумів?

— Зрозумів.

— У Варшаві допоможеш мені зустрітися з королем. А там видно буде, що робити.

— Гаразд. Ну й голова у тебе, пане–брате! Коб мені така голова, то був би я сенатором Речі Посполитої, от хай би мене грім побив, коли брешу! — Розчулений Спихальський притягнув Арсена до себе, міцно обняв і поцілував у лоб. — Ну, досить розмов! Сідай вечеряти…

5

Шлях до Варшави був важкий. Несподівано завихріло, захурделило — дороги так занесло снігом, що коні провалювалися по саме черево. Тому замість того, щоб приїхати до столиці напередодні Різдва, як розраховував Яблоновський, валка прибула після Нового року і зупинилася на просторому подвір’ї сенатора Морштина.

Ніхто Арсена не питав, хто він і звідки, бо виявилося, що звідусюди їхали на вальний сейм десятки шляхтичів, приставали до загону львівського магната і гуртом торували засніжену дорогу на Люблін, а потім — на Варшаву.

На другий день по приїзді, поголившись і причепурившись, Арсен з паном Мартином пішли до королівського замку.

Завжди балакучий, сьогодні Спихальський був на диво похмурий і мовчазний.

— Ти що, пане Мартине, язика проковтнув? — спитав Арсен, коли вони, обійшовши замок, переконалися, що проникнути всередину зовсім непросто. — Чого мовчиш?

— А що тут скажеш? Через ці мури хіба що птах перелетить! А поткнешся у ворота — варта не пропустить. Ось так, прошу пана, і будемо галайкати попід стінами…

В цю мить з воріт, розвихрюючи сніг, вимчали невеликі фарбовані сани з будкою, запряжені баскими вороними кіньми. У будці сидів якийсь поважний пан у бобровій шубі й шапці з павичевим пір’ям. На козлах — похмурий вусатий кучер.

Арсен і Спихальський ледве встигли відскочити вбік.

— Холера! Так і задавити чоловіка можна! — бурчав пан Мартин, обтрушуючи з коміра і вусів дрібні сніжинки. — Видно, неабияке цабе — пре, мов на пожежу!

Вони знову почали розглядати високі кам’яні мури, вежі і будівлі замку.

— Коли б у тебе тут був який–небудь знайомий… — непевно мовив Арсен, бажаючи нагадати товаришеві, що той у Львові обіцяв знайти когось, хто б допоміг зустрітися з королем.

Але Спихальський, видно, забув обіцянку.

— Х–ха! Коб у мене був знайомий у цьому палаці, то я, прошу пана, не слугував би Яблоновському, хай би був скис!

— Але ж ти похвалявся цим у Львові, — нагадав Арсен.

Спихальський зніяковів, потім почервонів. Нарешті скрушно махнув рукою.

— Е–е, мало що може бовкнути чоловік на радощах, що зустрів найліпшого друга! — І він винувато блимнув голубими випуклими очима, в яких світилися по–справжньому глибока і вірна дружба й любов.

Арсен посміхнувся, обняв друга за плечі.

— Ну, гаразд… Не журись. Придумаємо щось!

— Що ж тут придумаєш? Доведеться ждати, поки сам пан король не зволить виїхати з замку.

— Так можна прождати цілий тиждень… Ні, це не годиться!

Арсен, круто повернувшись, попростував до замку, де перед брамою, кутаючись від морозу в кожухи, тупцяли вартові.

— Добрий день, панове! — з напускною бадьорістю привітався до них.

Вартові не відповіли. Тільки один, мабуть старший, спитав суворо:

— Чого треба панам?

— Ми шляхтичі. Приїхали на сейм. Хотіли б побалакати з королівським секретарем…

— Паном Таленті?

— Так, — швидко відповів Арсен, радіючи, що його маленька хитрість принесла перші плоди.

— Але ж, панове, — здивувався вартовий, — пан Таленті щойно виїхав з замку!

— Хіба? А ми й не впізнали, — розвів руками Арсен. — Доведеться ждати, поки приїде.

Вони відійшли на достатню відстань. Чекали годину, а може, й дві, аж поки не побачили знайомі зелені сани, запряжені вороними кіньми.

Арсен переступив дорогу. Підняв догори руки.

— Тпр–р–р–у–у!

Коні зупинилися. Вусатий і дужий, як ведмідь, візник замахнувся батогом.

— З дороги, лайдаку!

Але Спихальський уже схопив вороних за вудила, а Арсен сміливо підступив до саней. Тим часом пан, що сидів у будці, прикривши ведмежою шкурою ноги, наказав кучерові опустити батіг.

— Пробачте, пане Таленті, що ми насмілилися зупинити вас на морозі. Повірте, тільки нагальна справа змусила нас вдатися до такого не вельми шляхетного вчинку, — сказав Арсен, вичікувально поглядаючи на незнайомого чорнявого пана і не знаючи достовірно, Таленті це чи ні.

— Що вам треба? — холодно спитав той.

— Ми хочемо бачити короля!

У королівського секретаря ледь помітно здригнулися брови.

— Всього–на–всього? — Він і не намагався приховати глузливої інтонації в голосі.

Арсен стишив голос.

— Пане, йдеться про дуже важливі речі… Влаштуйте нам зустріч з королем, і ви добре прислужитеся ойчизні!

— Я кожен день служу ойчизні! — бундючно відрізав пан. — Я королівський секретар, і мені ви можете розповідати все.

Тепер сумніву не було. Це справді був Таленті. Арсен сказав рішуче:

— Ні, мостивий пане, при всій нашій повазі до вас ми нічого не можемо вам розповісти. Єдине, що можу повідомити, це те, що я прибув із Стамбула. Якщо пан Таленті розуміє важливість цього…

Королівський секретар вмить збагнув "важливість цього".

— О! — вигукнув він. — Прямо із Стамбула?

— Так.

Таленті вихилився з будки, пильно оглянув Арсена з голови до ніг.

— Неймовірно! Хто ж ви такий?

— Потім дізнаєтесь… Моє прізвище — Анджей Комарницький, але воно вам нічого не скаже.

— Гаразд, ідіть до воріт. Я накажу, щоб вас пропустили…

Коні рвонули з місця, і сани помчали до замкових воріт.

— Ну, ти й зух55, Арсене! — радісно вигукнув вражений Спихальський. — Тепер не сумніваюся — відчиняться двері королівського покою! Хай мене грім поб’є, якщо брешу!

Арсен теж був радий.

— Ще б пак! Тепер, звичайно, відчиняться. Ходімо!

Вартові біля брами відібрали у них зброю і пропустили на подвір’я.

Вони відразу побачили пана Таленті, що стояв біля високого кам’яного ґанку. Королівський секретар здалеку махав їм рукою.

— Сюди, панове!

Вузькими сходами він провів їх на другий поверх. Тут у невеликій склепінчастій залі стояла внутрішня двірцева варта — кілька добре вишколених жовнірів. Старший наказав прибулим зняти кожухи й шапки, причепуритися, а тим часом пильно оглянув — чи нема зброї.

— Прошу, панове! — показав рукою в бік широкого коридора.

Таленті йшов попереду, начальник варти — позаду. Нарешті у великій світлій залі з колонами королівський секретар зупинився.

— Зачекайте на мене тут, — сказав упівголоса і зник за різьбленими дверима з білим орлом. Через кілька хвилин з’явився й урочисто проголосив: — Король чекає на вас, панове!

Арсен і пан Мартин вступили до королівського кабінету.

Це була така велика й розкішна кімната, що вони спочатку короля й не помітили. Сторопілі, дивилися на величезний різьблений, з позолотою стіл, на такі ж розкішні, з різьбою і позолотою шафи та крісла, на портрети у важких рамах, на фарбовану, начищену до дзеркального блиску підлогу і не помічали, що король стоїть праворуч, під стіною, між двома лицарськими панцерами. А коли помітили, обидва мовчки низько вклонилися.

Ян Собеський вийшов на середину кабінету. Це був високий, огрядний чоловік з одутлим лицем, темними очима і такими ж темними, але вже густо покрапленими сивизною вусами і чубом. Кивком голови він відповів на привітання і спитав:

— То це правда, панове, що ви прибули із Стамбула?

— Так, ясновельможний пане круль, то є свята правда, — відповів Спихальський, оскільки король дивився на нього. — Але тільки наполовину…

— Як це?

— Мені теж доводилося бувати в Стамбулі, най би був щез, і навіть добре його пам’ятаю, бо не раз куштував там нагаїв, коли був рабом на галері, але то було давно… А зараз із Стамбула прибув мій ліпший друг, ваша вельможність, е–е–е… Шляхтич Анджей Комарницький…

Арсен мовчки вклонився, а потім, боячись, що пан Мартин бовкне щось таке, чого не варто говорити при секретареві, сказав:

— Трохи більше місяця минуло з того часу, ваша вельможність, як я виїхав зі Стамбула. Я привіз дуже важливі вісті, які хотів би розповісти вам одному.

Собеський пильно глянув на свого молодого співрозмовника, а потім кивнув секретареві:

— Пане Таленті, вийди!

Секретар вийшов. Король перевів погляд з Арсена на Спихальського.

— Пан Комарницький сказав, що хотів би розповісти мені одному… А пан

— Пан Мартин Спихальський — мій друг, і від нього у мене таємниць немає, — сказав Арсен і додав: — До того ж він служить у пана Яблоновського і розповість вам багато дуже цікавого про стосунки зацного пана з сенатором Морштином і його друзями…

— О–о! — мимоволі вихопилося з уст короля. Він враз прояснів, по–дружньому всміхнувся і показав на оббиті голубим оксамитом крісла. — Прошу, панове, сідайте! Розповідайте, будьте ласкаві!

Спочатку мову повів Арсен. Йому довелося стисло розказати і про себе, і про Юрія Хмельницького, і про болгарських друзів. Більш докладно змалював зустріч з Кара–Мустафою і його оточенням. І вже зовсім детально, як умів і скільки знав, розповів про підготовку Порти до війни з Австрією і про цілі, які ставив султан перед військом.

Ян Собеський слухав уважно, не перебиваючи, і його великі чорні очі ні на мить не відривалися від Арсенового обличчя. Нарешті, коли Арсен закінчив, він сказав:

— Все це, пане Комарницький, дуже цікаво і дуже важливо… Якщо, звичайно, все це правда, тобто якщо відповідає станові речей.

— Було б великою помилкою з вашого боку, ваша ясновельможність, не вірити моїм словам, — з почуттям гідності відповів Арсен. — Але я передбачав це і недаремно взяв з собою пана Спихальського. Він зараз розповість вам про те, в що ви не можете не повірити, бо воно стосується вашої королівської особи, а відтак, оскільки пан Мартин довірив ці таємниці мені, ви повинні повірити і всім моїм щойно сказаним словам.

— Не ображайтеся, пане, я змушений усе перевіряти, перш ніж приймати рішення. — Король лагідно поплескав Арсена по коліну й повернувся до Спихальського. — Що ж мені має розповісти цікавого пан шляхтич?

— Мій найясніший пане круль! — урочисто почав пан Мартин. — Я сам, не відаючи того, став мимовільним учасником змови проти вашої вельможності і, як підказав мені мій друг Комарницький, також змови проти Речі Посполитої…

— Я слухаю, пане… Розповідай — і цим полегшиш свою душу, — довірливо промовив король.

Пан Мартин відкашлявся.

— Великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський, у якого я маю честь служити, з якогось часу став другом сенатора Морштина. Він кілька разів за останній рік посилав мене до Варшави з таємними листами до пана сенатора, а той засилав своїх гінців до пана гетьмана. Жодного разу я не поцікавився, — бо я, мостивий пане, чесна людина, — змістом тих писань, однак мене було попереджено, що листи дуже важливі й таємні і що вони можуть коштувати панові гетьману місця, а мені — голови. Я не здогадувався, холера б мене побрала, про зміст тих листів аж до того часу, коли почув од людей сенатора, що французька партія готує пана Яблоновського на короля Речі Посполитої… О, я нещасний! Яких душевних мук зазнав я відтоді, носячи в своєму серці таку страшну таємницю!

Вражений король тихо промовив:

— Ти спокутував свій гріх щиросердим зізнанням, сину мій. — Він поклав свою пухку, але важку руку на плече Спихальському. — Що ще тривожить твоє серце?

— Я дізнався — теж випадково, — що великий підскарбій Морштин, якого ваша величність осипала своїми щедротами й прихильністю, доносить французькому посланникові де Бетюну про все, що діється в Речі Посполитій, а також пише листи секретарю міністерства Кольєру в Парижі… А це вже пряма зрада, пся крев! — вилаявся пан Мартин, та зразу ж схаменувся і почервонів. — Прошу вибачити мене, ваша ясновельможність…

Собеський зблід від хвилювання й гніву.

— О пан Єзус! Що я чую! — вигукнув. — Я багато що знав, але щоб пан Станіслав зазіхнув на корону — повірити цьому не можу!

— І я не повірив би, коли б не чув на власні вуха, хай мене грім поб’є! — підтакнув королеві Спихальський.

— А пан Морштин! — не міг заспокоїтися Собеський. — Скільки я зробив йому добра! Якими почестями і милостями осипав! Возвів у чин сенатора і великого підскарбія Речі Посполитої! А він… Зрадник, бидло, а не шляхтич! — Король почав лаятись, як простий жовнір. — Якщо все це правда, він заслуговує найлютішої кари!

— Яких доказів потребує ваша ясновельможність? — спитав Арсен, побоюючись, що Собеський обмежиться тільки вибухом гніву, а потім згасне.

Король нахилився до своїх співрозмовників і рішуче сказав:

— Мені потрібен речовий доказ, що недвозначно свідчив би про вину Морштина і Яблоновського! Мені потрібен хоча б один лист! І то — негайно! Бо днями відкривається вальний сейм, і на ньому вирішиться — яким шляхом піде Річ Посполита: чи підтримає Австрію у війні з турками, чи спокійно дивитиметься, як султан проковтне її, щоб згодом проковтнути й Польщу. Ви мене зрозуміли, панове? — І підвівся.

— Зрозуміли, ваша ясновельможність! — підвелися також Арсен і Спихальський.

— Тоді я чекаю на вас найближчим часом… Перед вальним сеймом. Ніяк не пізніше! Запам’ятайте!

— Не забудемо! Постараємося, ваша ясновельможність!

— І ще одно: моєму секретареві, панові Таленті, можете цілком довірятися… Бажаю вам успіху!

6

Три наступні дні, що минули після зустрічі з королем, Арсен майже не спав. По черзі з паном Мартином вони стежили за кожним кроком великого підскарбія і не спускали очей з дверей його кабінету, намагаючись серед безлічі людей — слуг, охоронців, відвідувачів, гостей і родичів — виявити того, хто був зв’язковим між ним і французьким посланником. Однак це нічого не дало. Підозра могла впасти на кожного, хто заходив до Морштина, але ж прослідкувати за всіма не було ніякої змоги.

— Так ми ніц не зробимо, холера ясна! — лаявся нетерплячий Спихальський. — Скоро сейм, а ми тупцюємо на одному місці… Що подумає король?

Ще більше олії у вогонь підлив королівський секретар. Пізно ввечері, вдягнутий простолюдином, він перестрів Арсена і пана Мартина біля костьолу, де вони товклися серед челяді Морштина, пильно назираючи за кожним незнайомцем, який міг одержати листа від довіреної особи великого підскарбія, і, схопивши їх за руки, шепнув:

— Панове, король все ще сподівається на вашу спритність… Матимете щось важливе — негайно йдіть до сеймового палацу. Постукаєте тричі в бічні двері лівого крила. Я чекатиму на вас…

Королівський секретар зник так же раптово й непомітно, як і з’явився.

Арсен напружено думав. Що робити? Як виявити серед багатьох десятків людей, що оточують щодня Морштина, ту єдину людину, якій сенатор довіряє свої найбільші таємниці?

— Чому мовчиш, Арсене? — зашепотів схвильовано Спихальський. — Хай йому грець, якщо ми з’явимося до короля з порожніми руками, він матиме повне право назвати нас брехунами!

— Мені здається, пане Мартине, що ми почали танцювати не з того боку, — задумливо промовив Арсен.

— Як це розуміти? Говори ясніше!

— Бачиш, я подумав, чи не краще б нам спостерігати за будинком де Бетюна? Якщо ми там помітимо кого–небудь з оточення сенатора, то це означатиме, що нападемо на вірний слід.

Спихальський закліпав очима.

— Гм, а знаєш, може, ти й маєш рацію! І як це ми не додумалися до цього раніше?

— Ще не пізно. Ходімо!

Будинок французького посланника, розташований недалеко од Вісли, був їм відомий, і через півгодини, спітнілі й захекані, вони опинилися перед воротьми, що вели в глибину парку.

Ніч була безмісячна, але не темна. Порошив дрібний сніжок, замітаючи сліди на безлюдних вулицях. Десь гавкали собаки.

Друзі обійшли все обійстя посольства й переконалися, що, крім головного під’їзду, з боку Вісли є невелика хвірточка, якою користувалися не тільки влітку, а й зимою: недалеко від берега темніла свіжопрорубана ополонка, з якої, мабуть, носили воду для господарчих потреб, а обсаджена деревами алея за високим дощаним парканом була розчищена од снігу.

— Доведеться стежити за обома входами, — сказав Арсен. — Ти, Мартине, залишайся тут, а я піду на той бік… Тільки дивись не засни!

— Заснеш тут у бісового батька! Адже доведеться лежати в снігу, а не в перині.

— Більше ніде, — погодився Арсен, оглядаючись довкола. — Берег голий, хоч би кущик який… Тож заривайся якомога глибше і справді не засни, бо замерзнеш.

Арсен підштовхнув друга. Спихальський відійшов кроків на п’ять від стежки і плюхнувся у пухкий замет. Арсен притрусив його снігом — тепер жодна собака не запримітить.

— Ну, дивись пильно! Трапиться що — свиснеш. А я пішов…

Арсен зник у темряві.

Годину чи й дві Спихальський почував себе добре — під боками м’яко, немов і справді в перині. Хотілося спати, але він відганяв сон, хапаючи губами ніжний чистий сніг та смикаючи себе за вуса.

Однак з часом стало холодно. Спочатку мерзли ноги, потім — руки, а згодом йому почало здаватися, що він лежить не в кожусі і не в добрих чоботях, які справив минулої осені, а зовсім голий. Дріж хвилями прокочувався по тілу, а зуби так цокотіли, що, мабуть, було чути на той бік Вісли. І що найгірше — він боявся поворухнутися: а як хтось з–за рогу стежить за хвірткою або, навпаки, хоче вийти з посольства і виглядає з–за тину? Коли б був сам — утік би звідси, але було соромно перед Арсеном, який теж десь лежить, як і він, і якому також, мабуть, не тепло.

Звернуло за північ. І раптом до його слуху долинув легкий скрип снігу. Спихальський зціпив зуби, щоб не цокотіли, і глянув ліворуч, звідки долітали ті звуки. Може, йде Арсен?

Але ні. То не Арсенова постать, не його хода. Незнайомець був невисокого зросту і злегка накульгував на одну ногу. Йшов обережно, оглядаючись і прислухаючись. А наблизившись до хвіртки, зупинився й обережно натиснув на клямку. Хвіртка була замкнена. Незнайомець вилаявся:

— Йолопи! Скільки разів попереджував: у середу не замикайте!

Він задер голову, дивлячись на високий паркан, потім підскочив, ухопився руками і почав здиратися вгору, намагаючись правою, здоровою, ногою стати на клямку, але не попадав на неї.

Нарешті йому пощастило підтягнутись і лягти животом на паркан. Ще мить — і перевалиться на той бік.

Спихальський роздумував недовго. Якщо це посланець Морштина, то треба хапати негайно! Якщо ні, то можна легко викрутитись, звинувативши його у намірі пограбувати чужоземне посольство.

Він прудко вискочив зі своєї схованки, схопив незнайомця за ногу і щосили потягнув донизу. Той з несподіванки охнув і впав у сніг. Спихальський міцно затулив йому рота долонею, а коліном притиснув до землі.

— Тихо! Не пручайся! Інакше…

Незнайомець щось замурчав, заметляв головою. Видно, йому забракло повітря. Спихальський відпустив трохи руку — і той кілька разів зіпнув ротом.

— Хто такий! До кого йшов? — прошипів Спихальський. — Та не подумай крикнути, бо задушу, мов кошеня, клянусь паном Єзусом! — Він дужче натиснув коліном.

— На Бога, пане, відпусти!

— Ти хотів пограбувати посольство!

— Я не злодій, мостивий пане!

— А хто ж ти?

— Мене звати Юзеком… Кривим Юзеком… Одведіть мене до пана де Бетюна!

— Ти знайомий з паном де Бетюном? Посланником? — Спихальський ледве стримав радість, бо зрозумів, що до його рук потрапив той птах, якого вони з Арсеном висліджували.

— Так.

— Чим доведеш це? — Пан Мартин трохи послабив руку на горлянці Юзека, щоб той міг говорити.

— Хай пан одведе мене до посланника і сам пересвідчиться.

— Так я тобі й повірив! Чи мені розуму забракло, щоб я вів тебе до пана де Бетюна, шельмо! Чого захотів! Я задушу тебе, розбійнику!

Хоча Спихальський говорив тихо, майже пошепки, Юзекові його слова, мабуть, лунали як грім, бо він з ляку почав заїкатися.

— М–мостивий п–пане, вислухайте мене! Я справді не розбійник і не злодій! Я йшов до пана де Бетюна від вельмишановного пана сенатора Морштина… Чи мостивий пан чув такого? З листом…

— Не бреши! Щоб відомий на всю Варшаву пан сенатор посилав листи з таким негідником і злодюгою, як ти! Де вони? Не повірю, поки не пересвідчуся, що сказав правду!

— Хай пан візьме в кишені…

— В якій?

— Ось тут, зліва…

Спихальський потягнувся було рукою до кишені, як раптом одержав такого несподівано міцного стусана в груди, що відлетів на кілька кроків і впав у сніг.

Він зразу ж схопився. Кривий Юзек теж блискавично звівся на ноги і, ще важко дихаючи, підняв угору праву руку. В ній тьмяно заблищав кривий татарський ятаган.

— Так ось який ти посланець ясновельможного пана Морштина! — прошипів люто Спихальський. — Кинь ножа, лайдаку! Бо, клянусь ойцем, я уб’ю тебе!

— Тепер буде видно, хто кого, хе–хе! — глузливо хихикнув Юзек. — Тепер я сам відправлю тебе, мостивий пане, до праотців!

Вони поволі кружляли один навколо одного, мов півні. Юзек утекти не міг: розумів, що довгоногий супротивник зразу наздожене його. Та, мабуть, був не з полохливого десятка. У Спихальського ж мета була одна — заволодіти листом. Він міг скористатися з пістолів, але не хотів здіймати шуму, тому всю надію покладав на свою силу і спритність.

Перший не витримав Кривий Юзек. Бачачи, що супротивник неозброєний, він вирішив скористатися з своєї переваги і одним ударом ятагана покінчити з ним. Його напад був швидкий і рішучий. Ятаган блискавкою сяйнув у Спихальського над головою.

Але ще швидшим виявився пан Мартин. Мов обценьками, перехопив він занесену над ним руку своєю лівою рукою, а правою щосили затопив Юзекові в обличчя. Удар був такий міцний, що Юзек упав як сніп і лежав, не подаючи ніяких ознак життя.

— Ге–ге, паршивцю, та ти, як я бачу, слабосильний! — звернувся Спихальський до знепритомнілого ворога, витягуючи у нього з кишені тугий сувій паперу. — Сам винен, собачий сину!

З цими не дуже чемними словами він схопив Юзека за ноги і поволік до річки. З жалем глянув на ятаган, все ще затиснутий у того в кулаці, і, подумавши, що брати його не слід, щоб не став свідком цього вимушеного вбивства, підняв тіло над ополонкою і тихо пустив під лід.

Тим часом дрібний сніжок сіявся з похмурого неба і замітав сліди трагедії, що розігралася на березі Вісли. "До світанку й знаку не буде", — подумав пан Мартин і, сунувши глибоко за пазуху дорогоцінний сувій, поволі пішов на розшуки Арсена.

7

А тим часом на протилежному боці посольської садиби відбувалися події безкровні, але не менш драматичні.

Місце для спостереження Арсен вибрав незвичайне — на широкому, занесеному снігом дашкові надбрамної вежі. Тут було дуже холодно, бо наскрізь продимав вітер, зате безпечно, а головне — звідси весь двір посольства відкривався як на долоні.

Відразу ж Арсен помітив там якесь пожвавлення. Хтось із ліхтарем ходив біля конюшні та возівні. У будинку блимали вогники — то в одному вікні, то в другому, то в третьому. Раз чи два долинули людські голоси і кінське іржання…

Арсен весь перетворився на увагу, хоча й відчував, що ось–ось задубіє на цій високій, відкритій усім вітрам вежі.

Далеко за північ, коли з–за Вісли прокричали другі півні, від ґанку посольського будинку від’їхали сани з халабудою. "Невже сам посланник вирушає кудись так рано?" — подумав Арсен.

Попереду саней підтюпцем біг ключник: біля пояса у нього подзенькували ключі. Чути було, як він важко дихає.

Арсен щільніше припав до засніженого дерев’яного дашка.

Ключник відімкнув браму, широко відчинив. Знявши шапку, став збоку, щоб дати дорогу саням, і Арсенові було видно його широку лисину. "Мабуть, посланника проводжає", — міркував козак, але тут же змінив думку, бо до його вух долетіли слова, якими перекинулися ключник з кучером і які трохи прояснили картину і примусили Арсенове серце забитися частіше.

— Янеку, синку, назад скоро? — запитав ключник, коли кучер зрівнявся з ним.

Кучер злегка притримав коней.

— Не турбуйся, батьку, — відповів. — Передай матері, що до обіду повернуся. Хай припасе чарку горілки, щоб погрітися з морозу. Відтарабаню цього пана, — він показав батогом на будку, — до "Білого лебедя", а там він поїде в Париж на перекладних. А я — додому. Бувай, батьку!

Янек хльоснув батогом — коні дружно рвонули з воріт і помчали в сніжно–каламутну темряву ночі.

Ключник зачинив ворота, клацнув замком, а потім, щось бурмочучи собі під ніс, поволі побрів на подвір’я.

Арсен виждав, поки він зник у темряві, і стрибнув на землю.

— Холера ясна! Хто тутай? — почувся переляканий голос пана Мартина. — Це ти, Арсене? Звалився, як сніг на голову! Так можна чоловікові й карк зламати! — Спихальський вибрався із замету, куди пірнув, почувши, що відчиняються ворота, і обняв товариша за плечі. — Удача, пане–брате! Мам листа! Правда, довелося спровадити одного лотра на дно Вісли раків годувати…

— Це справді удача, — зрадів Арсен, здригаючись від холоду. — Але послухай, що я скажу. Щойно виїхав французький гонець, простує до Парижа. Гадаю, не з порожніми руками…

— Чому ж не схопив?

— Їх було троє. Крім гінця — кучер і ключник…

— Ет, яка невдача! А куди він поїхав?

— У тім–то й річ, що я не зрозумів… Кучер сказав — до "Білого лебедя".

— До "Білого лебедя"? Чоловіче, але ж то корчма на познанській дорозі. І перша станція, де можна перемінити коней! — вигукнув Спихальський. — Ми їх наздоженемо!

— Далеко це?

— Верхи — дві або три години…

— Тоді не гаймо часу! Треба взяти коней і наздогнати будь–що! Біжімо!

Вони щодуху мчали безлюдними засніженими вулицями до двору пана Морштина. Там вивели коней і погнали на познанську дорогу.

До "Білого лебедя" прибули вранці.

— Спізнилися! — скрушно вигукнув пан Мартин, побачивши вдалині білу куряву. Там швидко мчали і зникли за горою криті сани.

На подвір’ї корчми Арсен упізнав Янека, який копирсався біля своїх саней, але не подав і знаку, що знає його.

— Хлопче, де знайти корчмаря? — спитав, проходячи мимо.

— Де ж йому бути? В корчмі!

Господар корчми і заїзду, невисокий опецькуватий товстун, стояв за шинквасом. Краяв на широкій не зовсім чистій дошці хліб. В корчмі, незважаючи на ранній час, уже сиділо кілька подорожніх.

Арсен привітався і, перехилившись через шинквас, промовив тихо, але твердо:

— Іменем короля, пане, дай коней! Найкращих і негайно! А своїх ми залишимо тут — нагодуєш і напоїш. Зрозумів?

Корчмар витріщився на нього.

— Матка Боска! Приїздить один — іменем короля, приїздить другий — теж іменем короля… І всі вимагають найкращих коней, і негайно! А де бідному корчмареві їх узяти? Чим їх нагодувати?

Арсен кинув золоту монету.

— Я поспішаю! Швидко!

Корчмар затис гроші в кулаці.

— В одну мить, вацпане! — Прудко викотився з–за шинквасу і шанобливо вклонився. — Ходімте!

Виходячи з корчми, Арсен тицьнув у жменю корчмареві ще одну монету, взяв його під руку.

— Мене цікавить той пан, що приїхав нещодавно ось із цим кучером. — І показав кивком голови на Янека. — Він поляк?

Корчмар здивовано глянув на незвичайного відвідувача.

— Ні, пане, він не поляк. Бо по–польськи говорить погано.

— Якої масті коней ти дав йому?

— Сірі в яблуках, пане.

— Сани відкриті чи з будкою?

— З будкою… За це мені було заплачено додатково.

— А як звати кучера, що повіз його?

— Антось, пане.

— Ум–гу, гаразд. Це все, що я хотів знати, — сказав Арсен, підходячи до конюшні, й суворо додав: — А ти, пане корчмарю, їж борщ з грибами та держи язик за зубами! Зрозумів?

— Як не розуміти! Це не первина для мене, — відповів корчмар, виводячи зі стайні двох коней.

Пересідлати їх було ділом кількох хвилин — і вже вершники в сідлах! Пригнулися, свиснули — і як вихор помчали по сліду, залишеному саньми француза.

Наздогнали вони його опівдні, і то тільки тому, що кучер, збочивши з дороги, наскочив на приметений снігом пеньок і зламав копила.

— Добрий вечір, пане Антось! — привітався Арсен до кучера. Той, давши коням у рептусі оброку, вправно орудував сокирою. — Обламався?

— Обламався, — невпевнено відповів кучер. — А звідки пан дізнався, як мене звати?

Арсен переконався, що це справді Антось: ще раніше, як тільки вони під’їздили, підказали про це сірі в яблуках коні.

— Я все знаю, — усміхнувся козак і кивнув на халабуду. — А пан там?

— Там. Як сів, так і носа не показує… Зразу видно, що німець!

— Німець? Ну, ми з ним поговоримо, а ти мовчи та диш!

Залишивши здивованого Антося розмірковувати над цими словами, Арсен зі Спихальським кинулись до саней, відкинули повстяну запону.

Гонець мирно спав, накрившись важким баранячим кожухом.

Арсен звів курок пістоля, а Спихальський без церемонії схопив і відкинув геть кожуха, а гінця штовхнув під бік.

— Гей, пане, годі спати! Приїхали!

Той блимнув сонними очима — і отетерів з переляку.

— Папери, пане! — наказав Арсен, витягаючи в гінця з–за пояса два пістолі.

Француз щось забелькотів і, зажмуривши очі, закрив обличчя руками. Він, мабуть, подумав, що його зараз уб’ють.

— Та не бійся! — сказав примирливо Арсен, якому неприємно було бачити смертельний переляк в очах гінця. — Нам потрібні лише твої папери. Розумієш — папери! Листи посланника де Бетюна. Де вони?

Француз нарешті зрозумів, чого від нього хочуть.

— Ах, перепрошую, — перейшов він на польську мову. — Папери?.. Вони ось тут. — І показав на невелику шкіряну валізу, що стояла в кутку халабуди.

Арсен подлубався в ній. Там справді були якісь записки. Одні — на латинській мові, інші — на французькій. Однак на лист це було не схоже.

— А тут що? — Спихальський запустив руку французові за пазуху й витяг гаманець.

— О свята Марія! — вигукнув француз. — Там гроші! Хай пан загляне, їй–богу, не брешу!

Спихальський заглянув у гаманець — там справді блищало щире золото. Він перекинув гаманець з правої руки в ліву, затиснув у п’ятірні і зашарив по кишенях француза і за пазухою ще з більшим завзяттям.

Француз почав опиратися. Тоді пан Мартин злегка притиснув його за горло, люто наїжачив вуса.

— Що, пане, лоскоту боїшся? Не бійся — не дівка ж!

Десь глибоко під шубою його пальці раптом намацали тугий сувій паперу.

— А це що? — Він тицьнув його французові під ніс. — Теж гроші?

Тому мов заціпило. Він заперечно хитав головою і безтямно кліпав очима.

Спихальський простягнув згорток Арсенові.

— Ану, глянь, брате, чи це не те, що ми шукаємо?

І тут посланець раптом упав на коліна:

— Те, те, панове… Це листи посланника і пана Морштина… Але ж я ні в чому не винен! Не вбивайте мене! Благаю вас… Як бачите, я сам зізнався…

— Аякже — сам!.. — глузливо промовив пан Мартин.

Тим часом Арсен розгорнув сувій. Одного погляду було досить, щоб зрозуміти, що це листи де Бетюна королеві Людовіку і сенатора Морштина — секретареві міністерства Кольєру. Останній був написаний по–латині.

— Все, пане Мартине, можемо рушати назад. Те, що шукали, знайшли!

Спихальський глянув на переляканого француза.

— А з цим що будемо робити? Може, стукнути по дурній голові, щоб віддав Богові душу?

— Не треба, панове! Не вбивайте! — заблагав француз.

Арсен трохи подумав, сказав:

— Відпусти його, пане Мартине! Хай їде собі. Не будемо брати гріха на душу.

Спихальський відпустив. Француз підвівся на ноги, гаряче подякував. Потім, прибравши поважного вигляду, раптом сказав:

— А гроші?

— Які гроші?

— Мої… Ті, що в пана в руці! Як же я без них доберуся до Парижа?

Спихальський з превеликим жалем глянув на досить–таки тугенький гаманець. Видно, йому дуже не хотілося розлучатися з ним. Лице його стало буряковіти.

— Ах ти, собачий сину! То замість подяки ти ще й грошей вимагаєш? Мало того, що живий зостався, лайдаку!

— Віддай, пане Мартине! Ми не грабіжники, — скривився Арсен, а французові сказав суворо: — Даруємо панові життя і даємо можливість виїхати з нашої країни. Тож хай пан не бариться і ні в якому разі не повертається до Варшави, щоб повідомити де Бетюна про те, що сталося… Бо якщо пан так зробить, нехай нарікає на самого себе! Хай щастить панові!

— Мерсі, — пробелькотів зраділо француз, ховаючи в кишеню гаманець.

8

Січневий день, коли мав відбутися виступ короля на вальному сеймі, видався морозним. З Вісли тягнуло холодним туманом, який сивою пеленою оповив усю Варшаву.

На площі, перед будинком сейму, в бічних вулицях та глухих завулках стояли магнатські карети, сани. Форкали, хрумаючи сіно та овес, осідлані коні. Вешталися замерзлі пахолки й гайдуки.

До парадних дверей сеймового палацу поспішали припорошені сніжком та густо вкриті інеєм припізнілі посли.

Звенигора і Спихальський швидко пробралися до лівого крила палацу і постукали, як їм було сказано, тричі в малопримітні невеликі двері, прикриті портиком.

Їх ждали. Двері миттю відчинилися — і на порозі виріс зі своєю незмінною усмішкою королівський секретар.

— Прошу вас, панове! — сказав замість привітання. — Покваптеся. Пан круль чекає на вас з нетерпінням.

Він повів їх напівтемними переходами в глибину просторого палацу. Арсен і пан Мартин ледве встигали за ним. Нарешті, десь на другому поверсі, секретар зупинився і тихо прочинив високі двері.

— Прошу сюди, панове! — Він пропустив їх, а сам залишився в коридорі.

Друзі ступили кілька кроків наперед. Сюди вони, безперечно, потрапили вперше. Це був великий, розкішний — так званий королівський — покій, заставлений білими шафами з книгами. На стінах висіли картини. А нижче, під ними, — щити, шаблі, мечі та інша зброя.

Ян Собеський, у парчевому малиновому кунтуші, підперезаний тонким барвистим поясом, з розкішною шаблею при боці, стояв біля вікна і крізь напівзамерзлі шибки дивився на засніжену Варшаву. Почувши скрип дверей, різко повернувся і швидко, наскільки дозволяла йому повнота, пішов назустріч шляхтичам, що виструнчилися перед ним.

— Нарешті! День добрий, панове! Я вже було почав втрачати віру в те, що ви прибудете вчасно… Ну, як — успішно?

— Так, ясновельможний пане круль! — Спихальський випнув груди і поглядом їв Собеського. — Ми з паном Комарницьким перехопили кур’єра французького посланника де Бетюна до короля Людовіка і привезли вам його листа, а також листи великого підскарбія пана Морштина секретарю міністерства в Парижі пану Кольєру…

На розповнілому обличчі Собеського спалахнула радість.

— Давайте їх сюди!

Спихальський вийняв із–за пазухи згорток і з поклоном простягнув перед собою.

— Ось вони, ваша ясновельможність!

Собеський миттю розгорнув сувій, розіклав на столі жовтуваті, густо списані аркуші паперу і вп’явся в них своїми чорними очима, забувши і про сейм, і про шляхтичів, що стояли у нього за спиною. І тільки по тому, як потирав руки і ворушив чорними вусами, можна було здогадатися, яку радість відчував зараз. Не відриваючись од листа, кинув:

— Ви це читали?

— Так, — тихо відповів Спихальський, не насмілюючись збрехати королю.

— Але ж тут написано по–французьки і по–латинськи!

— Пан Комарницький, перепрошую ласкавого пана круля, читає по–латині так же шпарко, як я по–польськи…

Собеський на це не сказав нічого. Закінчивши читати, рвучко пройшовся по пухкому килиму, рішуче рубонув рукою повітря, а потім зупинився перед Спихальським і Арсеном.

— Дякую, панове! Це допоможе мені виграти зараз битву з внутрішніми ворогами Речі Посполитої, а потім, вірю, і з турками… З цими листами я можу тепер сміливо йти на сейм. Карта пана Морштина і його французьких друзів буде бита! В цьому я не маю жодного сумніву. Ще раз дякую вам, панове!

— Якщо ясновельможний пан круль такий ласкавий, то хай він дозволить нам побувати на сеймі, — вклонився Спихальський.

— Гаразд. Мій секретар проведе вас. Я скажу йому.

Король поспіхом склав листи в зелені сап’янові палітурки і попростував до дверей. У цю хвилину, судячи по виразу, що з’явився на його обличчі, він уже забув і про шляхтичів, які йшли за ним, і про все на світі, крім одного — як покласти на лопатки ненависну йому французьку партію в сеймі.

Однак, проходячи мимо секретаря, він не забув на ходу кинути йому кілька слів, і той зробив Арсенові й Спихальському знак, щоб ішли за ним.

У великому залі, де засідав сейм, яблуку ніде впасти, і друзі стали біля вікна, між колонами.

Раптом пролунали оплески: до залу ввійшов Ян Собеський у супроводі маршалка сейму.

Після запальних, бурхливих промов, після гострих суперечок між прихильниками австрійської і французької партій, що мало не закінчувалися збройними сутичками, посли ждали, що скаже король.

Оплески стихли, настала тиша. Але відчувалося, що це тиша перед бурею. Всі бачили, як гуртувалися і пробиралися наперед змовники — великий підскарбій Морштин, брати Сапеги, великий коронний гетьман Яблоновський та ті, хто їх підтримував. Було ясно, що вони сьогодні готуються дати Собеському рішучий бій. І коли б їм пощастило, коли б за французькою партією пішла більшість, то це б означало не тільки те, що Річ Посполита не підтримала б Австрію у війні з Портою, а й те, що постало б питання про заміну короля. Недарма останнім часом ходила чутка, що змовники хочуть висунути на польський престол Станіслава Яблоновського. Недарма й сам коронний гетьман сьогодні, як і в усі дні засідання сейму, такий ласкавий з усіма і вітається за руку не тільки з магнатами, а й з тими, кого раніш просто не помічав.

Зараз він стояв посередині залу, де проходила невидима межа між змовниками і прихильниками Собеського, ніби підкреслюючи цим, що прагне об’єднати всіх і повести за собою.

Арсен легенько штовхнув Спихальського ліктем.

— Глянь, яким півнем виступає. — Поглядом показав на коронного гетьмана. — Ще, мабуть, не знає, що листи посланника і великого підскарбія в руках короля!

— Холера ясна, уявляю, якої він заспіває, коли дізнається про це! — відгукнувся Спихальський. — Ото буде фортель, як пан круль витягне ті листи і підсуне їм під самий писок! Га?

— Тс–с–с! — зашипів Арсен, помітивши, що на них оглядаються. — Здається, пан круль збирається говорити.

Справді, маршалок сейму оголосив, що перед послами виступить король.

У повній тиші Собеський зійшов на трибуну. Бистрим поглядом окинув строкато вдягнених шляхтичів, розкрив сап’янові палітурки.

— Панове посли, на сеймі існує дві думки з приводу нашого вступу у війну проти Туреччини. Вам належить зараз визначити, чи має Річ Посполита вступити в священну лігу і спільно з Австрією, Венецією і німецькими князівствами розгромити нашого споконвічного ворога султанську Порту, чи, навпаки, відмовитись від участі в спільній боротьбі і ждати, поки турки переб’ють нас поодинці. Та перш ніж ви подасте голос, я хочу познайомити вас із цікавими листами, що мають безпосереднє відношення як до обговорюваної тут справи, так і до окремих осіб, що знаходяться серед нас. — Король зробив паузу і глянув на передні ряди, де сиділи змовники. Від нього не приховалося напруження, що промайнуло в очах Морштина, і в серці Собеського

ворухнулася зловтіха. Голос його загримів: — Це, панове, листи великого підскарбія сенатора Морштина в Париж, до секретаря міністерства Кольєра. В них він прямо говорить про те, що постійно доносить французькому посланникові при нашому дворі де Бетюну про переговори між Річчю

Посполитою та Австрією, а також про все, що відбувається в Польщі… Тут є також супровідний лист пана де Бетюна, в якому він сповіщає свій уряд про те, що йому пощастило підкупити деяких послів сейму і що, коли б були гроші, він міг би на цьому шляху домогтися ще більшого успіху…

По залу прокотився грізний гул обурення. Почулися вигуки:

— Ганьба! Ганьба!

Морштин схопився, налився кров’ю, мов буряк.

— Неправда! Я не писав таких листів!

Яблоновський палаючим поглядом своїх сивих очей мовчки дивився на короля. Поволі лице його покривала смертельна блідість.

Собеський же, почувши вигук Морштина, теж почервонів, але від спалаху гніву стримався.

— Ось рука пана Морштина. Він пише: "Ліга в кабінеті плететься, та ми її розірвемо на сеймі!" Тепер стало зрозуміло, чому так запально виступав пан Морштин за союз з королем Людовіком і проти угоди з Австрією. Не люблячи мене, він уже довгий час на сеймиках підлесливістю, хитрістю, обманом вербував собі спільників і перетягнув на свій бік братів Сапег, великого коронного гетьмана Яблоновського та декого ще. Кажуть, великий підскарбій обіцяв, при підтримці

французького двора, звести замість мене на польський престол Станіслава Яблоновського...

Зал загув, як роздратований вулик.

— Ганьба! Ганьба! — знову пролунали крики.

Яблоновський знітився і мовчав.

Король почекав, поки настане тиша.

— Не знаю, що думати про ці листи, — промовив спокійним голосом, ніби справді вагався, яке рішення прийняти. — Зрозуміло, що Морштин та інші дали себе підкупити. Але не розумію, як Сапеги, ці палкі патріоти, продали свою вірність в такий тривожний для ойчизни нашої час... В таку скрутну годину.

Брати Сапеги схопилися з місця. Старший вигукнув:

— Пане круль, панове посли! Сапеги — лицарі честі! Ми могли помилятися, але продаватися — ніколи! Слово гонору!

— Я вірю вам, бо справді давно знав вас як лицарів честі, — жваво відповів Собеський, відчуваючи радість від того, що одним розумним ходом пощастило відколоти від змовників таких впливових магнатів, як Сапеги. — А помилка в провину нікому не ставиться...

Сапеги сіли. Зал глухо рокотав.

Собеський знову виждав, коли настане тиша і вляжуться пристрасті. А потім, дивлячись на коронного гетьмана, повів далі:

— Ще менше я вірю тому, щоб Яблоновський помишляв про корону, зраджуючи своєму королю й ойчизні… Я давно знаю пана Станіслава як опору нашого трону і Речі Посполитої і не можу повірити в брехливі слова де Бетюна про те, що пан Станіслав дав згоду, а також, що йому пощастило підкупити деяких послів сейму.

Ображає нас посланник, малюючи націю нашу продажною, без вірності й честі. Ні, панове, хто б що не говорив, ми не такі!

Грім схвальних вигуків і оплесків сколихнув зал. Першим схопився на ноги й аплодував дужче за інших великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський. На його блідому обличчі почав з’являтися слабкий рум’янець. Він зрозумів, що врятований від безчестя і що врятував його своєю великодушністю не хто інший, як сам король.

— Слава Яну Собеському! Віват! — ревнули горласті брати Сапеги.

— Віват! Віват! Нех жиє!

Собеський підняв руку. Повів далі:

— Турки готуються до війни, як відомо. Більше того, вірні люди сповістили, що султан уже виступив з великим військом у похід на Австрію і знаходиться по дорозі до Бєлграда. Тож я питаю вас: якщо впаде Відень, то яка держава порятує Варшаву? Допомагаючи Австрії, ми допоможемо собі! Б’ючись за Відень, наші жовніри битимуться за ойчизну!

По залу прокотився схвальний гомін. Всі розуміли, наскільки справедливі слова короля, і заперечити їх ніхто не міг.

Один Арсен, стоячи зі схрещеними на грудях руками, дивився на розбурханий зал, на збудженого, ощасливленого перемогою Яна Собеського і з гіркотою думав: "Але ж, пане король, чому ти не говорив

таких слів тоді, коли до Варшави приїздили посли від московського царя, щоб укласти угоду про спільну боротьбу з турками? Чому противився такій угоді? Чому тоді не стачило тобі розуму, далекоглядності чи сміливості, всупереч Ватиканові, піти на союз з Москвою?.. Була б така угода — не посміли б Ібрагім–паша та Кара–Мустафа вдертися зі своїми ордами аж під Чигирин, до самого Дніпра, не лежала б у руїнах половина української землі, не наклали б головами тисячі й тисячі московських стрільців та українських козаків... Ми самі кілька років підряд протистояли страшній навалі, і хоча з великими втратами й труднощами, а вистояли! А як не вистачало нам двадцяти чи тридцяти тисяч польських жовнірів, щоб завдати ворогові остаточної поразки. Щоб на довгі роки, а може, й назавжди відбити у султана бажання зазіхати на чужу землю... Тоді б, може, і зараз не виникла смертельна загроза Відню й Варшаві..."

Так думаючи, Арсен мовчки дивився на вельможне панство, що перед лицем страшної небезпеки, здається, почало забувати про чвари й розброди, на короля, котрому ніяк не щастило закликати те панство до тиші, на знічену постать сенатора Морштина.

Врешті спалах патріотичного піднесення поволі згас. Шляхтичі знову повсідалися на лави. І король, розгладивши цупкими товстими пальцями чорну чуприну і втупивши погляд у той бік, де сиділа опозиція, знову загримів своїм гучним голосом, надавши йому трагедійно–урочистого забарвлення:

— Гадаю, що і пан Яблоновський, і пани Сапеги, і всі, хто дав себе обдурити хитрому і підступному великому підскарбію і сенаторові Морштину, готові хоч і сьогодні встромити ногу в стремено, щоб рушити на захист Речі Посполитої, і, якщо буде потрібно, не пошкодують за неї своєї крові і свого життя! А ми всі до цього завжди готові!

Знову дужий грім оплесків прокотився з краю в край залу. Аплодували також змовники, крім Морштина, від якого враз

відсахнулися всі його недавні спільники. А найдужче — брати Сапеги та Яблоновський.

— Холера ясна! — лайнувся упівголоса Спихальський і показав поглядом на коронного гетьмана. — Ти видів, брате, таке лицемірство? Хай буду песій син, якщо то щиро! Ні, хитра бестія бачить, що тут непереливки. І відразу відколовся од Морштина, рятуючи свою шкуру.

— Здається, цьому сприяв сам король, — відповів Арсен. — Він зробив усе, аби розколоти змовників і перетягти на свій бік усіх, кого можна. Морштин залишився сам як палець, і схоже на те, що накладе головою.

Тим часом з усіх боків пролунали вигуки:

— Розслідувати справу з підкупом! Розкрити змову! Покарати змовників!

Собеський підняв обидві руки, просячи тиші, а коли вигуки уляглися, сказав:

— Ні, панове, я вважаю, що зараз не на часі розслідування цього діла. Воно ясне. В усьому винен один великий підскарбій і сенатор пан Морштин, за що я й позбавляю його цих високих звань, бо він не годен їх носити. Гадаю, що він сам себе покарав належним чином. І місця йому серед шляхетства нема! Тож хай їде до свого укоханого короля Людовіка у Францію і там жиє так, як йому забажається!

— Правильно! Банітувати! Вигнати його! — підтримали короля посли. — Хай зразу ж іде звідси! Він не годен сидіти поряд з нами!

Згорбившись, не піднімаючи голови, Морштин підвівся і поволі попростував до виходу. Жоден із його недавніх спільників не глянув йому вслід співчутливо, не примовив доброго слова. І коли за ним

зачинилися двері, Собеський окинув поглядом притихлий зал, промовив тихо:

— Будемо вважати, що віднині у нас немає французької партії, як немає і австрійської. Є польське шляхетство, яке дбає про добробут і безпеку ойчизни. — Ці слова були перервані схвальними вигуками. Перечекавши хвилину, Собеський уже іншим тоном сказав: — Панове посли, за угодою з імператором Леопольдом, яку ми підпишемо найближчим часом, ми повинні виставити сорок тисяч війська. Сейм має вирішити, де взяти гроші, щоб найняти і споря–дити таку кількість вояків. Державна казна порожня. Кварці56 доходів короля, призначеної для утримання кварцяного війська, заледве вистачає для того, щоб я мав особисту варту. Залишається два джерела, звідки ми можемо черпати кошти, — підвищити податки на посполитих і розкошелитися самій шляхті…

Зал знову загув. Подив, обурення, роздратування вчувалися в тому гулі. Останні слова короля, видно, не сподобалися депутатам, бо пролунали несхвальні вигуки, спочатку ледь чутні, а потім усе голосніші.

— Шляхта вкрай збідніла!

— Збільшити подушне на хлопів!

— Набрати військо на Україні! Найняти козаків!

— Правильно! Послати комісарів на Україну, хай наберуть козаків! Вони зубожіли зараз так, що підуть воювати за одні військові трофеї.

Арсен і Спихальський багатозначно переглянулись. Вони бачили, як скривилося одутле, подагричне обличчя Собеського, ніби від зубного болю. Король, мабуть, думав, що шляхта одностайно підтримає його і виверне кишені, а виходило, що зразу ж почала шукати, на кого б звалити весь тягар майбутньої війни.

— Ходімо звідси, пане Мартине, — шепнув Арсен. — Сейм побачили. Розгром французької партії — теж. Чого нам ще треба? Хай тепер посли вирішують, де взяти військо і гроші, щоб оплатити його… А мені пора їхати — дорога ж далека!

Спихальський на знак згоди кивнув головою, ще раз глянув на Собеського, який підняв руки, щоб угамувати збуджених шляхтичів, і вони непоміченими, поза колонами, вислизнули із залу.

ЗНАМЕНО ПРОРОКА

1

Все султанське військо — яничарські полки, загони спагіїв та акинджіїв, кримська орда — навесні 1683 року було стягнуте до Бєлграда. До них змушені були приєднатися вояки Афлаку та Богдана57, а також волонтери Текелі. Здається, такої сили не виставляв ще жоден султан. Одних коней сто тисяч, понад двадцять тисяч волів та верблюдів, що тягли сотні гармат, возів з порохом, ядрами і провіантом, а воякам та їздовим ніхто не знав ліку! Справді, сто, двісті чи триста тисяч озброєних людей вів намісник Бога на землі — кому це могло бути відоме?

Вранці першого травня війська вишикувалися на величезному майдані, перед палацом бєлградського бейлербея.

Ждали виходу султана.

Всі знали, що, власне, сьогодні розпочинається справжній похід, справжня війна.

В цей час від наплавного мосту, наведеного через Дунай, почувся стукіт копит. На спітнілому карому коні мимо війська промчав стомлений, запилений вершник. Він ледве тримався в сідлі, але бистрий

погляд сірих очей, яким відкрилися безконечні ряди воїнів, та міцно стулені запечені уста свідчили про невичерпну внутрішню силу цієї людини і її витривалість.

Перед палацом вершник зупинився. Нетвердо ступив на землю. До нього підбігли чорбаджії. Хтось забрав коня. Хтось підтримав його. Він промовив кілька слів, і серед гурту чорбаджіїв, що громадилися перед входом, прошелестіло:

— Дорогу чаушеві! Дорогу чаушеві великого візира!

Чауш струснув з одягу пилюку і ступив пару кроків наперед. І тут, розштовхнувши старшин, назустріч йому кинувся гарно вдягнутий, красивий чауш–паша.

— Арсен! Ти? — І обняв прибулого.

— Я, Сафар–бею…

Це був Арсен Звенигора. Схудлий, потемнілий, з запалими щоками і давно не голеним обличчям. Видно, далека дорога забрала у нього чимало сил.

— Звідки?

— З Каменіче… З листом до великого візира.

— Ходімо. — І Сафар–бей попереду попростував до дверей.

Всі розступалися, давали їм дорогу.

Вибравши хвилину, коли вартовий пішов доповідати і в широкому розкішному передпокої вони залишилися самі, Сафар–бей швидко спитав:

— Арсене, ти справді привіз листа від кам’янецького паші?

— Так.

— Про що лист? Він не зашкодить нам і нашим друзям?

— Це донесення турецьких вивідачів у Польщі. Гадаю, що вони не зашкодять ні Польщі, ні Австрії, бо я все зробив, щоб привезти їх якомога пізніше… А що зі Златкою?

— Вона тут.

— Тоді ми визволимо її! — вигукнув Арсен.

Сафар–бей поклав йому руку на передпліччя.

— Тс–с–с! Не кричи! Вартові теж мають вуха. Я забув, що ти не знаєш, що Кара–Мустафа взяв її, а також багатьох інших одалісок з собою у похід. Це у них узвичаєно: так робить султан, так роблять візирі й паші. Але ми не можемо зараз визволити Златку…

— Чому?

— Бо сьогодні чи навіть зараз вирушаємо. А втекти ж ми не зможемо непоміченими. Нас відразу схоплять. Ходімо! За нами йдуть.

Капуджі провів їх у невелику залу, де перед позолоченими дверима стояло кілька пашів і старших чорбаджіїв. Показав Арсенові рукою на двері.

— Зайди!

Арсен ступив наперед і, побачивши на протилежному боці розкішного залу султана в оточенні візирів і пашів, упав на коліна.

— Вісті з Ляхистану, о великий повелителю правовірних! — проказав хрипко, виймаючи з–за пазухи цупкий сувій.

Султан повів оком на Кара–Мустафу. Той кивнув головою — і йому подали, вихопивши з рук чауша, листа.

Кара–Мустафа впізнав руку кам’янецького паші Галіля.

— Ну, що там? — нетерпляче спитав Магомет.

Великий візир дочитав послання. Сказав голосно:

— Король Ляхистану Ян III у присутності членів сенату і депутатів сейму в останній день першого весняного місяця підписав договір з Австрією… Ляхистан обіцяє виставити сорок тисяч війська. Головнокомандувачем стане або імператор, або король — залежно від того, хто з них на час кампанії буде при війську…

— Гм, отже, Ян Собеський домігся свого, — задумливо промовив султан. — Звичайно, сераскиром гяурів буде він… Леопольд занадто боягузливий, щоб очолити військо. Але ми повинні не допустити об’єднання їхніх сил і розгромити Леопольда до підходу Собеського! Що думає про це великий візир?

Кара–Мустафа кивнув чаушеві, щоб вийшов, а потім вклонився султанові.

— Устами падишаха глаголить сам Пророк! Ми розіб’ємо їх поодинці! І хоча сил у нас достатньо, щоб розгромити об’єднане військо гяурської коаліції, ризикувати не слід. Гадаю, Собеський підійде до Відня не раніше, як восени. До того часу ми оволодіємо столицею Леопольда, а потім всіма силами нападемо на короля Ляхистану і приведемо його на аркані в Стамбул!

Султан на знак згоди похитав ствердно головою.

— Інч алла! Так–так, сила у мене величезна! Її цілком достатньо, щоб змести з лиця землі і Австрію, і Ляхистан, і Венецію, і німецькі князівства… Я вважаю, що мені нема потреби далі залишатися при війську. Зорі неприхильні до мене, і було б безглуздям не прислухатися до них. Я повертаюся в Стамбул з надією на повну і остаточну перемогу, яку я забезпечив тим, що зібрав таке величезне військо, якого не мав жоден султан до мене!

— Так, так! — захитали головами візирі й паші.

— Я передаю всю повноту влади над військом великому візирові і наказую: негайно, сьогодні ж, вирушити на Відень і взяти його якнайшвидше!

— Ми покладемо його до ніг падишаха всесвіту! — низько вклонився й урочисто пообіцяв Кара–Мустафа, ледве стримуючи радість, що вдарила йому в груди.

Зовнішньо він був спокійний, але серце клекотало. Збувається його заповітна мрія! Він — сердар. Головнокомандувач. У його руках таке військо, якого справді ще не мав жоден султан. І це військо принесе йому і славу на віки вічні, і почесті, й багатство при житті! З його допомогою, на хвилях його перемог він випливе до вершин влади і здійснить те, що задумав. "О Аллах, допоможи мені, рабові твоєму,

перемогти невірних, і я клянусь — половину гяурського світу своєю шаблею наверну до ісламу, а другу половину знищу на корені!"

Тим часом султан підвівся.

— Коня мені! Я хочу виїхати до війська. Винесіть священне знамено Пророка!

Розкішна барвиста процесія рушила на майдан.

Побачивши султана, що їхав на білому коні, гармаші на стінах бєлградської фортеці пальнули залпом з усіх фортечних гармат. Здригнулася земля, і страшний гуркіт струснув будинки міста.

Заграли ріжки, загримкотіли тулумбаси. З краю в край прокотилася команда, повторювана десятками дужих горлянок: "Слава падишахові всесвіту! Слава земному богові!" Линув і линув протяжний, мов вовче виття, клич: уй я уй!

На узвишші, спеціально зробленому для такого випадку, султан спинив коня. За ним — півмісяцем — стали паші на чолі з Кара–Мустафою.

— Воїни! — звернувся султан до війська, і горласті чауші рознесли його слова по всьому майдану. — Настала година ступити на землю країни Золотого Яблука! Найбагатші міста впадуть до ваших ніг, і ви в них візьмете усе, що захочете. Урожайні ниви і плодоносні сади постачатимуть вам хліб і овочі. Численні стада худоби й отари овець забезпечать вас м’ясом, а найкращі у світі ремісники пошиють вам одяг і взуття… Сміливо йдіть туди — і ви повернетесь додому увінчані славою і переобтяжені здобиччю! Там ви візьмете рабів, які працюватимуть на ваших полях, випасатимуть ваші отари і доїтимуть ваших кобилиць. Там ви знайдете рабинь, які стануть окрасою ваших гаремів і втіхою ваших

ночей… Вперед, непереможні воїни, — і хай Аллах наповнить ваші серця мужністю і захистить від ворожої кулі і ворожої шаблі!

— Уй я уй! Уй я уй! — пролунав над містом грізний клич. — Алла! Алла!

Султан кивнув пальцем, і йому миттю піднесли на оксамитовій подушці інкрустовану золотом і самоцвітами шкатулку–каптаргу. Він вийняв з неї яскраво–зелений прапор з вигаптуваними канителлю58 півмісяцем і висловами з Корану й підняв над собою. У другу руку взяв важку, теж оздоблену золотом книжку.

Над майданом запала могильна тиша. Знамено Пророка! Священний Коран! Святині, які треба захищати ціною життя!

— Воїни! — знову пролунав голос Магомета. — Це знамено Пророка поведе вас на подвиги і вкаже шлях до величних перемог! Сьогодні я вручаю його нашому великому візирові, п’ятибунчужному паші Асану Мустафі, і хай кожен відає, що відтепер він — сераскир і його воля, його накази — це воля і накази вашого падишаха!

Кара–Мустафа підійшов з низьким уклоном і, взявши знамено й Коран, високо підняв їх над головою і щосили гукнув:

— Воїни! Слава нашому падишахові! Слава намісникові Бога на землі! Слава володареві всесвіту! Вперед — на гяурів!

— Уй я уй! Уй я уй! Алла! Алла! — відповіло військо.

Загримкотіли барабани, заграла музика. Пролунала команда.

Сколихнулися, як море, яничарські полки. Затріпотіли прапорці на спагіївських списах. Загін за загоном — на чолі з алай–беями59 — рушали в похід. На захід! На невірних!

2

— Ненку, як собі хочеш, а я повинен побачити Златку! Чого б це мені не коштувало. Хочу переконатися, що вона жива й здорова, моя пташка… Або хоча б дізнатися, де вона мешкає, в якій клітці горює, — сказав Арсен, вийшовши від султана і знову опинившись в обіймах Сафар–бея.

— У нас дуже мало часу. Військо зараз вирушає.

— Дурниці! Нам вистачить якоїсь години… Ну, я прошу тебе, брате!

Сафар–бей задумався. Потім рішуче махнув рукою.

— Е–е, гаразд. Ходімо!

Вони вийшли з палацу, сіли на коней і, обминувши Бєлградський замок, що височів над містом, повернули вниз, до Сави.

Сафар–бей показав на красиву мечеть.

— Бачиш? Збудована Кара–Мустафою… Ще всередині працюють малярі… А там далі, за нею, його будинок.

Арсен байдужим поглядом ковзнув по справді красивій мечеті, по білому будинкові, що потопав у буйній весняній зелені. Він був смертельно втомлений виснажливою дорогою, і зараз йому хотілося одного — побачити Златку, а потім — заснути…

— Вона там? — поглядом показав на дім Кара–Мустафи.

— Там, там… Мізок тріскається, а не можу придумати розумного і переконливого приводу, щоб капуджі пропустили нас.

— А ти не думай, — сказав Арсен і вийняв з кишені золотий перстень з червоним камінцем. — Скажеш: великий візир наказав передати одалісці, бо сам не має змоги це зробити… Ось і буде причина. А тебе ж, як чауш–пашу, тут, сподіваюся, усі знають?

— Знають усі, — погодився Сафар–бей. — Але коли дізнається Кара–Мустафа…

— Зараз йому ніколи, а попереду — війна! — Арсенів голос задзвенів металом. — Я зроблю все, щоб він з неї не повернувся!

Сафар–бей хотів щось відповісти, але, побачивши гірку гримасу на потемнілому Арсеновому обличчі і сухий блиск в очах, промовчав. Йому стало шкода товариша, що ось уже скільки літ не знав спокою і гасав по білому світу, мов неприкаяний.

Вони зупинилися біля конов’язі. Припнули коней.

Капуджі при воротях знали Сафар–бея і, не дуже допитуючись, пропустили.

Присипана золотистим піском доріжка привела їх до великого двоповерхового палацу. Могутні дерева оточували його з трьох боків, а перед фасадом розіслався чималий зелений лужок, посеред якого красувалася ранніми весняними квітами клумба.

Але сторож при вході, безбородий огрядний євнух, був невмолимий.

— Не велено! — сухо відказав він, підозріло поглядаючи на заросле колючою щетиною Арсенове обличчя.

— Тоді поклич кизляр–агу Джаліля! — почав сердитися Сафар–бей.

— Мені не велено відлучатися, ага.

— Але ж ми поспішаємо!

— Це мене не стосується, ага. Пускати в гарем нікого не велено! Що потрібно передати — я передам! — І він зачинив двері.

Друзі переглянулися. Що робити? Арсена розпирала лють. Він ладен був торохнути євнуха шаблею по голові. Але розум переважив: досить найменшого крику, як з усіх усюд збіжаться, мов цербери, капуджі і скрутять їх у баранячий ріг. Самі загинуть і Златку приречуть на довічне рабство!

Він відійшов до клумби і глянув на будинок. Десь там, за його стінами, Златка. Але де? За яким вікном? За якими фатами?

І раптом у нього майнула думка. Подати Златці знак!

Він засвистів широко відому на Україні пісню, що вже років тридцять, злетівши з уст співучої полтавки Марусі Чурай, тривожила людські серця і завойовувала все нових і нових прихильників. Її знала і любила Златка. Вони разом співали її.

Засвіт встали козаченьки

В похід з полуночі.

Виплакала Марусенька

Свої ясні очі.

— Арсене, ти що? — здивувався Сафар–бей.

— Нехай буду проклятий, якщо ця пісня не змусить Златку стрепенутися і виглянути надвір!

Він засвистів знову. І в цю мить в одному з вікон рвучко відслонилася фіранка і з’явилася Златка. Смертельна блідість вкривала її щоки. Руки простерті вперед. Здавалося, вона б випурхнула і ластівкою впала коханому на груди, коли б не залізні грати.

— Арсене! — зойкнула дівчина приглушено. — Ненко!

Той зойк ніби підстьобнув Арсена. Він рвонувся вперед. Але міцна Сафар–беєва рука притримала його.

— Ти здурів, Арсене! Зараз євнух зчинить крик! — Він стиснув його так боляче, що Звенигора аж засичав.

Євнух виглянув з дверей, важко глипнув каламутними волов’ячими очима, але не зрозумів, що відбулося надворі.

Арсен жадібно дивився на змарніле личко Златки, гарячково думаючи, а чи не спробувати зараз, коли Кара–Мустафа і його численна охорона у від’їзді, визволити дівчину? Та здоровий глузд підказував йому, що нема ніякої надії на удачу. Великий візир залишив достатню кількість капуджі й слуг, щоб захистити палац від усяких несподіванок.

Сафар–бей відгадав його думки і тихо сказав:

— Не роби дурниць, Арсене! Ми ще повернемося.

Арсен на знак згоди хитнув головою і відповів голосно, щоб почула Златка, бо то їй адресував він свої слова:

— Ми ще повернемося! Жди! — І тихо додав: — Кохана моя!

Златка прикрила вії, даючи знати, що почула і зрозуміла все; з–під них бризнули сльози і покотилися по блідих щоках.

Фіранка поволі опустилася і закрила її зажурене лице.

Тільки через годину друзі наздогнали за містом військо, що переправилося через Саву. Арсен не без допомоги Сафар–бея примостився на одному з численних возів і враз заснув.

3

Цісар Леопольд підійшов до похідного столика, випив келих прохолодного, з льодом, червоного вина, послужливо піднесеного слугою, витер білосніжною серветкою повні рожеві уста і, прищуривши проти сонця голубі очі, попрямував до гурту генералів, що на зеленому лужку шанобливо ждали імператора.

На рівному широкому полі, на березі Дунаю, скільки сягало око, вишикувалися імперські війська — піхота, кавалерія, артилерія. Сорок тисяч воїнів.

Весело майоріли під подувом легкого весняного вітру барвисті полкові прапори, ряхтіла на конях начищена до блиску збруя; темними жерлами націлилися в небо гармати. Горністи стояли напоготові, щоб сповістити всіх трубним кличем: "Слу–у–хай! Імператор у війську!"

На лівому фланзі стояли чотири тисячі найманців–поляків, приведених князем Любомирським. Їм за службу австрійська казна платила дзвінкою монетою.

Леопольдові підвели коня, і він, ще зовсім не старий, але вже обважнілий, з видимою натугою піднявся в сідло. В ту ж мить заграли горністи. Пролунали команди. Загриміли барабани.

Сколихнулися і завмерли прямокутники каре, рівні й застиглі, мов витесані із каменю. Блискуча кавалькада придворних і генералів на чолі з імператором рушила вздовж фронту.

З Пресбурга60, під стінами якого відбувався цей парад, висипали тисячі людей, щоб подивитися на незвичайне видовище. З дзвіниці собору Святого Мартина долинали звуки дзвонів. Фортеця відсалютувала залпом усіх своїх гармат.

Леопольд їхав поволі, неуважно поглядаючи на солдатів, що в міру його наближення гучно кричали: "Віват!", — а думав своє. В його серці нуртували суперечливі почуття. Він був гордий з того, що за короткий строк зумів екіпірувати це не таке вже й мале військо. Та разом з тим його холодив бридкий страх при одній думці, що турецька навала затопить Австрію раніше, ніж їй на допомогу прийдуть король польський та німецькі курфюрсти.

Млявий і бездіяльний від природи, ще не бачачи ворога, він уже боявся його. Із сумом уявив себе в ролі головнокомандувача: повсякденні тривоги й переїзди, походи та бої, відсутність звичних розкошів, якими було сповнене його життя у Відні, в імператорському палаці… Ні, ні! Це не для нього! Йому не потрібна слава воїна — йому потрібний спокій, потрібна упевненість, що турецька шабля чи татарський аркан не торкнуться його шиї, потрібна м’яка перина під боком і вишукана кухня, потрібна, врешті, повсякденна ласка молодої, нині вагітної дружини, імператриці Елеонори… Навіщо йому головнокомандування?

Поволі, поки їхав полем і, дивлячись на солдатів, уявляв, як багато з них через кілька днів чи тижнів лежатимуть десь мертві, переконувався, що його місце не тут, що найкраще буде негайно, не чекаючи нападу Кара–Мустафи, передати верховне керівництво військами комусь іншому, а самому пересидіти цей неспокійний час у своєму прекрасному благословенному Відні.

Але кому? Герцогу Аренбергу? Людовіку Савойському? Графу Штаренбергу? Чи генералові Капрарі?

Ні, ні один з них не підходить! Він вибере найдостойнішого — герцога Карла Лотарінгського, цього мужнього сорокарічного фельдмаршала, досвідченого полководця, що держить сестру імператора. Війна — це його ремесло. Хай він і керує військом! Аж поки не прибуде Ян Собеський, що за договором має бути головнокомандувачем об’єднаними силами коаліції. Якщо він переможе — слава так чи інакше належатиме імператорові. Якщо програє кампанію — буде на кого звалити вину за поразку…

Так думаючи і все зважуючи, Леопольд об’їхав полки і раптом круто повернув назад. Почет був здивований: це виходило за рамки церемонії.

Тим часом імператор зупинився перед військами, підкликав до себе Карла Лотарінгського і голосно, щоб чули не тільки генерали з почту, а й солдати та офіцери, сказав:

— Герцог, майн либер61, я вручаю вам владу над моїм військом. Від цієї хвилини ви головнокомандувач. У ваших руках — доля імперії!

Карл був вражений цією несподіваною заявою, але вигляду не подав. Тільки поштиво схилив у поклоні голову.

— Дякую за високу честь, мій імператоре! Моє уміння і моє життя кладу до ніг вашої імператорської величності!

— Віват! Віват! — пролунало над військом.

Леопольд милостиво поплескав знаменитого полководця по плечу і від’їхав з ним убік.

— Герцог, майн лібер, я наказую вам виступити з військом до Нойгейзеля і взяти цю фортецю, щоб перетнути шлях туркам до нашої столиці.

— Слухаюсь, мій імператоре!

— А я сьогодні від’їжджаю до Відня… Бажаю вам успіху, майн лібер!

— Дякую, мій імператоре!

4

Вони сиділи втрьох у краківському палаці: король Ян, королева Марія–Казимира і королевич Яків Собеський. Вікна були відчинені в сад. Потоки яскравого сонячного проміння вривалися разом із пахощами квітучих яблунь у просторе приміщення.

— Я щойно одержав ще одного листа від імператора Леопольда із запевненням, що він видасть свою дочку від першого шлюбу за Якова, — сказав король. — Породичавшись з імператорським домом, наш син матиме після мене повне право на польську корону… Я — король виборний. Але стану родоначальником спадкової королівської династії Собеських. Польща повинна, зрештою, мати сильну владу! Я скасую право "вето", за яким кожен замурзаний голодранець–шляхтич може своїм єдиним голосом відхилити найкращий закон, і диктуватиму сеймові свою волю. Якщо не пощастить зробити це мені, зробиш ти, Якове!

— Слухаю, папа! — схилив у поклоні свою красиву голову юний Собеський, вимовляючи останнє слово на французький лад.

— Якщо ми спільно з Австрією і німецькими князівствами переможемо султана, ця перемога безмірно зміцнить моє становище в Польщі й серед інших країн. Вже ніхто не скаже тоді, що я, мов

дволикий Янус, одночасно дивлюсь в протилежні боки і дякую двом панам — королеві Людовіку за корону, якою буцімто увінчано мене з його ласки, і Папі Римському як вірний син католицької церкви…

— Пане Ян, не згадуй короля Людовіка, — заперечила Марія–Казимира. — Ти нічим йому не зобов’язаний. Я не хочу слухати про нього! Той скнара пошкодував для мого батька маркіза д’Аркена звання пера Франції, а мені відмовив у королівських почестях, коли я мала відвідати мою колишню батьківщину.

— Більше не буду, Марисенько, заспокойся! — лагідно промовив король, потискаючи тендітну руку дружини.

— А проти папи навіть одним словом не можна обмовлятися, — вставив Яків і почервонів, бо вийшло так, ніби він повчає батька, але старший Собеський зробив вигляд, що сприйняв синові слова як належне, і це підбадьорило Якова. — До того ж папа прислав гроші, щоб ми найняли козаків…

Собеський пожвавішав. Очі його заблищали.

— Дякую, Якове. Ти нагадав мені, що я повинен перевірити, чи від’їхали наші комісари в Україну. — І він погойдав маленьким срібним дзвоником.

Увійшов Таленті, чемно вклонився. Як завжди, акуратно підстрижений, напахчений, в гарно пошитому одязі. Собеський знав, що Таленті, папський ставленик, про все доносить Ватиканові, але терпів його і навіть любив за акуратність, старанність і… відданість, оскільки такий, напевне, був наказ єзуїтів — в усьому допомагати королеві.

— Таленті, що чути від Менжинського? Чи він уже добрався до Січі?

— Мій найясніший пане король, Менжинський вирушив в Україну разом зі своїми комісарами. Мені відомо, що він має побувати у Фастові, Немирові, Корсуні та інших містах Правобережжя. А на Січ поїдуть його комісари пани Порадовський і Монтковський… Остання звістка від них була з Корця… Вся наша надія на козаків. Вони зараз так зубожіли, що за гроші підуть хоч на край світу!

— Не тільки за гроші, пане Таленті, — м’яко заперечив король. — Я знаю козаків: з турками вони ладні битися й задаром, бо дуже вже ті допекли їм… Але, звичайно, від плати та військової здобичі не відмовляться. Я теж маю велику надію на них. Інакше ні з ким буде йти в похід!

— Якщо не рахувати загону князя Любомирського… — почав було секретар, але король перебив його.

— Не рахувати. То наймане військо, його утримує австрійська казна.

— Тоді ми зуміли екіпірувати лише чотири тисячі народової кавалерії, ваша вельможність, — не підвищуючи голосу, закінчив Таленті. — Інші кілька тисяч — то обірвані, майже беззбройні хлопи, а не військо.

Собеський гірко усміхнувся, закотив очі під лоба. Сплеснув руками.

— О Матко Боска! До чого дожилися ми! Польща може виставити супроти такого могутнього ворога лише кілька тисяч воїнів! А де ж шляхта? Де посполите рушення?

— Багато хто з вельможних панів заявляє, що ця війна потрібна одному панові Собеському, тож хай він і воює…

— Одному Собеському! Ви чуєте?! — вигукнув король. — Ніби я дбаю тільки про власну безпеку, а не про безпеку всієї Речі Посполитої!

Будемо сподіватися, що Менжинський набере козаків набагато більше. Прийдуть підкріплення з Білої Русі й Литви… Але ж за угодою Польща повинна виставити сорок тисяч!

— Австрійський посол Зеровський уже запитував, коли ваша вельможність зможе виступити в похід. Цісар жде, що ви прибудете під Відень не пізніше кінця серпня.

— З чим же виступати? — схопився на ноги Собеський. — Піхоти немає!

— Смію зауважити, ваша вельможність, козаки — то найліпші піхотинці, — вставив королевич Яків і знову спалахнув, мов дівчина.

— Так, — погодився король, — але коли ж вони прийдуть? А мені потрібне військо вже сьогодні. Артилерії ми не маємо зовсім. Нашкрябали якихось нікчемних двадцять вісім гармат. Сором який!

— Яне, не хвилюйся. — Підійшла королева і поцілувала Собеського в щоку. — Все владнається… Пан Станіслав обіцяв привести з воєводства Руського62 кілька тисяч вояків…

— Пан Станіслав, пан Станіслав! — люто вигукнув король, зачеплений за живе згадкою дружини про її, як подейкують, коханця. — Яблоновський на сеймі, пані, наклав у штани, то тепер старається… Але його дві чи три тисячі — то мала допомога королеві польському!

Ображена Марися надула губки. Почервоніла.

— Фе, пане! Що за хлопські вислови вживаєте ви при дамі!

Собеський схаменувся і ласкаво поплескав дружину по щічці.

— Перепрошую, хай пані не ображається: мені зараз нелегко…

Щоб зам’яти незручність, на допомогу поспішив Таленті.

— Ваша королівська ясновельможність, папський нунцій Паллавічіні передав думку папи про потребу залучити до коаліції Московську державу…

Собеський здивовано підвів брови. Ця звістка вразила його.

— Ось як! Наскільки я пам’ятаю, папський Рим завжди був проти союзу наших двох держав. Коли до Варшави прибули московські посли, папський нунцій зробив усе можливе, щоб переговори були зірвані.

— А тепер папа Інокентій думає інакше, ваша ясновельможність. Зважаючи на смертельну загрозу католицизму з боку Стамбула, він змушений змінити традиційно ворожу Москві політику.

— Гм, гм… Нашим народам, як я тепер починаю розуміти, дорого обходилася ця традиційно ворожа політика, — упівголоса, відійшовши до вікна, замислено промовив сам до себе король, але не настільки тихо, щоб не могли почути присутні, в тому числі Таленті. — Коли б Польща й Москва разом навалилися на Османську імперію, то вона давно перестала б зазіхати на наші землі, а може, і на землі інших народів…

Однак хитрий Таленті, удавши, що недочув, вів свою мову далі:

— Москва виставить щонайменше сто тисяч воїнів і загрожуватиме Кримові й тилам Османської держави — ось чому варто залучити її до створюваної Священної ліги.

— І папа не боїться, що це може зміцнити позиції православ’я?

— Навпаки, папа виношує таємну надію, що Ліга також допоможе проникненню католицизму на московські й українські землі.

— Гм, гм, — знову іронічно замугикав Собеський. — Так думає найсвятіший отець?

— Так, пане король. А як думає папа — то істина!

Собеський ледве стримав гнів. Він сам прекрасно розумів, що виступ Москви на боці Ліги незмірно зміцнив би її. Але його страшно покоробило те, що йому, королеві, досвідченому політикові й воїнові, втовкмачує це в голову його власний секретар. Холера ясна! І нічого не скажеш! Таленті — не тільки ставленик єзуїтів, а й таємний ватиканський споглядач у Варшаві… Розумний, хитрий, як сто бісів, — з ним легко працювати, бо він усе знає і все може, однак треба остерігатися: руки Ватикану довгі й нещадні! Щось не так — і цей самий Таленті або хтось інший, на кого й не сподіваєшся, піднесе тобі келих з отрутою…

Опанувавши почуттями, Собеський спокійно сказав:

— Гаразд. Передай, пане секретарю, що ми розпочнемо переговори з Москвою. Хоча, гадаю, вона зараз не готова до війни. Після смерті царя Федора минулої весни на престол зійшли малолітні брати Іван та Петро, а державою керує їхня старша сестра регентша Софія. Нещодавно вона з превеликим трудом придушила повстання стрільців і зараз більше думає над тим, як утвердитися при владі, ніж про нову війну. Та з переговорами не зволікатимемо.

Якщо відразу не складемо угоди про взаємодопомогу, то, може, пощастить домовитися, щоб ми могли вербувати волонтерів на Запорожжі. Кілька тисяч запорожців — то була б велика поміч нам у поході!

— Я теж так думаю, — схилив у поклоні голову Таленті, і тепер його вигляд був смиренний, а погляд запобігливий. — Пан король дозволить мені йти?

— Йди.

Коли Таленті вийшов, Собеський дав волю гнівові.

— Прокляття! Поляки думають, що ними керує їхній король! Аякже! Знаходяться сили, дужчі за короля, — магнати, папський престол, король Людовік… Ні, я вирвуся з цих тенет! Я утверджу в Польщі самодержавність, і майбутній король польський Яків не буде вже ні перед ким схиляти голови!

Він лівою рукою обняв дружину, а правою пригорнув сина Якова і раптом, повернувшись до золотого розп’яття, палко прошепотів:

— О найсолодший пане Єзус! Врятуй Річ Посполиту! Дай мені сили погромити всіх ворогів моїх — і тих, що йдуть на Відень, і тих, що, мов гадюки, гніздяться біля мене, і тих, що здалеку стежать за кожним моїм кроком, сподіваючись на мою необачну помилку. Допоможи мені, пане Єзус, і я мечем своїм довіку слугуватиму тобі. Амен!

5

Зустріч відбулася в хаті корсунського полковника Захарія Іскри. За столом, крім господаря, сиділи: фастівський полковник Семен Палій, брацлавський — Андрій Абазин та богуславський — Самуїл Іванович, або Самусь, як його за веселу вдачу і невисокий зріст ласкаво прозвали друзі. Кожен з полковників привіз із собою одного або двох помічників. З Палієм приїхали сотник Часник та Роман Воїнов.

По другий бік довгого столу сиділо тільки троє: комісар Менжинський і шляхтичі Порадовський та Монтковський.

Як водиться, спочатку випили по чарці й закусили. Поляки, видно, добре зголодніли, бо рудий, горбоносий, худий мов жердина, Порадовський і огрядний кирпоносий Монтковський, знехтувавши своїм шляхетським званням, запихалися смаженою рибою, аж кістки хрумтіли. Красивий чорнобровий полковник Менжинський осудливо поглядав на них, ніби просив трохи стримуватись, однак і сам їв, хоч і делікатно, але так, що за вухами лящало.

Нарешті, трохи втамувавши голод, Менжинський рушником витер вуса і сказав:

— Панове полковники, смачно ви нас пригощаєте, та приїхали ми аж із Варшави, звичайно, не за тим… — Він зробив паузу.

— А за чим же? Кажіть, пане комісаре, послухаємо, — вставив Семен Палій.

— Ви вже знаєте, панове, що султан кинув свої війська на Австрію. Річ Посполита підписала з імператором Леопольдом договір про взаємну допомогу, і найближчим часом король Ян рушить до Відня.

— Чого ж хоче король Ян від козаків? — спитав голубоокий Самусь. — Адже ми не піддані короля…

Менжинський спокійно глянув на полковника.

— Річ Посполита потребує вашої допомоги. Нам потрібна козацька піхота, рівної якій, як відомо, немає в цілому світі. Не відмовимось також від кінноти, якщо зможете виставити. За це королівська казна зобов’язується платити кожному грішми, сукном і годувати під час походу. Крім того, як ви розумієте, чимала буде і військова здобич. Все, що здобудете, — ваше…

— Козаки повернуться з походу багатіями, — додав, витираючи рукою вуса, Порадовський.

— Боюсь, небагато їх повернеться додому, — сказав полковник Абазин. — Не один накладе головою в чужому краю…

— В такому випадку всю належну плату одержить сім’я, — відповів Порадовський.

Захарій Іскра, який на правах господаря сидів край столу, замислено промовив:

— Люд наш за довге воєнне лихоліття зовсім зубожів, і козаки від плати не відмовляться… Знаємо з досвіду, що в разі перемоги і здобич буде чимала… Але на війні всяк буває: то ми поб’єм кого, то намнуть боки нам, і доведеться тікати без оглядки. Тоді не до здобичі: кожен дбатиме про те, аби голови не позбутися…

— Чого ж пан полковник хоче?

— Половину плати — наперед! Щоб жінки й діти залишилися забезпечені. Сім’ям загиблих — подвійна плата…

— Ми подумаємо про це, — відповів Менжинський.

— Скільки ж король Ян хоче набрати козаків? — спитав Палій.

— Скільки можна зібрати, хоч і тридцять тисяч.

— Ого! А не затріщить казна короля Яна?

Менжинський усміхнувся.

— Не затріщить… Гроші на це діло дає Папа Римський.

Полковники переглянулись. Власне, вони вже раніш знали, чого приїхали комісари, і вирішили, що немає підстав відмовлятись від походу, але не сподівалися на таку поступливість з боку королівських посланців. Підвівся Палій.

— Панове комісари, ми згодні навербувати стільки козаків, скільки зуміємо за такий короткий час. І щоб ви знали, йдемо в похід не так задля плати, — хоча від плати не відмовляємося і наполягаємо, щоб плата була достатня і справедлива, — а передусім тому, що, захищаючи вас і австрійців, ми захищаємо себе… Як бачите, ми міркуємо трохи інакше, ніж міркував король Собеський, коли під час турецьких походів на Чигирин під тиском Папи Римського відмовив цареві Федору Олексійовичу і гетьману Самойловичу в допомозі…

— Не будемо згадувати старе, — поспішно вставив Менжинський. — То висока політика, і я не знаю таємних пружин, які нею керували…

Палій на знак згоди кивнув головою.

— Гаразд, не будемо… Хоча й не забудемо… І друге. Всім відомо, як безперервними війнами розорено наш край. Зараз ми своєю кров’ю і своєю працею піднімаємо його з руїн. Від Бугу до Дніпра і від Полісся до Дикого Поля знову починає колоситися житом–пшеницею наша земля. Але є спритні людці — і шляхтичі, і не шляхтичі, — котрі, роблячи вигляд, що не відають про наше існування, випрошують у короля приповідні листи на ці землі і приїжджають сюди, щоб посісти найкращі угіддя. Тільки наші гострі шаблі змушують їх повертати голоблі назад. Тож, щоб ні в кого не виникла думка, що ця земля нічия, ми хочемо мати від короля такі ж приповідні листи: я — на Фастівщину, Абазин — на Брацлавщину, Іскра — на Корсунщину, Самусь — на Богуславщину…

Менжинський задумався.

— Не в моїй владі вирішувати з цього приводу що–небудь. Але запевняю вас, панове полковники, що обов’язково передам вашу думку королеві. Гадаю, заперечень у нього не виникне.

— Тоді вважатимемо, що в головному ми домовилися: козаки підуть у похід. Але, щоб не було потім непорозумінь, укладемо статті і зазначимо всі умови, на яких ми згодні навербувати охочих, — погодився Палій.

— Безперечно! — вигукнув Порадовський. — Ми підпишемо! — але тут же, схаменувшись, додав: — Якщо, звичайно, ті статті будуть помірковані, тобто якщо панове козаки не зажадають занадто багато…

Останні його слова мало не зіпсували всього діла. Запальний Самусь гнівно блиснув красивими голубими очима і рубонув без дипломатії:

— Ми козацькою кров’ю не торгуємо! І хто може визначити, скільки вона коштує? Якою вагою зважити її цінність? Га?.. Коли шановні посли думають торгуватися, то нам ні про що розмовляти!

Втрутився зблідлий полковник Менжинський. Він зрозумів, що так добре почата розмова може звестися нанівець, а король же наказав без козаків не повертатися… Тому він зробив нетерплячий рух, щоб Порадовський не втручався, і поспішив заспокоїти Самуся, що вони й на думці не мають торгуватися.

Суперечку погасив Палій.

— Я ще раз хочу сказати, що кров проливати ми будемо не за плату, а за волю, за вітчизну, за те, щоб жодна нога яничара не толочила нашої землі!

— Святі слова! — погодилися королівські посли.

— Але плата нам потрібна, — вів далі полковник. — Бо дома залишимо зубожілі сім’ї, а самим у дорогу треба запастися і зброєю, і харчами, і возами, і кіньми. Без усього цього в похід не підеш. Особливо ми наполягаємо на тому, щоб удвічі більше, ніж усім, було заплачено родинам тих, хто загине. Без такого пункту я не поставлю свого підпису під статтями!

— Справедлива вимога, — погодився Менжинський.

А трохи захмелілий Порадовський, щоб зам’яти негарне враження, яке склалося після допущеної ним нетактовності, вигукнув:

— Клянусь честю, так і буде! Я сам, якщо доля продовжить мої літа, привезу ту плату сім’ям загиблих!

— Ловлю вас на слові, пане, — сказав Палій.

— Як Бога кохам! — забожився Порадовський.

Менжинський полегшено зітхнув і заспішив:

— Тоді й приступимо до діла, панове, бо час не жде… Давайте папір, чорнило та пера!

6

На початку липня Кара–Мустафа, пройшовши північними областями Сербії і Західною Угорщиною і розоривши їх, обложив фортецю Рааб. Але у нього не вистачило терпцю ждати, поки вона впаде. Йому хотілося якнайшвидше побачити палаци і парки прекрасного Відня, його вимріяну в снах і наяву майбутню столицю. Тому він залишив облоговий загін, а сам основними силами форсував річку Рабу і рушив на захід, зминаючи на своєму шляху, як солому, невеликі австрійські залоги по містечках.

Карл Лотарінгський розумів, що у відкритому бою в полі зазнає неминучої поразки. Сили були занадто нерівні. Єдина надія — стіни й бастіони столиці, за якими сподівався відсидітися до приходу Собеського.

Прийнявши таке рішення, він відправив піхоту до Відня через острів Шют, утворений рукавами Дунаю, а з кіннотою почав відступати через Альтенбург і Кітзее.

Дні були жаркі й сухі. Над дорогами стелилися хмари пилюки. В колодязях не вистачало води. Попереду війська, заважаючи його маневрам, сунули охоплені жахом тисячні натовпи біженців.

Карл квапився, поспішав, бо боявся, що Кара–Мустафа подбає про те, щоб перерізати всі шляхи відступу. Зі своїм штабом він їхав у голові довжелезної колони, наказавши воєначальникам не відставати ні на крок. І все ж військо розтягнулося на багато миль. Затримували важкі обози герцогів Саксен–Лауенбургського і Кроя, а також генерала Капрари, навантажені не тільки провіантом і боєприпасами, а в значній мірі гардеробами та срібним посудом цих вельмож.

Недалеко від Петронеля у фланг колони несподівано вдарила п’ятнадцятитисячна кримська орда. З нальоту вона розтрощила полк німецьких кірасирів63. Ті кинулись тікати. Татари сікли їх шаблями, пронизували стрілами, топтали кіньми, а тих, що здавалися, в’язали сирицею і тягнули в тил.

Кільком кірасирам пощастило втекти, і вони, загубивши зброю і кинувши по дорозі важкі кіраси, подалися щодуху навпростець до Відня.

Паніка охопила все військо. Австрійці думали, що їх зрадили німецькі курфюрсти, а німці ремствували на австрійців і головнокомандувача, які, на їхню думку, з самого початку не вірили в перемогу і без генеральної битви почали відступати перед ворогом.

Про напад татар і замішання в рядах німців Карл Лотарінгський дізнався від принців Савойських — братів Людовіка і Євгенія. Він любив цих розумних і сміливих юнаків, особливо молодшого, Євгенія, вірив кожному їхньому слову, бо знав, що вони віддані йому.

— Мосьє, татари розбили наш центр і грабують обоз! — стримуючи коня, доповів Людовік. — Німці тікають!

— Герцог Саксен–Лауенбургський і генерал Капрара своїми силами не зможуть відбити противника. Наше військо стоїть перед загрозою бути розрізаним надвоє. Потрібна рішуча і негайна допомога, мосьє, — додав принц Євгеній, чітко формулюючи свої думки.

Іншим разом Карл замилувався б прекрасним обличчям цього невисокого і, на перший погляд, неміцного, зовсім юного офіцера, але зараз він був вражений почутим. Потрібно діяти! Негайно і рішуче!

Він оглянувся. Поблизу, під рукою, був тільки штаб, що нараховував дві чи три сотні чоловік, та охоронна хоругва гусарів64.

— За мною! Вперед! — вихопив шпагу і через поля й виноградники помчав до горба, за яким, думалося йому, клекотав бій.

За ним кинулись принци Савойські й штабні офіцери.

Поспіхом, обганяючи один одного і на ходу ладнаючи до бою списи, рушили гусари. Зі шляху, помітивши несамовитий галоп головнокомандувача і його штабу, помчали на чолі своїх загонів старші офіцери.

З горба Кардові Лотарінгському відкрилася жахлива картина. Бій не клекотів, як уявлялося йому. Весь центр війська був зім’ятий. Тільки де–не–де спалахували короткочасні сутички, але й вони швидко гасли: то татари наздоганяли втікачів і сікли їх на капусту. Всюди по полю лежали

трупи кірасирів. І коли б ординці з такою ж люттю і стрімкістю продовжували бій, як почали його, а не зайнялися пограбуванням обозу, втрати імперських військ могли б бути значно більшими.

Карл зі своїм штабом і гусарами вихором промчав через виноградники і з ходу вдарив у лоб противникові, врізавшись у саму його гущу. Татари не витримали несподіваного навального натиску і почали відступати, але опір їхній був ще сильний. Тонка довга шпага Карла зі свистом нещадно вражала ворогів. Не відставали від нього і принци Савойські.

Бій закипів з новою силою. Підбадьорені допомогою і присутністю головнокомандувача, кірасири зупинилися, почали контратакувати. У фланги татарам ударили генерал Капрара і герцог Крой.

Карл рубався нарівні з рядовими воїнами. Загубив капелюха — і вітер шарпав його довге чорняве волосся. Розпашілий від бою, він не помітив, як ліворуч від нього, не скрикнувши, упав Людовік Савойський. Стріла пронизала йому серце. І тільки тоді, коли принц Євгеній завернув коня і помчав до загиблого брата, він натягнув поводи і вийшов з бою.

Людовік Савойський лежав на землі, мов живий, розкинувши руки, і розплющеними скляніючими очима дивився у небо. І коли б не стріла, що стирчала в грудях, і не яскраво–червоний струмок на білій шкірі шиї, то здавалося б, що сміливий юнак зараз схопиться на ноги, прикладе два пальці до капелюха з плюмажем і тихо скаже:

— Мосьє…

Але Людовік не підхопився на ноги.

Над ним стояв молодший брат і, не соромлячись, плакав, мов дитина. Карл обняв його за плечі, а сам відчував, як із глибини грудей до горла підкотився гіркий клубок, що забивав дихання.

Тим часом бій відкочувався все далі й далі. Татари, захопивши частину возів з одягом і срібним посудом, а також більше сотні полонених, широкою долиною відступали на південь.

7

Над Віднем було безхмарне голубе небо. Сонце спокійно спускалося за вершину Леопольдової гори, золотячи стрімку дзвіницю собору Святого Стефана. Мирно ніс свої каламутні води Дунай. Був чудовий липневий вечір. Ніхто з віденців не ждав біди. Правда, десь далеко йшла війна, але нікому й на думку не спадало, що вона вже докотилася до стін міста. Всі вірили запевненням імператора, що імперські війська і війська союзників розгромлять ворога ще на Рабі або на підступах до столиці.

Тому вибухом бомби пролунала неймовірна, жахлива звістка, принесена кількома втікачами–кірасирами: "Татари під Петронелем! Вони знищили австрійські полки! Рятуйтеся!"

Ця звістка блискавично розповсюдилася по вулицях і майданах міста. Військовий губернатор Відня граф Штаренберг наказав зачинити всі ворота і посилити охорону, а сам поїхав до імператорського палацу за розпорядженнями.

Імператора він застав украй розгубленого: обличчя пожовтіло, пухкі губи тремтіли. Несподівана звістка перелякала його на смерть.

— Ваша величність... — почав було Штаренберг, віддаючи честь.

Та Леопольд кинувся до нього, схопив за руку, вигукнув:

— О свята Марія! Який жах! Граф, що робити? Скажи, майн лібер, що робити?

Штаренберг був збентежений. Він ішов сюди, щоб самому дізнатися, що робити, а виходить, у нього питають поради.

— Ваша величність, для паніки немає підстав, — сказав сухо старий воїн. — Відень не просто місто, а фортеця. За його валами наше військо зможе відсидітися доти, доки не прийде на допомогу польський король. Турки не візьмуть його, як і під час облоги 1529 року, коли султан Сулейман Кануні змушений був, упіймавши облизня, ні з чим повертатися до Стамбула.

— У Кара–Мустафи більше війська, ніж у Сулеймана! — вигукнув у розпачі Леопольд.

Розмова відбувалася в залі, і до них почали підходити теж вкрай перелякані міністри двору.

— Ну й що ж! — заперечив Штаренберг якомога м’якше. — Зате і в нас, ваша величність, вашими стараннями оснащена зовсім не мала армія. А у Відні заготовлені чималі припаси — є і порох, і гармати, і фузеї… Є й провіант.

— Граф, мені здається, що ви хочете, щоб його величність разом із вагітною імператрицею і п’ятирічним наслідником престолу зостався в столиці, якій загрожує багатомісячна облога, — сказав обурено лисий, із сивими бакенбардами міністр фінансів. — А я радив би його величності залишити місто і виїхати в Лінц, де б сім’я його імператорської величності була в безпеці. Цього вимагають вищі інтереси імперії!

— Справді, майн лібер? — зрадів імператор. — Ти так радиш?

— Я так раджу, ваша імператорська величність, — вклонився міністр. — І чим швидше ви поїдете звідси, тим краще!

— Гаразд, ми так і зробимо. — Імператор витер хустиною спітнілого лоба. — Ти, графе, залишайся в нашій столиці й зроби все, щоб не впустити до неї ворога, поки не підійде Карл Лотарінгський… А ми з імператрицею виїдемо в Лінц. У її стані було б нерозумно залишатися в обложеному місті. Чи не так?

Штаренберг подумав, що імператриці, як і багатьом тисячам городян, справді треба виїхати, щоб не ускладнювати становища захисників міста, але імператор міг би для підняття духу армії залишитися. Однак він нічого цього не сказав, бо добре знав гоноровитість і злопам’ятність імператора. Тільки подякував за довір’я і зразу ж відкланявся, пославшись на потребу негайно бути при війську.

— Щасливої дороги, ваша імператорська величність, — додав наостанку, салютуючи двома пальцями.

— Іди, майн лібер, і хай береже тебе Бог! — Леопольд перехрестив графа і, притягнувши до себе, поцілував у жорстку щоку.

Коли Штаренберг вийшов, у палаці зчинився справжній шарварок. Слуги виносили скрині з коштовностями, кучери запрягали коней, імператриця Елеонора, незважаючи на свій стан, носилася по кімнатах мов очамріла, стежила, щоб забрали весь її гардероб.

Міністри, таємні радники, численні родичі імператора й імператриці враз зникли, мов їх вітром здуло. Кожен поспішав додому, щоб зібратися і виїхати разом з імператором.

За годину все місто знало, що турки під Петронелем і що імператор залишає столицю. Зчинився переполох. Городяни — хто як міг: верхи на конях, на возах і в каретах, а то й пішки, несучи на спині свої статки, — кинулися до Шотландських та Штубенських воріт. Але імператорська гвардія перетнула дорогу: такий був наказ самого імператора. Він хотів вільно, без штовханини залишити Відень.

Втеча почалася о восьмій годині вечора.

У супроводі двохсот кінних охоронців з палацу виїхала імператорська карета. У воротях вона зупинилася, і Леопольд на хвилину вийшов, попрощався з бургомістром Відня Лібенбергом, віддав останнє розпорядження:

— Майн лібер, постав тут охорону, щоб нічого не розтягли… Та казну нашу бережи. Ми не маємо можливості взяти її з собою. А буде невитримка — в Дунай її, щоб не дісталася мерзенному Кара–Мустафі! Ну, прощай, майн лібер! — Він, як і Штаренберга, обняв Лібенберга і поцілував.

За імператорською каретою рушили вози з поклажею, а потім — карети членів верховної ради, міністрів, придворних. Одні їхали без речей, порожняком, розсудливо вважаючи, що найдорогоцінніше зараз — життя. Інші навантажили свої вози так, що коні ледве тягли їх.

Усі поспішали до мосту через Дунай, на лівий берег.

Дехто повернув на південь, сподіваючись знайти притулок у своїх далеких маєтках або в Альпах. Їхня доля була зовсім трагічна: на другий чи третій день їх перехопили татари — посікли, жінок і дочок забрали в неволю, а обоз пограбували.

До глибокої ночі безперервним потоком їхали карети віденських аристократів, вози багатих городян, торговців, ремісників. Бідняки йшли пішки, з клунками, а то й без клунків за плечима.

За ніч місто збезлюдніло. Втекло шістдесят тисяч його мешканців. Залишилися тільки ті, хто служив у війську, а також городяни, котрі добровільно зголосилися стати зі зброєю на вали, — робочий люд, ремісники, студенти, чиновники. Вони поспішали до ратуші, до арсеналу, одержували пістолі, аркебузи, мушкети, шаблі, списи, а звідти

— на стіни. Сімсот студентів університету на чолі з ректором склали окремий студентський батальйон.

На другий день захисники Відня з небувалою радістю й захопленням вітали кавалерію Карла Лотарінгського, яка під звуки труб і литавр вступила до міста.

Губернатор Штаренберг зі сльозами на очах обняв головнокомандувача.

— Герцог, ви вселили в наші серця віру й надію! Ми думали, що військо загинуло, а виходить, ви зберегли його. Спасибі вам! Бо ми всі тут уже приготувалися було до смерті…

— Генерале, війна тільки починається, і Відню в ній, на мою думку, судилося зіграти вирішальну роль. Імператор призначив вас військовим губернатором столиці — вам і захищати її! А я переправлюсь на лівий берег Дунаю, куди відступила моя піхота, щоб привести війська в порядок і діждатися короля польського і німецьких курфюрстів. А тоді, з Божою допомогою, ударимо на супротивника!

— Так, ми будемо захищати місто, скільки стане сил наших. — Вони стояли на площі, перед собором Святого Стефана, і Штаренберг, повернувшись до входу, перехрестився. — Завтра відправимо державну казну кораблями в Лінц і ждатимемо ворога.

8

За ніч Леопольд із сім’єю домчав до Корнейбурга. Обози з провізією десь безнадійно відстали, і імператор, дивлячись, як мучаться з голоду вагітна імператриця і малолітній принц, зняв з пальця перстень, дав мажордомові65.

— Франц, гадаю, цього вистачить, щоб який–небудь трактирщик або поселянин приготував нам обід… Сходи, майн лібер, але не барися! Уже несила терпіти муки голоду.

Дворецький вклонився і швидко зник за рогом найближчого будинку.

Імператорська сім’я розташувалася на спочинок на високому пагорбку, в тіні дерев, звідки відкривалася широка панорама на Дунай і задунайські простори. Хтось із слуг приніс відро холодної води, в когось із солдатів у ранці знайшовся сухар — його розмочили й дали імператриці. Вона поділилася з сином.

Леопольд, щоб не бачити цієї жалюгідної картини, відійшов на край горба. Внизу, по дорозі, текли безконечні натовпи біженців. Люди були налякані й злі.

Він згадав, як уночі його карета зупинилася і форейтор66 крикнув у темряву:

— Дорогу імператорові! Гей, ви чуєте?

У відповідь пролунала брудна лайка, від якої й зараз, при одній згадці, у нього палали щоки, а серце тремтіло від гніву.

— Заткнись, вилупку! — почувся грубий чоловічий голос. — Твій імператор, ота смердюча свиня, замість того, щоб захищати Відень, напудив з переляку в штани і тікає світ за очі! А ми йому — давай дорогу? А дулі з маком не хочеш?

Він ледве стримався, щоб не погукати варту, шарпнувся до віконця, але в його плече вп’ялася рука дружини.

— Леопольде, облиш! Темінь яка навколо! Розбійники можуть скалічити нас… А варта наша хтозна–де!

Він і досі не міг заспокоїтися — тремтів від обурення.

Потім його увагу привернули якісь бурі плями на тлі голубого неба за Дунаєм, над горою Каленбергом, де був розташований Камальдульський монастир.

— Майн лібер, — покликав він молоденького солдата, — глянь — що там?

Солдат примружив проти сонця очі.

— Дим, ваша імператорська величність. Щось горить!

— Щось горить… Там нічому горіти, крім монастиря, — замислено промовив імператор і враз стрепенувся. — Чекай, чекай… Отже, там… турки або татари… О майн гот!67

Незабаром над Каленбергом з’явилися малинові язики полум’я. Чорними стовпами піднімався дим. Сумніву не було — горів монастир. А це було зовсім близько! Летючі татарські загони за півдня могли добратися правим берегом до Клостернейбурга і до Тульни, а там переправитися через Дунай і десь біля Штоккерау перетнути дорогу на Лінц.

Він ще раз глянув на пожежу і підтюпцем побіг до карети. Слуга вже повернувся, але з порожніми руками.

— Всі повтікали, ваша величність, — зніяковіло повідомив він, промовчавши про те, що в двох чи трьох будинках застав хазяїв, але вони, дізнавшись, кому призначається провізія, навідріз відмовилися що–небудь продати і навіть вилаяли його.

Леопольд неуважно махнув рукою і звелів запрягати коней.

9

Перші турецькі полки спагіїв підійшли під Відень 12 липня, але повсюди в околицях австрійської столиці вже палали села, маєтки феодалів і монастирі. Там побували акинджі й татари, що налітали мов смерч, грабували, вбивали жителів, знищували все вогнем і мечем.

Уранці наступного дня спагії обложили місто з півдня і заходу. Опівдні сильний загін підійшов до передмість. Щоб не віддавати їх у руки ворога, Штаренберг наказав підпалити все, що могло горіти.

Смолоскипники бігали від будинку до будинку — і за ними здіймалися чорні дими, тріщало, шугаючи вгору, малинове полум’я.

Штаренберг не врахував одного — західного вітру, що дув на місто. Як тільки вогонь загоготів, а вітер повіяв дужче, довгі язики полум’я почали переповзати через вал і лизати дахи міських будівель, а палаючі віхті й іскри летіли ще далі…

Вдарили на сполох дзвони.

Сотні солдатів і студентів було кинуто на гасіння пожеж. Вони вишикувалися довгими рядами аж до Дунаю і з рук у руки передавали відра з водою. Тільки надвечір віденському гарнізонові пощастило погасити вогонь у самому місті.

Стомлені, обсмалені, обгорілі захисники столиці довго після цього не могли заснути. А вже о четвертій годині ранку, коли почав світлішати східний край неба, всі були на ногах. Розбудив глухий, грізний, мов гул моря перед бурею, гомін.

Що там? Невже турки пішли на приступ?

Захисники Відня висипали на вали.

Почало сходити сонце, і його багряне проміння освітило околиці міста. Вражені невиданою досі картиною, солдати й волонтери завмерли, не в силі промовити й слова.

Скільки сягало око, по горбах і долинах, на витолочених полях і пасовищах, в садах і виноградниках здіймалися десятки тисяч різнокольорових наметів. А між ними, мов комашня, снували темні постаті нападників. Всюди стояли вози, палали вогнища, паслися воли й верблюди, бродили стриножені коні…

Навіть бувалі воїни не бачили ніколи нічого подібного.

Генерал Штаренберг разом з бургомістром Лібенбергом і цивільним губернатором Леопольдом Колоничем піднялися на дзвіницю Святого Стефана. З її високості було видно весь Відень і далеко навкруги нього.

— Мій Боже! — прошепотів помертвілими вустами Лібенберг і, знявши капелюха, витер долонею на лобі холодний піт. — Яка сила! Чи ж вистоїмо супроти неї?

Штаренберг промовчав.

Колонич, високий, жилавий, з кущуватими сивими бровами, поклав бургомістрові на плече важку, в синюватих прожилках руку.

— На все воля Господа Бога, сину мій!

Це була людина бурхливої і незвичайної долі. Лицар–чернець, колишній кавалер Мальтійського ордену, він проявив чудеса хоробрості при двадцятилітній облозі турками острова Кріт, проливши при цьому немало людської крові. Згодом досягнув єпископського сану, став єпископом нейштадтським… Почувши, що турки наближаються до

Відня, скинув рясу і знову взяв у руки меча. Був призначений цивільним губернатором Відня і заступником Штаренберга, наглядав за лікарнями, завідував продовольчими складами, керував земляними роботами по укріпленню валів, ескарпів68, бастіонів69.

— На все воля Господа Бога, сину мій! — повторив він. — Ніхто не відає наперед його замислів. Сила у Кара–Мустафи справді велика. Але ми укріпимо наші стіни й наші серця і будемо битися до останнього!

Вони знову звернули свої погляди в поле.

Сонце піднялося трохи вище, виглянувши з–за далекого обрію, і освітило весь турецький табір.

Він розтягнувся півколом на дві милі, від містечка Швехата на сході до Гейлігенштадта і Нусдорфа на заході, кінцями своїми упираючись в Дунай.

У центрі табору, в парку, поблизу палацу Ла–Фаворит, червонів, мов кров, величезний розкішний намет сердара. Такого великого, мов справжній палац, шатра, безперечно, не було в жодного європейського полководця і в жодного наймогутнішого правителя Європи.

Поряд з ним на високій тичці метлявся під вітром бунчук великого візира.

За двісті кроків від контрескарпа70 виднілися свіжі, вириті вночі траншеї. В них залягли яничари. Отже, з цього боку Відень відрізаний від усього світу.

Досвідчене око Штаренберга відразу помітило в траншеях, у спеціально відритих для цього гніздах, гармати. Вони були зосереджені проти бастіонів фортеці.

— Щільно обступив нас Кара–Мустафа, — замислено промовив Штаренберг. — І миша не прошмигне. Якщо йому пощастить вибити нас із Пратера і Леопольдштадта, він перерве наше сполучення з лівим берегом і оточить місто.

— Може, послати туди підкріплення? — спитав Лібенберг.

— Ми не можемо цього зробити, — заперечив генерал. — Кара–Мустафа має двісті тисяч воїнів, у мене ж — майже в десять разів менше… Якщо я зніму кілька тисяч зі стін, турки зімнуть нашу оборону тут і увірвуться в місто. Не сьогодні–завтра треба чекати штурму… Пане Колонич, будь ласка, негайно в найглибших склепах і погребах відрийте глибокі ями і заховайте в них весь порох, що є у фортеці. Щоб під час ворожого обстрілу не вибухнув…

— Буде зроблено, — кивнув головою Колонич.

— А ще створіть із жителів пересувні групи для гасіння пожеж і лагодження пошкоджень в оборонних укріпленнях. Покладаю це на вас!

— Не турбуйтесь, генерале, — запевнив старий вояка.

— А ви, пане Лібенберг, щоб заспокоїти війська і жителів столиці, віддрукуйте прокламацію. Скажіть у ній, що Відень вистояв у грізну навалу Сулеймана 1529 року — вистоїть і нині! Мури наші надійні, пороху і провіанту достатньо, а серця захисників не здригнуться перед смертельною небезпекою і в найсуворішу хвилину. А ще скажіть, що на лівому березі Дунаю стоять війська Карла Лотарінгського, а на допомогу нам поспішають князі імперські71 та король польський.

— Гаразд, пане генерале, — відповів Лібенберг і раптом вигукнув: — Дивіться! Дивіться! Над шатром Кара–Мустафи викинули знамено!

Всі звернули погляди на парк Ла–Фаворит.

Над червоним шатром майорів зелений стяг. Навіть звідси було видно велику групу людей на лужку, що, ставши на коліна і повернувшись обличчями до Кібли72, творили намаз. І якраз перед ними, у напрямку на Кіблу, лопотів під вітром той прапор.

— Знамено Пророка! — прошепотів Штаренберг. — Кара–Мустафа оголошує газават, священну війну проти невірних, і молиться Аллахові, щоб дарував йому перемогу! Сьогодні він розпочне атаку… Двісті тисяч ворогів рушать на приступ, щоб знищити нас!

Він ще раз глянув на зелене знамено над червоним шатром, на людей перед ним — вищих воєначальників турецького війська, на страшний своєю багаточисельністю ворожий табір, що залізною підковою охопив Відень, і надовго замислився.

Думав про все: і про наступний штурм, і про те, що на кожного захисника міста припадає десять ворожих воїнів, і про багатьох своїх співвітчизників, які, може, сьогодні складуть на міських валах голови, і про те, як відбити наступ Кара–Мустафи. Знав, якою важкою, кривавою буде ця оборона.

Не знав одного старий генерал, що десь там, серед тисяч і тисяч завойовників, котрі прийшли під його рідне місто, є чимало таких, хто таємно бажає загибелі не Відневі, а Кара–Мустафі і його прибічникам, хто чекає слушної години, щоб позбутися нестерпного гніту османів, — це були невільники, яких силою змусили йти в похід, а також вихідці з Болгарії, Сербії, Греції, Волощини, арабських країн. Вони й зараз ладні були кинути зброю і повернутися додому… Не знав старий генерал, що десь там, серед цієї людської круговерті, стоять два воїни в яничарському одязі, дивляться на залите сонячним промінням прекрасне місто і, як і він, міркують про те ж саме — як йому допомогти, як урятувати його від загибелі…

Частина друга

ВІДЕНЬ

1

У ніч на 17 липня 1683 року, після жорстокого гарматного обстрілу, яничари вдерлися в Пратер і Леопольдштадт. Відень опинився в суцільному кільці. Зв’язок обложених з лівим берегом, що підтримувався кораблями дунайської флотилії, обірвався.

Вранці Кара–Мустафа на чорному коні, покритому дорогим чепраком, в’їхав у Пратер. Всюди — зруйновані бомбами будинки, трупи захисників, тліючі головешки пожарищ. Стомлені, сп’янілі від крові яничари никали по задимлених вулицях, вишукували поранених і тут же добивали їх бoздуганами та шаблями, з уцілілих помешкань виносили здобич — дорогий посуд, одяг, взуття, вино.

Кара–Мустафа зупинився на високому крутому березі Дунаю. Паші оточили його, ловлячи кожне слово сердара.

— Завтра — штурм! — говорив він. — На світанку атакуйте бастіони Левиний і Замковий! Перед тим обстріляйте артилерією равеліни73, що прикривають їх. Це, здається, найслабші місця в обороні австрійців... Гляньте, як обсипалися вали! Як позаростали бур’яном і замулилися рови. І ближні підступи прикриті садами й руїнами будинків. Ваші загони потаємно підійдуть впритул до бастіонів. Звідси ми ввірвемося у Відень, прекрасну столицю нікчемного боягуза Леопольда, який, кажуть, спочатку втік у Лінц, а звідти чкурнув аж у Пассау, володіння курфюрста баварського. Ха–ха!.. Але прошу вас — не руйнуйте міста. Жодна бомба не повинна впасти на його прекрасні палаци й собори! Шкода втрачати таке багатство. Незрівнянної краси собор Святого Стефана ми перетворимо на мечеть, і вона стане опорою ісламу в країнах Золотого Яблука. А сам Відень зробимо столицею намісництва, що по обширу земель і багатству дорівнюватиме цілій імперії! Відень буде ключем до всієї Європи. Не руйнуйте його! Обстрілюйте вали, бастіони, равеліни!

Знищуйте людей — вони непотрібні нам! Чим більше знищите, тим краще. А саме місто збережіть!

Окрилені успіхом, паші на знак згоди кивали головами, весело перемовлялися. Ніхто не сумнівався, що завтра їхні загони вступлять у Відень.

Арсен із Сафар–беєм на правах особистих чаушів сердара входили до його почту. Вони стояли осторонь, але чули кожне слово. І ті слова падали на їхні серця як розжарене каміння.

— Я уб’ю Кара–Мустафу! — прошепотів Арсен.

— Ти що? — глянув на нього вражено Сафар–бей.

— Якщо завтра він візьме Відень, то відразу накаже доставити сюди Златку, — і тоді вже ніщо не врятує її від розбещеного старигана. Я не допущу цього!

— І сам загинеш!.. Ти подумав, як це зробити? Він ніколи не буває на самоті. Охоронці стережуть його, мов пси.

— Я виберу хвилину… Або пожертвую собою!

— І чого досягнеш? Златка і весь його гарем перейдуть до спадкоємців — у нього є сини. Вони продадуть наложниць у рабство. Султан призначить іншого сердара, якому ми станемо непотрібні, і він відправить нас в окопи, де швидко накладемо головами. Чим і як тоді допоможемо Златці? А нашим вітчизнам? Нашим рідним і близьким?

Арсен нахмурився і довго мовчав. Безперечно, Сафар–бей правий. Кара–Мустафу знищити можна, але тільки ціною власного життя. Це — без сумніву. Та що з того? Ні, треба шукати якийсь інший шлях. Зітхнувши, він сказав:

— Я розумію, Ненку, що нищити треба не самого Кара–Мустафу, а його сарану… Однак коли згадаю про Златку, серце розривається від болю і я стаю сам не свій. Лють каламутить розум.

— Молодість часто буває безрозсудна. По собі знаю. Як чауш–паша я забороняю тобі щось подібне чинити. Думай над тим, як знищити не Кара–Мустафу, а передусім як перешкодити здійсненню його кривавих намірів!

— Легко сказати — думай! А що придумаєш?

Вони замовкли і зажурено дивилися на сизі дими згарищ, на старі, подекуди зруйновані часом вали австрійської столиці. Справді, тут нелегко щось путнє придумати.

В цю мить великий візир торкнув коня. Пишна кавалькада рушила в зворотну путь. Арсен з Сафар–беєм зайняли в ній своє місце і їхали мовчки.

2

Ніч тиха, зоряна, але безмісячна і тому темна.

Молодий підмайстер із цеху броварників Ян Кульчек стоїть на міській стіні на чатах і пильно вдивляється в мерехтливі вогні, що пригасають у турецькому таборі. На душі у нього моторошно, бо це перша в його житті війна, в якій йому доводиться брати участь. Та ще яка війна! Тут — або життя, або смерть. Швидше — смерть…

Правда, ворога зараз не видно, однак гірлянди вогнів, що оперезали місто, свідчать, що він тут, поблизу і, може, зараз готує підкопи, закладає в них порох, щоб зробити проломи в стінах і зі сходом сонця ринути в них страшним невтримним потоком.

Ян Кульчек намагається порахувати ті вогні, але швидко збивається з ліку, бо їх тут не десятки, не сотні, а тисячі. Йому стає ще сумніше. Яка ж то страшна сила оточила місто! Чи втримається воно? Чи загине разом зі своїми оборонцями? А він, Ян, накладе головою або, скручений сирицею, поплентається рабом у далеку Туреччину…

Ох, Яне, Яне! Пропадеш ти, як муха восени. І ніколи більше не побачиш своєї милої Чехії і рідного міста Табора, найкращого куточка на землі! Не зустрінеш ні батьків, ні сестричок, ні русокосої красуні сусідки, яка заприсягнулася чекати на тебе, коли повернешся додому справжнім броварником.

Нічого цього не буде, бо вже, мабуть, забито у ворожу гармату ядро, що знесе тобі голову, або проспіває в голубому небі пісню смерті нещадна татарська стріла.

Він здригнувся. Біля самого вуха й справді просвистіла стріла, тупо дзьобнула в дерев’яний дашок вежі і застряла в ньому.

"Мій Боже! — жахнувся Ян Кульчек і перехрестився. — Стояв би я на крок лівіше — захлинався б зараз власною кров’ю!"

Він висмикнув стрілу, подумав: "Живий залишуся — збережу на пам’ять. Привезу додому — хай усі знають, що я тут не тільки пиво варив!" Хотів устромити її за пояс, але під пальцями захрускотів папір.

Це його здивувало. Обмотана папером стріла? Цікаво… Він спустився в караульне приміщення, де при світлі лойової свічки спали його товариші. Підійшов до столу.

Стріла була звичайна, з гострим залізним наконечником і білими лебединими перами. Незвичайним був тільки додаток до неї — цупкий аркуш паперу, прив’язаний до древка ниткою.

Кульчек розірвав нитку, розгорнув папір. Це був лист.

На першому рядку написано латинню: "Генералові Штаренбергу".

А нижче по–польськи:

"Пане генерал!

Я ваш надійний друг — вірте мені. Звати мене — Кульчицький, і я хотів би допомогти обложеному гарнізонові й жителям Відня вистояти у страшному єдиноборстві з ворогом…

Повідомляю: сьогодні на світанку турки почнуть штурм Левиного і Замкового бастіонів, а перед тим обстрілюватимуть з гармат равеліни, що стоять за ними. Приготуйтеся!

Як ви розумієте, пане генерал, це повідомлення не далі як сьогодні вранці буде підтверджене самим противником. Отже, ви матимете змогу переконатися, що я пишу правду.

Я допомагатиму вам і надалі, але для цього нам треба зустрітися і про все докладно домовитися.

Як це зробити?

Хай ваші довірені люди кілька ночей підряд ждуть мене на Швехатських воротях з вірьовочною драбиною і на мій свист кинуть її вниз. Я обов’язково прийду!

Як бачите, ви нічим не ризикуєте, а виграти можете багато.

Кульчицький".

Ян Кульчек ляснув себе долонею по лобі. Хоч він був ще зовсім молодий і не міг похвалитися освітою, як ось ці студенти університету, що сплять тут впереміж із цеховими учнями і підмайстрами, але читати вмів і по–польськи достатньо розумів, щоб уторопати, що написано.

Мати Божа! Але ж цьому клаптеві паперу ціни нема! Його треба негайно доставити губернаторові!

Він розбудив свого товариша, теж підмайстра–броварника, Якоба Шмідта.

— Якобе, друже! Вставай!

Той продер очі. Пальцями розчесав довге лляне волосся. Незадоволено спитав:

— Чого тобі?

— Постій замість мене на чатах!

— Що сталося?

— Живіт болить, — збрехав Ян, щоб уникнути дальших розпитувань. — Хоча б не різачка…Сам знаєш, ця хвороба уже починає косити людей у місті.

Якоб неохоче підвівся, натягнув чоботи, взяв мушкет.

— Гаразд, біжи… Та молися всім святим, щоб то справді була не різачка!

Ян Кульчек стрімголов вискочив у двері, викликавши у друга співчутливе похитування головою, і темними вулицями помчав до центру міста…

Генерал Штаренберг вийшов у шлафроці і пантофлях, запитально глянув на ад’ютанта, потім — на незнайомця.

— Що стряслося, юначе? Турки пішли на приступ?

— Мій генерале, мене звати Ян Кульчек… Я підмайстер, — зніяковів хлопець.

— І ти мене для того розбудив, щоб сповістити це?

— Ні, я приніс листа… Вистрілили з лука з того боку…

— Ось як! — В очах генерала блимнула зацікавленість. Він повертів аркуш перед очима. — Це що — по–польськи?

— Так.

— Про що ж там пишеться?

Кульчек слово в слово переказав листа по–німецьки.

— Майн гот! — вигукнув вражений генерал. — Цей доброзичливець, якщо тільки не бреше, попереджає нас про страшну небезпеку, яка загрожує нам!

— Так, мій генерале, — скромно вставив Кульчек. — Я теж так думаю, тому й насмілився розбудити вас…

Штаренберг пильно оглянув молодого підмайстра в звичайному одязі робітника, на якого в інший час зовсім не звернув би уваги. Він йому сподобався. Кремезний, дужий, в очах — розумна лукавинка. І тримається сміливо, не знічується перед генералом.

— Ти чех?

— Так.

— Умгу… Ти ось що, Кульчек… — Генерал раптом підозріло глянув на юнака. — Чекай, чекай… Це що — випадковий збіг: Кульчек і Кульчицький? Чи ви не родичі?

Кульчек здивовано закліпав повіками.

— Я того Кульчицького у вічі ніколи не бачив! Який же він мені родич? Я й не подумав про це. Схоже, але не те…

— Отже, випадковість. Тоді ось що: підбери ще одного надійного хлопця і щоночі ждіть цього Кульчицького. Коли з’явиться — негайно до мене! Зрозумів?

— Так, мій генерале!

— За листа і службу — спасибі. А тепер — іди. — І, не чекаючи, поки Кульчек вийде, гукнув ад’ютантові, що весь час навитяжку стояв біля дверей: — Франце, мій одяг і шпагу! Піднімай штаб! Командирів — до мене! У нас зовсім мало часу для того, щоб посилити залоги Левиного і Замкового бастіонів…

Цілий тиждень Ян Кульчек з Якобом Шмідтом ждали гостя з того боку. З вечора і до світанку вдивлялися в темряву, вслухалися — чи не пролунає свист.

Робота ця була не обтяжлива. Стій і жди. І від нічого робити Ян вдесяте пригадував той день, коли турки пішли в атаку на Левиний і Замковий бастіони.

Зі сходом сонця вдарила турецька артилерія. Бомби і кам’яні ядра падали мов град. Дзьобали земляні стіни, трощили цегляні парапети, підпалювали дахи найближчих будівель.

Але людям шкоди майже не завдавали, бо, попереджені незнайомим другом, всі поховалися в погреби і кам’яниці.

Потім обстріл припинився — на штурм пішли яничари.

З якою лютті атакували вони! Здавалося, ніяка сила не стримає того першого навального натиску. Бюлюк за бюлюком, орту за ортою посилали паші на приступ — і все даремно! Напівзруйновані бастіони вистояли до самого вечора.

Яничари запрудили тілами убитих рів, та прорватися в місто не змогли. В наступні дні панувало незвичайне, дивне затишшя.

Віденці тріумфували. Ще б пак! Це була справжня перемога!

І ніхто, крім Штаренберга, Яна Кульчека та ще кількох осіб у місті, не знав, хто був справжнім героєм цієї перемоги.

Кожного ранку генерал знаходив хвилину, щоб спитати Яна:

— Ну, що?

Кульчек винувато розводив руками.

— Немає, пане генерал.

— Ждіть! Пильнуйте! Якщо живий — обов’язково прибуде!

Нарешті одної ночі почувся довгожданий свист. Ян Кульчек стрепенувся, перехилився через стіну і глянув униз. Але нічого в темряві не побачив.

Свист пролунав удруге.

— Опускай драбину! — шепнув Кульчек.

Якоб Шмідт був напоготові. Драбина шурхнула по стіні і враз натяглася. Хтось швидко ступив на її нижній щабель, подерся нагору.

Незабаром з темряви виринула яничарська шапка. Незнайомець спритно перемахнув через парапет. Сказав коротко:

— До генерала!

Штаренберг прийняв їх негайно.

— Так ось ти який, мій друже! — простягнув він руки назустріч молодому незнайомцеві в яничарському одязі. — В тобі нема нічого турецького, крім одягу, пане Кульчицький! Спасибі за поміч!

Кульчицький усміхнувся і зняв шапку. Легко вклонився.

Чуб у нього був темно–русявий, густий, непокірний. Обличчя мав мужнє, загоріле, привабливе. На верхній губі темніли невеликі стрижені вуса. Виразні сірі очі дивилися пильно, допитливо.

Штаренберг запросив сісти.

— По–німецьки говориш? Якщо ні — нам допоможе порозумітися Ян Кульчек…

— Зовсім погано… Добре навчився тільки лаятись від німецьких рейтарів, що служили у кварцяному війську польського короля.

— Отже, ти поляк. Ми ждемо з дня на день Яна Собеського з твоїми земляками… Як ти потрапив до турків?

— Був у них у полоні. Тепер маю змогу відомстити своїм недругам!

— Ти дуже допоміг нам, Кульчицький. Якщо ми відіб’ємо ворожу навалу, імператор нагородить тебе. Я подбаю про це!

— Дякую. Але до нагороди ще дуже далеко, пане генерал. Спочатку треба перемогти!

Штаренберг з цікавістю глянув на молодика, відзначивши в думці, що він зовсім не простак.

— Безперечно. За це воюємо… І твоя допомога, сподіваюся, збереже не одне життя моїм солдатам і стане вагомою часткою нашої майбутньої перемоги!

— Я теж сподіваюся на це, — відповів Кульчицький. — І прибув я до вас саме зараз неспроста: на завтра Кара–Мустафа призначив генеральний штурм Відня!

— О–о! — Штаренберг схопився. Заходив по кабінету, не приховуючи хвилювання. — Це ти знаєш напевне?

— Так. Із вірогідного джерела.

— Це дуже важлива звістка! Спасибі тобі, друже мій! Ми приготуємося і будемо напоготові… Ах, скільки крові проллється! Скільки будов буде зруйновано!

Кульчицький теж підвівся.

— Руйнування будуть невеликі. Турецька артилерія, як і минулого разу, обстрілюватиме тільки вали і укріплення. Кара–Мустафа хоче зберегти місто для себе.

— Для себе?

— Так. Ходять чутки, що він мріє заснувати в Європі нову ісламську імперію, а Відень зробити її столицею. Акинджі й татари палять села, винищують жителів, щоб згодом своїми ордами заселити цю землю.

Голубі очі Штаренберга потемніли.

— Мерзенні цілі! Однак досягти їх Кара–Мустафі буде нелегко. Ми битимемось до останнього!

— Я вірю в це, інакше не допомагав би вам, генерале, — з достоїнством сказав Кульчицький. — Чим я ще можу бути корисний?

Штаренберг замислено потер чоло.

— У нас немає зв’язку з лівим берегом, з Карлом Лотарінгським. Ми не знаємо, що там думають… Не знаємо, на що нам сподіватися…

— Я налагоджу такий зв’язок! — упевнено відповів Кульчицький.

— Як ти це зробиш?

— З міста вийду так, як і входив. Через турецький табір проберуся без ніякої затримки: там я своя людина…

— А через Дунай?

— Я плаваю, мов риба!

— Справді? Тебе сам Бог нам послав! — зрадів Штаренберг. — Тоді слухай… Карлові Лотарінгському скажеш, що у нас достатньо пороху, ядер, бомб, провізії. Але мало людей. Уже багато вбито. Ще більше поранених. Почала лютувати різачка — від неї гине більше, ніж від ворожих куль…

— У турецькому таборі теж, — вставив Кульчицький. — Якщо піде так і далі, то через місяць захворіє половина війська.

— Однак у Кара–Мустафи і після цього залишиться щонайменше сто тисяч! А у нас? Два місяці облоги — і ми всі тут перемремо. Так і скажи Карлові. Хай поспішає з допомогою…

— Передам.

— А ще дізнайся, чи прийшов король польський. Чи прибули з військом німецькі князі? Це теж нам важливо знати.

— Гаразд. Дізнаюся. — Кульчицький надів шапку. — Ждіть на мене найближчим часом… А головне — відбийте завтрашній штурм! Бажаю успіху, генерале!

Кульчицький виструнчився.

Штаренберг обняв його, поцілував у щоку.

— Дякую тобі, голубе…

4

Генеральний штурм, як і попередив Кульчицький, розпочався рано–вранці.

Після кількох залпів з трьохсот гармат, що вдарили по стінах і бастіонах, лави яничарів рушили на приступ.

Ян Кульчек з Якобом Шмідтом вискочили з погреба, де ховалися від артилерійського обстрілу, і зайняли своє місце на Швехатських воротях. У кожного — по мушкету. Через плече — шкіряна торбинка з олов’яними кулями, через друге — на шлейці порохівниця. При лівому боці — шпаги, що пролежали на складах, мабуть, з часу хрестоносців, бо добряче поіржавіли.

Сонце щойно зійшло і сліпило очі. Кульчек прикрився від нього долонею — глянув униз на залитий сонячним світлом ворожий табір.

Яке це було страшне і разом з тим величне видовище!

Тисячі воїнів у широких барвистих шароварах, з різнокольоровими прапорцями під звуки тулумбасів і труб виринали з окопів і зі штурмовими драбинами мчали до міста.

За кожною драбиною поспішав юз–баша, сотник, зі своєю сотнею, яка мала приступом брати стіни.

Як тільки передні ряди наблизилися на відстань лету картечі, з валів ударили гармати. Крик болю і несамовитої люті пролунав у відповідь.

Десятки яничарів, не добігши до рову, упали на землю і корчилися в передсмертних судорогах.

Поки гармаші перезаряджали гармати, вистрілили з мушкетів солдати й ополченці. Упало ще кілька десятків нападників. Але інші добігли до рову, перемахнули через нього, здерлися по ескарпу вгору і приставили до стін драбини. По них, мов мурашки, полізли яничари. Весь турецький табір здригнувся від громового крику — алла, алла!

З цієї хвилини для підмайстрів–броварників Яна Кульчека та Якоба Шмідта час зупинився. Здавалося, вони поринули в кошмарний сон, якому не буде кінця. Ян заряджав і передавав мушкета худому, білявому і ніжному, мов дівчина, Якобу. А той, всупереч своїй непоказній зовнішності, мав тверде серце і вправну руку. Жоден його постріл не пролунав даремно. Він майже це цілився: яничари, що дерлися по драбині, самі підставляли свої груди й голови під кулі. Діватися їм було нікуди — і вони, мов достиглі груші, з криком падали донизу.

Якоб почервонів. Очі його блищали. На лобі виступив рясний піт. Після особливо влучного пострілу він вигукував:

— Гох! Гох! Славно! Славно! А що — пригостив вас, дияволів? Туди вам і дорога, криваві собаки! Забирайтеся до всіх чортів, брудні свині!

А коли мушкети не зупинили натиску і яничари видерлися на стіни, друзі схопилися за шпаги. Ніколи раніше не доводилося їм орудувати цією зброєю, і було страшно відчувати, як пругке тонке залізо легко, мов ніж у масло, входить у людське тіло. Але зараз не до почуттів! Бо жили вони і діяли, мов у чаду… Разом з усіма кричали, разом кидалися на ворогів урукопаш і раділи, коли черговий яничар, не встигнувши здертися на стіну, летів донизу, вражений метким ударом…

Бій клекотів повсюди, від Швехатських воріт на сході до Шотландських — на заході. Генерал Штаренберг гасав на коні з одного кінця міста в інший, видирався на стіни, підбадьорював захисників.

— Міцно тримайтеся, друзі! Бо відступати нам нікуди — хіба в могилу або на турецьку каторгу... Бийте супостата! Не шкодуйте пороху — маємо його в погребах вдосталь! Коліть, рубайте клятих! Засипайте їм очі піском! Лийте на голови окріп і гарячу смолу!

Він був жвавий, меткий і достобіса сміливий. Ліз у саму гущу, де було важко. І його гучний, мов із бочки, голос покривав гамір бою і вселяв у серця бійців нові сили.

— Тримайтеся, друзі! Міцно тримайтеся!

Переконавшись, що "друзі" тримаються, мчав далі...

Опівдні, коли напруга битви досягла найвищої точки, Штарен–берг піднявся на дзвіницю Святого Стефана. Стрімкий, високий, він, мов шпага, встромився в небо, і з нього було видно не тільки місто, турецький табір, а й на багато десятків миль довкола.

Тут уже сидів з підзорною трубою старий Колонич. Штаренберг узяв трубу — приклав до ока.

З дзвіниці було видно все як на долоні: і темні колони яничарів, що підходили на заміну поріділим стомленим бюлюкам, і червоний намет Кара–Мустафи, і групу вершників перед ним, і вогонь, що вилітав з фортечних гармат, і метушню на стінах... Турецька артилерія мовчала, хоча могла закидати бомбами майже все місто. Це не дивувало генерала, про причину такої незрозумілої поведінки противника він був попереджений Кульчицьким.

Кульчицький! Ось до кого зараз відчував батьківську любов і сердечну вдячність старий генерал. "Друже мій! Сама доля послала тебе мені і всім віденцям на допомогу! — думав, переводячи трубу з одного краю міста на інший. — Вже вдруге за останні десять днів ти попереджаєш нас про ворожий наступ! А якщо донесеш звістку про наше становище Карлові Лотарінгському, твоєму благородному подвигові й ціни не буде!"

Раптом підзорна труба здригнулася: що там за метушня на валу, біля Швехатських воріт? Невже яничарам вдалося захопити цей відрізок стіни?

— Пане Колонич, глянь, будь ласка, ти! Щось там негаразд!

Колонич узяв трубу.

— Все йде добре, мій генерале! Немає підстав для тривоги. Потримаємося годину–другу — і турки трубитимуть відступ. Побий мене Бог! Я відчуваю, Кара–Мустафа зазнає цілковитого афронту74.

Раптом у його руці труба здригнулася, він замовк, пильно приглядаючись, потім вилаявся:

— Грім і блискавка! Справді, на Швехатських воротях коїться щось незвичайне. Здається, там іде різанина. Ходімте!

Вони швидко спустилися вниз. Поки Колоничу підводили коня, Штаренберг скочив у сідло і в супроводі ескорту ад’ютантів помчав до східної частини міста.

Назустріч на забризканих кров’ю підводах везли поранених. Бліді обличчя, спотворені гримасами болю, закривавлені пов’язки, широко розплющені очі, запечені губи… Дехто стогнав, дехто просив пити. Інші лежали мовчки, міцно зціпивши зуби.

Генерал кидав на них бистрий погляд, але не зупинявся — мчав щодуху далі. Головне зараз — відбити ворога. Не пустити в місто. Скинути зі стін.

На валу і на майдані біля Швехатських воріт клекотів лютий бій. Різалися шаблями, ятаганами, кололи шпагами, списами, трощили голови боздуганами і бойовими сокирами…

Штаренберг сплигнув з коня, витягнув шпагу — кинувся в гущу бою.

— Вперед, братці! Вперед!

Ад’ютанти обігнали його, закрили собою від куль і шабель.

Присутність генерала і двох десятків його ад’ютантів та охоронців влила нові сили в серця стомлених захисників.

— Генерал з нами! Генерал з нами! — пролунали голоси. — Наддаймо, братці! Поб’ємо собак скажених!

Яничарам, що ввірвалися на майдан, було теж нелегко, бо підмога не приходила: на валу їй перекрили дорогу свіжі загони, приведені Штаренбергом. Тому билися вони з почуттям приречених на смерть — їм нікуди було відступати.

Ян Кульчек і Якоб Шмідт трималися один одного. Їхні довгі шпаги наносили точні удари. Хлопці забули про все, крім одного — бити ворога! Десь погубилися шапки, залило кров’ю — своєю й чужою — одяг, рясним потом вкрилися обличчя…

Смертельний вир уже півдня кружляв їх у несамовитому танці, якому, здавалося, не буде кінця.

Побачивши генерала, що зі шпагою у витягнутій руці кинувся в бій, хлопці ще дужче насіли на супротивників і потиснули їх до стіни.

Яничари оборонялися люто. Їх залишилося менше двох десятків, але, видно, це були досвідчені воїни, бо їхні шаблі знесли не одному оборонцю Відня голову.

Не минув своєї чорної долі і Якоб Шмідт.

Захопившись рукопашним боєм, він не помітив, як збоку налетів на нього ще один супротивник, і ворожа шабля з усього розмаху опустилася йому на русяве тім’я.

— Ох! — скрикнув глухо юнак, обливаючись кров’ю.

Ян Кульчек нічим не міг допомогти другові: той уже не дихав. Лежав горілиць, тонкий, білошкірий і голубими мертвими очима дивився в ясне літнє небо.

Коли впав останній яничар із тих, що прорвалися в місто, чех нахилився і довго безтямно дивився на нього, все ще не вірячи в те, що сталося, а з очей капали сльози.

В цей час йому на плече лягла чиясь рука. Над ним стояв Штаренберг.

— Молодець, хлопче! Я бачив, як ти бився… Але надалі я забороняю тобі ризикувати життям. Ти мені потрібен для іншого діла. Зрозумів?

— Зрозумів, мій генерале.

Кульчек підвівся, засунув шпагу в піхви. Витер розідраним рукавом задимлене, забризкане кров’ю обличчя і аж тепер відчув, як у нього від

цілоденної напруги тремтять ноги, а в роті пересохло, ніби там було посипано гарячою золою.

5

Настала жахлива ніч. Стихла гарматна стрілянина, замовкли мушкети, перестали кричати розпалені боєм воїни. Натомість нічна тиша сповнилася передсмертними криками вмираючих, стогоном і мольбами, лайками й прокльонами поранених, що лежали вперемішш з убитими навколо міста.

Ніхто не міг спати — ні віденці в своїх будинках, ні турки в наметах.

Вранці Штаренберг послав до Кара–Мустафи офіцера, який повідомив, що австрійці не відкриватимуть вогню, поки не будуть винесені поранені й поховані убиті.

Кілька днів над Віднем стояла повна тиша, напоєна трупною задухою. З обох боків не було зроблено жодного пострілу. Турецькі санітари й похоронні загони безборонно виносили тих, хто був поранений або відійшов у "райські сади Аллаха". Тільки тоді, коли в ровах не залишилося жодного трупа, з турецького табору стрельнула гаубиця, сповіщаючи, що затишшя закінчилося. З тієї хвилини розпочався щоденний обстріл валів і бастіонів.

Штаренберг ждав нового штурму, з тривогою поглядаючи на поріділі загони захисників столиці. Але турки поводилися спокійно. І це почало дивувати старого генерала. Чому Кара–Мустафа не наступає? Що він замислив? Готує підкопи і закладає міни під вали? Чи жде підмоги і вичікує слушного часу?

Генерал не спав, ходив уночі по валах і в тиші прислухався — чи не чути гупання ломів і лопат? Слухали за його наказом офіцери й солдати,

приклавши до землі вуха. І все даремно: турки підкопів не вели. Чи, може, ведуть тільки вдень, коли вибухи стрясають землю?

В одну з таких безсонних ночей Ян Кульчек привів до нього Кульчицького.

— Ну, що? Розповідай! Бачив Карла Лотарінгського? — Генерал посадив обох молодиків до столу, звелів подати вина, нетерпляче ждав відповіді. — Ну ж розповідай! Які вісті від герцога?

— Герцог уважно вислухав мою розповідь про становище у Відні і попросив запевнити вас, генерале, що ні на хвилину не забуває про обложену столицю, — відповів Кульчицький. — Уже йдуть з військами курфюрсти баварський і саксонський. З дня на день ждуть короля Яна Собеського з поляками. Ось–ось мають прибути франконці… Як тільки всі ці сили об’єднаються, вони відразу ж виступлять проти Кара–Мустафи і знімуть облогу з Відня. Так запевняє герцог Лотарінгський.

Штаренберг уважно слухав кожне слово, але тривога і заклопотаність не зникали з його очей.

— Мене страшенно турбує те, що в місті лютує різачка. Ми кожен день ховаємо померлих. Хвороба забирає більше, ніж війна…

— Я доповідав і про це. Герцог просив нагадати вашому превосходительству, що мор і пошесть — невід’ємний супутник війни і особливо облоги… Однак, незважаючи ні на що, треба триматися. Відень здавати не можна!

— Ми й не думаємо про це! — вигукнув губернатор. — Одного не можу зрозуміти, чому Кара–Мустафа, знаючи про наше важке становище, не штурмує? Що він замишляє? І підкопів не робить.

Кульчицький надпив трохи вина, розгладив свої невеликі, підстрижені вуса. Погляд його був серйозний.

— Генерале, Кара–Мустафа не ждав такої відсічі, яку ви дали йому під час першого і другого штурмів. Втрати у турків величезні! В таборі теж багато хворих. Наростає незадоволення. Між воєначальниками починаються суперечки й незгоди. Тому великий візир, з огляду на все це, прийняв нове рішення…

— Яке?

— Він вирішив заморити обложених голодом.

— У нас вдосталь припасів. Він мусить знати про це.

— Чого не зробить голод, те докінчать хвороби… Крім того, він великі надії покладає на підкопи та міни. Турки — мастаки на такі роботи.

— Я знаю. Однак зараз не чути, щоб десь рили.

— Риють, генерале. Я знаю, що з боку Леопольдштадта ведеться два підкопи. З Пратера — один. Там зручно: сади підходять впритул до валу — є куди потайки виносити землю. Стежте пильно на цих ділянках! Не виключено, що й в інших місцях не дрімають…

— Спасибі, друже. — Генерал перехилився через стіл і потиснув Кульчицькому руку. — Це важливо для нас знати. Ми зробимо усе можливе, щоб протриматися якнайдовше. Але якщо облога затягнеться, ми загинемо. Вся наша надія на швидкий прихід короля і німецьких князів!

Ян Собеський, на якого такі великі надії покладав губернатор Відня Штаренберг, прибув у табір Карла Лотарінгського тільки наприкінці серпня, привівши з собою сміховинно мале військо — чотири тисячі вершників.

Був він злий, як тисяча дияволів.

Ще б пак! Якого сорому набрався! Всю дорогу як тільки згадував події останніх місяців, кров шугала йому в голову й заливала рум’янцем його одутле, брезкле обличчя. Прокляті магнати! Вони таки зробили так, як хотіли, — не дали на похід жодного злотого! На липень було його власними стараннями зібрано й екіпіровано чотири тисячі кварцяної кінноти — гусарів. До цього можна було додати дві тисячі жовнірів. Решта — кілька тисяч піхотинців, яких просив Леопольд, — то одне страмовище! Не вояки, а звичайні селюки — польські, українські, литовські та білоруські хлопи! У свитках, у білих полотняних сорочках, у постолах або навіть личаках! Невідомо, чи вміють вони стріляти з мушкетів. А яка артилерія! Всього двадцять вісім гармат! І це тоді, коли Кара–Мустафа має, як подейкують, близько тисячі, а на стінах Леопольдової столиці — двісті! Яка ганьба! Ось до чого довели магнатські інтриги й заздрощі! Кожен хоче бути королем, а для слави й величі ойчизни шкодує зайвого злотого. Прокляття!

Коли в Тарнову Гуру прибув від імператора Леопольда генерал Караффа й захотів побачити військо, яке мало йти під Відень, нічого було показувати. Довелося приховати в сусідніх селах і горе–піхоту, і нещасну артилерію… Продефілювала на плацу одна кавалерія, якою генерал залишився задоволений і попросив виступити з нею негайно — через Угорщину, щоб по дорозі приборкати повсталих проти австрійського гніту угорців.

Собеський через Угорщину не пішов. Далеко. А головне — не хотів бути на побігеньках у Леопольда, відомого хитруна й інтригана. Тому повів своє військо форсованим маршем навпростець — через Сілезію та Моравію.

В Голлабрунні його дуже радо зустрів Карл Лотарінгський, не приховавши, однак, розчарування, що з королем так мало воїнів.

Собеський відповів, що слідом іде гетьман Станіслав Яблоновський з головними силами. При цьому серце його тривожно занило. А що коли козаки відмовилися йти в похід і Менжинський повернувся з України ні з чим? Кого тоді приведе Яблоновський? Оту жалюгідну піхоту й артилерію, що лишилися в Тарновій Гурі?

Невідомість гнітила його. Однак ніколи було віддаватися сумові й роздумам.

Того ж дня в Голлабрунн прибув з франконцями граф фон Вальдек, а в Штадельдорфі приєднався курфюрст Саксонський.

Союзники рушили до Тульни, розташованої за п’ять миль на захід від австрійської столиці, і почали наводити наплавний міст через Дунай. Сюди підійшов з рейтарами курфюрст Баварський.

Кілька днів кипіла робота. А коли міст був майже готовий, з’явився нарешті Яблоновський. Ах, краще б він не з’являвся! Або ж зупинився б десь у полі… Так ні ж — всунувся просто в табір союзників, пройшов мимо австрійців, саксонців, баварців, мимо штабних наметів — аж на берег Дунаю.

Собеський глянув — і в нього опустилися руки. Перед ним чвалали стомлені, запилені, в розбитому взутті звичайні хлопи з Ополля, Мазовії, Литви, Білорусії та Галичини. Проторохтіло на незграбних сільських возах кільканадцять гармат. І тільки дві тисячі жовнірів мали пристойний вигляд. Серед них він упізнав розкішні руді вуса пана Спихальського.

Червонопикі баварські рейтари, ситі й добре вдягнуті, глузували:

— Ха–ха, оце вояки! З цими навоюємо!

— Фріц, присягаюсь, ці польські бауери75 ні разу в житті не нюхали пороху!

— Згоден з тобою, Міхель, вони накивають п’ятами, як тільки почують перший постріл!

До Собеського долітали ці насмішки, і він був ладен провалитися крізь землю. А коли до нього під’їхав Яблоновський, замість привітання, суворо запитав:

— Де ж козаки, пане Станіслав? Привів чи ні?

Великий коронний гетьман стомлено похитав головою.

— Ні, ваша ясновельможність, не привів…

— Матко Боска! Я ж так сподівався!

— Але вони йдуть. Полковник Менжинський сповістив, що веде шістнадцять тисяч козаків. — Яблоновський поспішив заспокоїти вкрай схвильованого короля. — Я не міг ждати, бо генерал Караффа настійливо квапив мене виступити якнайскорше. Тому я залишив Менжинському провідників, а сам рушив услід за вами…

Собеський не повірив.

— Шістнадцять тисяч? Не може бути!

Яблоновський ображено стенув плечима.

— Так доповів мені посланець Менжинського.

— Але ж це чудово, пане Станіслав! — вигукнув захоплено король. — Шістнадцять тисяч!

Настрій його враз поліпшився. Навіть на завжди безбарвних одутлих шоках пробився легкий рум’янець. Він миттю прикинув, що з козаками у нього буде тридцять тисяч воїнів, і зрадів ще більше… Не сорок, звичайно, як зобов’язався виставити, та все ж. Ціле військо!

— Ти ось що, пане Станіслав, пошли назустріч полковникові Менжинському фельд’єгеря76. Хай поспішає! Щоб устиг прибути до початку генеральної битви!

Через годину на військовій раді Яна Собеського було проголошено, згідно з польсько–австрійським договором, головнокомандувачем об’єднаної армії союзників. Він тут же віддав свій перший наказ — переправлятися на правий берег. Зауважив при цьому:

— Панове, всі наші сили, за винятком козаків, які ось–ось підійдуть, зібрані в один кулак. Більше вичікувати ми не можемо і не маємо права. Тільки в рішучому бою здобувається вікторія, і найближчими днями я дам Кара–Мустафі генеральну битву! Прошу переправляти війська і вдень і вночі — без шуму, без крику, щоб не привернути уваги противника…

Коли всі вийшли, Карл Лотарінгський, в наметі якого відбувалася рада, наблизився до Собеського, по–дружньому — вони за ці кілька днів встигли заприятелювати — взяв під руку і промовив:

— Ваша величність, тепер я хотів би познайомити вас з людиною, яка в усіх трьох таборах — нашому, турецькому і в залозі Штаренберга — почувається так же добре, як риба у воді…

— О! Надзвичайно цікаво! — Очі Собеського заблищали, він підморгнув секретареві Таленті, який не залишав короля ні на хвилину. — Хто ж це? Що зробив цей чоловік?

— Це наш вивідач у турецькому таборі. Завдяки йому і я, і Штаренберг знаємо, що задумує Кара–Мустафа. Через нього я підтримую зв’язок з обложеним Віднем.

— Просто неймовірно! А він часом не обманює нас?

— У мене спочатку теж виникала така підозра. Але скоро я переконався, що це наш відданий друг… Не знаю чому, але він люто ненавидить Кара–Мустафу. Це почуття сповнює всю його істоту…

— Як його звати?

— Кульчицький.

— Судячи з прізвища, він поляк?

— Можливо, ваша величність. Але ви самі зараз спитаєте його. — І Карл Лотарінгський підняв дзвоника. На його мелодійний звук до намету зайшов ад’ютант. — Запросіть Кульчицького!

Ждати довелося недовго. Не минуло й хвилини, як до намету вступив молодий стрункий офіцер у мундирі австрійської армії.

Побачивши Собеського, він на якусь коротку мить зупинився, ніби вирішував, як йому повестися в присутності короля, а потім твердим кроком, як і личить людині, звиклій до військової служби, наблизився і, вклонившись, привітався по–польськи:

— День добрий, ваша ясновельможність!

Собеський витріщив очі. Але ж це той шляхтич, котрий так

добре прислужився йому взимку у Варшаві! І хоч на ньому зовсім інший одяг, помилки бути не може. Ті ж сірі допитливі очі, рівний, з ледь помітною горбинкою ніс, короткі темні вусики і густий темно–русий чуб, що непокірними кучерями вибивався з–під шапки. От тільки прізвище у нього було інше…

Здивований король глянув на Карла Лотарінгського, спитав по–французьки:

— Це і є Кульчицький, мосьє?

— Так, ваша величність!

Собеський знову витріщився на молодика. Навіть очі протер кулаком, ніби не довіряючи їм.

— Як тебе звати–величати, пане? — спитав нарешті.

— Кульчицький єстем, ваша ясновельможність! — виструнчився той.

— Але ж побий мене грім, я вже одного разу бачив тебе у Варшаві, і тоді в тебе було інше прізвище!

— Так, ясновельможний пане король. Ви не помилились. Тоді я був Комарницький.

Король раптом весело зареготав, аж ходором заходив його опасистий живіт, туго перетягнутий зеленим, з китицями, шовковим поясом, чим немало здивував Карла Лотарінгського, який не розумів по–польському.

— Га–га–га, бачиш, пане, маю добру пам’ять. Я відразу впізнав тебе… От тільки не розумію, для чого цей маскарад? Хто ж ти насправді — Комарницький чи Кульчицький?

— Хай краще ваша ясновельможність називає мене Кульчицьким. До цього прізвища тут уже всі звикли.

— А може, ти був такий же Комарницький, як і Кульчицький? Га? — хитро примружився Собеський, ставши схожим на звичайного собі дрібномаєткового шляхтича, що запанібрата розмовляє зі своїм хлопом.

— На цьому світі всіляко буває, ваша ясновельможність. Іноді зручніше виступати під чужим ім’ям. Адже не в кожного така доб

ра пам’ять, як у вашої ясновельможності, — з лукавинкою в голосі й погляді відповів молодик. — Та й яке це має значення, як я нині прозиваюся? Головне — дати доброго чосу Кара–Мустафі! Щоб тікав без оглядки і ніколи більше не потикався ні в Австрію, ні в Польщу, ні в Україну!

Собеський відразу посерйознішав.

— Так, пане Кульчицький, чи то пак пане Комарницький, чи як там тебе… Е–е, однаково, як ти прозиваєшся! Важливо, що я тобі вірю. Скажи мені, друже мій, чим пояснити, що турки не захопили Тульну і дозволили нам безперешкодно навести міст, а зараз — переправляти військо?

— Тільки впевненістю Кара–Мустафи, що союзники не посміють перейти на правий берег, ваша ясновельможність. Побояться його переважаючих сил.

— Скільки ж їх у нього?

— Якщо не рахувати вбитих, поранених і хворих, то боєздатних воїнів залишиться не більше ста тисяч…

— Сто тисяч? Ти не помиляєшся? Адже ходять чутки, що Кара–Мустафа привів трьохсоттисячне військо!

— То перебільшення, ваша ясновельможність. Крім того, разом із військом у похід пішло превелике множество невійськового люду — візників, погоничів худоби, кухарів, маркітантів, цирульників… Їх можна не брати до уваги.

Собеський задоволено засопів носом, значущо глянув на Карла Лотарінгського і Таленті.

— А яку артилерію виставлять проти нас турки? Кажуть, Кара–Мустафа має тисячу гармат?

Арсен — а це був він — усміхнувся.

— Не вірте цьому, ваша ясновельможність. Їх рівно в три рази менше. Тут помилитися я не можу, бо сам бачив увесь артилерійський обоз. Турки завжди перебільшували свої сили, щоб залякати противника.

— Я знаю це, — замислено промовив король. — Не перший раз зустрічаюся з ними. Під Хотином було те ж саме.

Він замовк, думаючи або згадуючи щось своє.

Арсен поштиво зачекав якусь хвилину, потім порушив мовчанку:

— Ваша ясновельможність, губернатор Відня генерал Штаренберг під час нашої останньої зустрічі з ним дуже просив поспішити з

допомогою. Сили обложених кінчаються. Від хвороб кожного дня вмирає п’ятдесят–шістдесят чоловік. А ще ж гинуть від бомб і куль… У місті починається голод…

— Я знаю, — сказав король. — Обложеним залишилося недовго ждати. Якщо зможеш пробратися ще раз до Штаренберга, скажи, щоб тримався до останнього! І ось ще що: треба розвідати західні околиці Відня — від Дунаю через гору Каленберг до Дорнбахського лісу… Чи не зайнята турками ця вигідна позиція?

— Я зроблю це, але не знаю, як мені повернутися до вас і одночасно потрапити у Відень. Крім того, я хотів би побувати у ворожому таборі, може, в останню годину дізнався б про що–небудь важливе…

— Тобі не доведеться повертатися… З тобою піде один знайомий тобі пан, досвідчений і бувалий воїн. Він повернеться назад і доповість мені про все, що ви дізнаєтесь, а ти підеш своєю дорогою.

— Хто ж цей знайомий мені і досвідчений воїн? Чекайте, чекайте… Ваша ясновельможність, невже то Мартин Спихальський? Він тут? — Радісна усмішка освітила заклопотане Арсенове обличчя.

Собеський усміхнувся теж.

— Я бачу, ви з ним щирі друзі. Ну, що ж — я радий звести вас сьогодні докупи. І хай це буде в рахунок моєї вдячності тобі за вірну службу ойчизні і королеві. Пане Таленті, приведи сюди пана Спихальського!

Секретар вийшов.

Собеський заговорив з Карлом Лотарінгським по–німецьки, і вони обидва схилилися над столом, на якому лежала розгорнута велика барвиста карта Відня та його околиць.

Арсен стояв збоку і вслухався в чужу мову. В душі наростала упевненість, що недаремно він за останні два місяці витратив так багато сил, щоб підірвати могутність Кара–Мустафи! Недаремно ризикував не один раз головою, пробираючись у Відень і перепливаючи Дунай! Сили союзників виросли вдвоє, а на чолі їх став сам Ян Собеський, який, подібно Сіркові в Україні, присвятив своє життя боротьбі зі страшною турецько–татарською навалою, а рівно десять років тому, коли був ще не королем, а гетьманом, на голову розгромив турків під Хотином.

Хотілося вірити, що й зараз, коли Собеський завершував свій п’ятий десяток, він не втратив ні мужності, ні військового вміння, і його не облишило військове щастя.

Арсен прекрасно розумів: якщо не спинити Кара–Мустафу під Віднем, пів–Європи впаде йому до ніг! А Златчина доля буде поламана навіки. Тому в душі клявся, що зробить усе, аби допомогти Собеському розгромити ненависного ворога.

Позаду зашелестів полог. Арсен оглянувся — до намету в супроводі Таленті ввійшов Спихальський. Виструнчився, набундючився, наставивши вперед гострі вуса. Клацнув закаблуками запилених чобіт.

І раптом — побачив Арсена!

Де й поділася його напускна бундючність! Вуса здригнулися, молодецькі зуби заясніли в усмішці, в очах — подив і радість… Він вмить забув про присутність високих осіб, широко розкинув руки, кинувся до Арсена і, згрібши його в міцні обійми, щосили вигукнув:

— Друже мій! Холера ясна!.. От не сподівався зустрітися тутай з тобою! — І тільки тоді, коли помітив здивований погляд Карла

Лотарінгського і широке, гладке обличчя короля, що добродушно усміхався, зрозумів, якої нетактовності припустився. Він зашарівся,

знітився, потім виструнчився і пробубонів: — Прошу вибачення у вашої ясновельможності… Така несподіванка — друга зустрів… — І знов зніяковіло замовк.

Собеський гучно зареготав.

— Друга побачив і про короля забув! Оце я розумію — дружба! Ха–ха–ха!

Спихальський розгубився ще більше. Тепер уже спаленіло не тільки його обвітрене обличчя, а й вуха побуряковіли. Здавалося, навіть вуса пойнялися малиновим полум’ям.

Собеський зареготав ще дужче — він любив посміятися, — а потім враз посерйознішав.

— Ну, от що, панове, не гайнуйте часу! Не далі як завтра вранці я повинен знати, чи вільні від турецького війська західні околиці Відня, щоб зайняти їх. То вигідна позиція… Станемо там і вдаримо на супостата! Ох, коли б тільки вчасно прибув Менжинський з козаками…

Останні слова короля вразили Арсена.

— Хіба сюди йдуть козаки, ваша ясновельможність?

— Так, я жду їх з години на годину!

А Спихальський додав:

— Сам Семен Палій веде їх!

Два дні тривала переправа.

В обідню пору восьмого вересня останній солдат союзницької армії перейшов на правий берег Дунаю.

З боку Відня долітала глуха канонада. Линув, підсилюваний поривами вітру, тисячоголосий людський рев — а–а–а! Було ясно — турки здійснювали ще один штурм обложеного міста.

Всі ждали наказу короля, щоб рушати. Але Собеський не поспішав: стояв на високому пагорбі і в підзорну трубу розглядав далекий курний шлях за рікою — чи не йдуть козаки?

— Ах, Менжинський, Менжинський! Чому ж ти запізнюєшся? — примовляв з досадою. — Коли б ти знав, як потрібен тут! Як мені не вистачає зараз козацької піхоти!

Верховні союзницькі військовоначальники зі своїми штабами стояли збоку і теж дивилися на лівий берег. Всі вже знали, на кого чекає головнокомандувач, і таємно молили Бога, щоб прислав таку потрібну перед генеральною битвою допомогу.

Але шлях був порожній. Ні живої душі, ні хмаринки куряви вдалині!

— Ах, Менжинський, Менжинський! — скрушно хитав головою Собеський.

Підійшов ад’ютант, щось тихо сказав.

Король опустив підзорну трубу. Оглянувся.

— Де він? Давай його сюди!

До нього підвели стомленого, обшарпаного Мартина Спихальського.

— Ну що? — не відповідаючи на привітання, вигукнув нетерпляче король. — Розповідай.

Спихальський виструнчився.

— Ваша ясновельможність, ми обшарили всю місцевість від Дунаю до Дорнбахського лісу, що за горою Каленберг. І ще далі… Ніде не зустріли жодного турка чи татарина. Всі сили Кара–Мустафа стягнув до Відня. Сьогодні з раннього ранку штурмує місто…

— Поспішає. Хоче до нашого приходу взяти його, — замислено промовив Собеський. — Тоді б розв’язав собі руки в тилу, і в генеральній битві у нього було б чимало шансів на перемогу… Але в нас теж немалі шанси. І передусім те, що Кара–Мустафа не підозрює про наш наступ.

Відразу ж після цього король віддав наказ військам виступати в похід.

Австрійські, саксонські і баварські частини під командуванням Карла Лотарінгського рушили понад Дунаєм, займаючи лівий фланг. У центрі мав стати граф фон Вальдек зі своїми франконцями. На правому фланзі, по Дорнбахському лісі й прилеглих долинах — гетьман Яблоновський з поляками.

Просувалися повільно, на ходу перегруповуючись у три лінії, з резервом і обозами позаду. Тільки на третій день, пізно ввечері, не зустрівши опору, вийшли через Віденський ліс на визначений диспозицією рубіж.

Собеський зупинився зі своєю штаб–квартирою на вершині гори Каленберг, підняв величезне червоне знамено з білим хрестом і розклав багаття — знак Штаренбергові і всім обложеним, що союзники прийшли

їм на виручку. Віденці висипали на вали. З дзвіниці Святого Стефана запускали ракети, ніби благали про негайну допомогу.

Не ждучи, поки жовніри поставлять намет, Собеський наказав розіслати на землі похідну постіль і ліг спочити. Довго не міг склепити очей. Думав про завтрашній день, про наступну битву. Знав, що Кара–Мустафа теж готується до неї, хотів передбачити його заміри.

Думав про королеву, свою кохану Марисеньку, перебирав у пам’яті спільне життя з нею і доходив висновку, що було воно не таке вже й нещасливе. Дарма що злі язики плещуть про неї всяке. Звичайно, то правда, що взяв він її не дівчиною, а вдовою, що ще до першого заміжжя не відзначалася вона цнотливістю, а вже будучи за ним, теж дозволяла собі закохуватися в інших, хоча б у того ж Яблоновського... Згадавши пана Станіслава, скривився. І що вона знайшла в ньому? Та все це він давно простив їй. Простив за сина Якова. ("Треба завтра наглядати за ним, щоб згарячу не вв’язався у бій", — подумав.) Простив за глибокий, проникливий розум, за гарячі пестощі, якими обдаровувала його, за красу, яка, здається, і рокам не підвладна... "Молися завтра за мене, Марисенько!" — прошепотів, дивлячись у безмісячне зоряне осіннє небо.

Та про що б не думав, а не міг позбутися тривожного відчуття, що холодило серце... Що буде завтра? Кому всміхнеться фортуна? За ким залишиться поле бою?

Відповіді на ці запитання зараз бути не могло.

Заснув непомітно. А коли вже заснув, тоді йому ніщо не заважало — ні форкання коней, ні перегукування вартових, ні розмови жовнірів, що ставили королівський намет, ні постукування сокир.

Розбудив його з третіми півнями син Яків.

— Батьку, вставай! — затермосив щосили. — Радісні новини!

— Що? — кинувся король.

— Козаки прийшли! Передовий загін фастівського полковника Семена Палія. Менжинський привів. Чотири тисячі… І півтисячі донських козаків…

— Прийшли? Не може бути! — схопився на ноги Собеський.

— Як Бога кохам, правда… Ждуть наказу, де ставати.

— Слава Богу! А решта?

— Решта з обозом відстали… Будуть пізніше.

8

Після останнього невдалого штурму, коли сотні воїнів падишаха наклали головами, а тисячі були поранені, у турецькому таборі панували розгубленість і пригніченість. Воїни відкрито ремствували на сераскера, котрий, на їхню думку, навмисне затягував облогу, щоб тільки не дати місто на пограбування. Паші, кримський хан, молдавський та волоський господарі були обурені нерішучістю Кара–Мустафи, його невмінням вести облогу.

Одержавши від всюдисущих татар звістку про те, що Собеський переправився на правий берег і вже займає гору Каленберг, Кара–Мустафа зібрав військову раду.

Червоний намет візира гудів, як роздратований вулик. Ніхто не доторкнувся до солодощів і духмяної кави, якою пригощав високих гостей візирський каведжі. Ніхто також не звертав уваги на небачені багатства і казкову розкіш, що переповнювали величезний — на багато кімнат — намет, на фонтанчик, що тихо дзюрчав у мармуровій чаші, на

розвішану по стінах зброю, оздоблену золотом, сріблом та коштовним камінням. Хіба до того зараз? Йшлося про життя і про честь держави!

Коли ввійшов Кара–Мустафа, паші замовкли і схилили в поклоні голови.

Сераскер дозволив усім сісти і сів сам. За останні дні він схуд, ще більше почорнів. Настрій у нього був явно пригнічений.

Відсьорбнувши з фарфорової чашечки один ковток, повільно обвів поглядом воєначальників, що, поопускавши очі, закам’яніло сиділи на шовкових подушках. Тихо запитав:

— Що будемо робити, вельмишановні паші?

Ніхто не ворухнувся. В наметі надовго запала могильна тиша. Здавалося, паші проковтнули язики.

Кара–Мустафу почала охоплювати лють.

Мерзенні гладкі ішаки! Кровожерливі собаки! Нікчеми й заздрісники! Зловтішаються його невдачами! Ладні пожертвувати життям своїх воїнів, аби лиш вирвати у нього з рук владу великого візира і сераскера! Негідники!

Він ледве стримувався, щоб не нагримати на них. Але розважливість перемогла. Стиснувши кулаки, перепитав:

— Ну, то що порадять мені мої паші?

Тут підвів голову хан Мюрад–Гірей. Кинув коротко:

— Зняти облогу й відступити!

І тоді — ніби прорвало греблю. Заговорили всі разом, люто блискаючи очима.

— Авжеж відступити!

— Два місяці товклися під цим проклятим містом, а чого добилися?

— Ми всі тут перемремо як мухи! Пошесть уже розправилася з третиною війська!

— Аллах відступився од нас!

— Виманити Штаренберга в поле, а потім разом із Собеським розгромити! У чистому полі ми матимемо перевагу!

— У нашому таборі кожен другий або поранений, або хворий! Як воювати?

Кара–Мустафу знову почав душити гнів.

— Не всі разом! Хтось один! Це ж військова рада, а не стамбульський базар!

Підвівся паша будський Ібрагім, шурин султана. Тримався незалежно, бо відчував підтримку Високого Порога.

— Вельмишановний сераскере, високоповажні паші! Я воїн, тому не ждіть від мене багатослів’я. Скажу коротко: щоб урятувати військо нашого всемогутнього повелителя і володаря султана Магомета, нам потрібно відступити! Ми опинилися між трьох вогнів: між Собеським, Штаренбергом і різачкою, яка нещадно косить наші лави… Хто має іншу думку — хай скаже! — І сів.

Зразу ж підхопився сухий, але енергійний, розумний паша адріанопольський.

— Великий візире, всі паші одностайні в тому, що двомісячна облога Відня не принесла нам перемоги і що її потрібно зняти. Чому, ви запитаєте мене? Відповідаю: тому, що ми вже втратили вбитими, померлими від хвороб і пораненими половину війська. Тому, що в тилу у нас стоїть сам Собеський, полководець досвідчений і рішучий. Тому, що Штаренберг захищався хоробро, а тепер, коли йому на допомогу підійшло союзницьке військо, він і не подумає про здачу міста. Тому, що з дня на день треба чекати дощів і осінніх холодів, а у нас немає зимового одягу. Тому, нарешті, що не ми перші відступаємо з–під стін цього міста — великий султан Сулейман також відступив, не здобувши лаврів переможця… А коли відступимо, то збережемо військо і надію на перемогу в майбутньому. Хай допоможе нам Аллах!

Кара–Мустафа скреготнув зубами.

— Ганьба! Високоповажні паші забули про воїнську честь і достоїнство! Забули про честь Османської держави і славу падишаха! Ми прийшли на війну, а не на веселу прогулянку. І Аллах зовсім не відступився од нас. Він не відступається від людей мужніх і рішучих. Пам’ятайте про це! Я вірю: ще три дні облоги — і Відень упаде! Обложені тримаються з останніх сил. Почекайте ще три дні, шановні паші, і якщо ми не візьмемо цього проклятого міста, я дам наказ про відступ. А Собеського нічого боятися. Поляки змучені далекою дорогою, в бою вони нестійкі. Король польський не насмілиться напасти на нас. Я сам нападу на нього і примушу тікати без оглядки! Я не відступлю з–під Відня, поки не візьму його, Аллах мені свідок! Завтра я з шаблею в руці битимусь, як рядовий воїн, і краще мені загинути, ніж одержати петлю на шию! Хай допоможе нам Аллах! Це моє останнє слово. А зараз, паші, ідіть до своїх воїнів і готуйтеся до наступного дня. Я пришлю диспозицію… Ми розвернемося фронтом до Собеського і з допомогою Аллаха розгромимо його! Ідіть!

Паші мовчки вислухали сераскира, почали виходити з намету. Але з того, якими похмурими були їхні обличчя, як важко піднімалися вони з м’яких шовкових міндерів, було ясно, що слова Кара–Мустафи не заспокоїли їх і не переконали в правильності його рішення.

9

Сафар–бей зупинив коня на пагорбі, звідки було видно західні околиці Відня і гору Каленберг, поволі провів рукою на рівні очей невидиму риску — показав Арсенові:

— Ось тут завтра завариться каша! Бачиш, уже Ібрагім–паша займає правий фланг — від Дунаю до Гейлігенштадта. Ставлять гармати. Яничари копають шанці. На лівому фланзі зосереджено тридцять тисяч вершників… Кара–Мустафа сподівається на успіх.

— Ненку, де, по–твоєму, найслабше місце в турецькій обороні? — спитав Арсен.

Той задумався.

— Важко сказати… Великий візир виставить завтра близько ста тисяч воїнів та понад триста гармат. А двадцять або тридцять тисяч воїнів залишить навколо обложеного Відня. Сила, як бачиш, немала. Крім того, резерв, обоз…

— І все–таки… Невже немає слабкого місця?

— Слабке місце є. Але нападаючий, якщо використає той шлях, сам повинен бути готовий до найгіршого, бо ризикує потрапити в пастку…

— Що це за шлях?

Ненко підвівся на стременах, простягнув уперед руку.

— Бачиш он там містечко Гейлігенштадт?

— Бачу.

Від нього до самого Деблінга тягнеться глибока ущелина, по якій можна таємно проникнути в тил турецького війська. Це, звичайно, дуже небезпечно, бо якщо тих сміливців турки виявлять, їм залишиться одно — достойно зустріти смерть!

— Ну, і що ті сміливці зможуть зробити, по–твоєму?

— Несподівано напасти на яничарів з тилу. Майже з самої середини турецького табору… Розумієш, що це означає?

Арсен рвучко нахилився до Сафар–бея, обняв і міцно поцілував у щоку.

— Спасибі, Ненку! Спасибі, друже! Тепер мені — пора! Живий буду — знайду тебе, загину — сповісти Златку. І скажи їй, що кохав її над усе на світі!

— Ти що, Арсене? — Ненко струснув Арсена за плечі. — Невже надумав провести тією ущелиною союзників?

— Чому союзників? Козаків! Аби тільки прибули!

— А якщо там буде засада? Ви ж усі загинете!

— Любий мій Ненку, у нас кажуть: не такий чорт страшний, як його малюють! На те й війна, щоб ризикувати. А я ж хочу відомстити Кара–Мустафі — за Златку, за свої поневіряння, за мою сплюндровану землю!

Чого б це мені не коштувало! А ти — бережи себе. Бо на випадок моєї загибелі ти один зможеш допомогти Златці вирватися з пазурів Кара–Мустафи… Ну, прощай! — Він ще раз обняв Ненка і торкнув коня.

— Прощай, Арсене! Прощай, друже мій!

10

Настала неділя 12 вересня 1683 року.

В таборі союзників спозаранку всі були на ногах. Сходило сонце. Але крізь густий осінній туман воно просвічувалося скупо, блякло, забарвлюючи все довкола в якісь неприродні молочно–криваві кольори. Туман піднімався до половини гори Каленберг, рідшав на схилах і суцільною непроникною пеленою закривав низини й долину Дунаю.

Над тим сивим туманним саваном неясно бовванів гострий шпиль Святого Стефана. А з нього линули й линули тривожно–закличні звуки дзвонів — бом, бом, бом!

Подув легенький вітрець, і туман почав поволі розсіюватись. Шпиль Святого Стефана вищав і вищав, ніби виростав на очах. Незабаром довкола нього окреслилися неясні контури міста — вималювалися напівзруйновані, подзьобані бомбами і ядрами земляні стіни. На них стояли тисячі віденців.

А коли сонце підбилося ще вище і, бризнувши на землю снопами яскравих променів, розігнало залишки туману, враженому зорові Собеського і союзних воєначальників відкрилося моторошне видовище.

По горбах і долинах, що розкинулися навколо міста і на південь від нього, звивалися ворожі траншеї, а в них, мов мурашки, кишіли тисячі турецьких воїнів. Вони лагодили зруйновані фортечною артилерією шанці, копали нові, встановлювали гармати.

Ближче до Каленберга, від Дунаю і аж за Дорнбахський ліс, стояло в бойовому строю готове до атаки військо Кара–Мустафи.

Собеський страху не відчував. Зі своїх п’ятдесяти чотирьох років майже сорок тримав він у руці шаблю і не раз особисто брав участь у кривавих сутичках. Звик. До того ж під його рукою було сімдесят тисяч воїнів! А це що–небудь та означало!

Ранкову червоно–рожеву тишу прорізало п’ять далеких пострілів з гармат. Турки подали знак про початок атаки. І в ту ж мить весь правий турецький фланг, що стояв насупроти Карла Лотарінгського, рушив уперед. Вдарили гармати. Їм відповіли австрійські. Зав’язалася артилерійська дуель. Незабаром спалахнули рукопашні сутички, що скоро переросли в жорстокий бій.

Собеському було видно, як полки Осман–огли, паші месопотамського, після відчайдушних атак здригнулися, змішалися і покотилися назад — спочатку до Нусдорфа, а потім — до Гейлігенштадта.

"Ну, почалося!" — подумав він і наказав кинути в атаку франконців фон Вальдека і драгунів Любомирського. Послав гінця також на свій правий фланг, до Яблоновського, який стояв без руху, з наказом — наступати.

В центрі турки вчинили такий шалений опір, що франконці затоптalися на місці, а драгуни, зазнавши серйозних втрат від гарматного вогню, відкотилися на вихідні позиції.

Бачачи це, Собеський вирвав з піхов шаблю, ринувся вперед.

— Поляки, за мною!

За ним помчали дві гусарські хоругви77. Обігнали короля. З ходу врізалися в стрій спагіїв, трохи потіснили їх та збити з позиції не змогли. Отямившись, турки самі перейшли в стрімку атаку і незабаром примусили гусарів поспішно відступати.

Собеському довелося б зовсім туго, коли б у фланг спагіям не вдарили рушничним вогнем чотири батальйони німецьких ландскнехтів, що стояли в резерві. Під шквальним вогнем спагії завернули коней і відступили. Підбадьорені гусари кинулись переслідувати їх — і на цей раз успішно: з ходу захопили пагорб, що панував над прилеглою місцевістю.

Собеський прибув сюди з чотирма німецькими батальйонами і двома батареями через годину, коли в долині клекотів бій. З'їхавши на вершину горба, несподівано для себе побачив удалині червоний намет Кара–Мустафи.

— Панове, там сам великий візир, — гукнув до гармашів. — Пошліть йому кілька гостинців!

Гармаші встановили гармати — вдарили ядрами. Але безуспішно. Ядра падали в саду, не долітаючи до шатра майже на півверсти.

На допомогу спагіям прислав загін буджацьких татар хан Мюрад–Гірей. Бій затягнувся, перетворившись на справжнє криваве побоїще. Ні одна сторона не змогла зрушити з позицій противника. Собеський кинув в атаку свою піхоту. Польські, українські, білоруські та литовські хлопи, на яких він ще вчора дивився з неприхованим презирством, безстрашно ринулися вперед, відкинули буджаків, з ходу перемахнули через долину і закріпилися на височині, якою король до диспозиції мав оволодіти на кінець першого дня бою. Далі йти вони не могли — їх впритул розстрілювала картеччю турецька артилерія.

З Дорнбахського лісу виступив Станіслав Яблоновський, який вишикував свої війська півмісяцем, щоб Кара–Мустафа не зміг обійти його фланг, і тепер, відтіснивши яничарів на їхні вихідні позиції, сам почав атакувати.

Запеклі бої зав’язалися на лівому крилі союзних військ та в центрі. Османські війська прагнули будь–що перемогти, союзники були охоплені відчайдушним поривом відбити оскаженілі атаки і самим перейти в наступ. Затяжні криваві сутички, що спалахнули о десятій годині ранку, коли розсіявся туман, на всьому протязі від Дунаю до Каленберга перетворилися на справжню січу. Поляки, австрійці, козаки, німці показували масові приклади беззавітної мужності. Коли османська кіннота зайшла у фланг польській піхоті, що прорвалася глибоко в розташування противника, брат королеви граф де–Малінь з одним ескадроном гусарів безстрашно вдарив їй у лоб, зім’яв передні ряди нападників, — і ті відступили, внісши паніку і розгардіяш у свої частини. Козаки, відомі в усій Європі як найкращі піхотинці, зупинили яничарів і відкинули назад. Австрійці разом з баварцями, саксонцями та франконцями потіснили османів на березі Дунаю майже до самих передмість Відня.

Кілька годин битва шаленіла, як розбурхане море.

Ян Собеський міцно тримав кермо влади над військом союзників у своїх руках. З узвишшя йому і його штабним офіцерам було видно все поле бою. До нього прибували гінці з донесеннями, але він і без того бачив усе, як на долоні, і відразу ж слав їх назад з новими наказами.

В другій половині дня, коли османам, незважаючи на люті атаки, ніде не пощастило добитися успіху, король раптом відчув, як терези історії, що творилася тут зусиллями багатьох десятків тисяч людей, поволі почали перехилятися на його бік. Це засвідчувалося багатьма ознаками, які помітило досвідчене око старого полководця — і тим, з якою твердістю союзники відбили всі атаки противника, і як чітко виконувалися його накази, і як заспішили, заметушилися ворожі загони,

що стояли в резерві Кара–Мустафи, і навіть те, яким ясним, одухотвореним, щасливим було обличчя сина Якова, коли він, несучись на чолі гусарської хоругви в атаку, відсалютував батькові шаблею.

О четвертій годині несподівано для себе король помітив якийсь дивний рух у таборі противника. Спочатку на його лівому фланзі почали тікати яничари. Темними хвилями вихлюпувались вони з окопів і безладно, мовби охоплені жахом, мчали в тил, зминаючи резерви, що стояли позаду, і тягнучи їх за собою. Потім зрушив хан з ордою і теж кинувся навтіки.

Король не міг зрозуміти причини такої поспішної втечі та й не задумувався над цим. Потрібно було закріплювати успіх. Розіславши гінців з наказом рішуче атакувати противника по всьому фронту, він сів на коня і на чолі двох гусарських хоругов помчав уперед.

11

Увечері перед вирішальною битвою Арсен проїхав мимо редутів, де гармаші насипали захисні вали, до гейлігенштадської ущелини, з горба уважно роздивився позиції яничарів і табір кримських татар в тилу у них, а потім, кинувши напризволяще в чагарях коня, плигнув у яр.

Ішов швидко, наскільки дозволяли дерева й густі кущі.

Тут було безлюдно й тихо. Пахло сирістю й грибами. Десь праворуч, у заростях, мирно жебонів невеличкий струмок. Аж не вірилося, що нагорі, за кілька десятків кроків, тисячі воїнів з обох боків яру копають шанці, встановлюють гармати — готуються до завтрашньої битви.

Сутінки густішали, і незабаром настала ніч.

Він не боявся збитися з дороги, бо знав, що яр виведе в розташування союзників. Ішов довго, навпомацки натикаючись на дерева й кущі, спотикаючись, а іноді й падаючи.

Десь опівночі його зупинив оклик німецького вартового:

— Вер іст да?78

— Не стріляй, я свій!

Арсен виліз з нетрів і опинився на галявині, де палахкотіло багаття. Навколо нього спали солдати.

Вартовий провів його до офіцера, а той, дізнавшись, що перед ним сам Кульчицький, про якого серед союзного війська вже ходили легенди, спитав:

— Чим можу служити?

— Я хочу зустрітися з головнокомандувачем, — сказав Арсен.

Офіцер розгубився.

— Ов! Менш79, але ж це зараз неможливо. Ніч!

— Що ж робити? Вранці може бути пізно... — Арсен зажурено похилив голову. Справді, те, що він замислив, треба починати негайно.

Офіцер теж мовчав. Червонясте світло від вогню вихоплювало з темряви його худорляве, з білявими бровами обличчя й сумні голубі очі.

— Хіба одвести тебе до нашого оберста?80 — запитав тихо.

Арсен стенув плечима.

— З ним я поговорю так, як і з тобою. Ти по–нашому — ні гу–гу, я по–вашому — через п’яте–десяте. От коли б мені до поляків! Або до козаків…

— До козаків? Так вони ж тут — поряд. Сусіди з нами.

— Невже? — Арсен не зміг приховати радості. — Веди мене до них негайно!

Козаки щойно прибули, і їх поставили в другій лінії, в резерві. В їхньому таборі, як і повсюди, горів вогонь. Кашовари варили куліш і кашу. Ніхто ще не спав. Готувалися до бою. Одні копали шанці, інші тесали кілля для вовчих ям, треті годували коней.

У Арсена радісно забилося серце — свої. Він відпустив офіцера–німця і попростував до вогнища, над яким висів на тринозі чорний казан. Біля казана з великим ополоником крутився маленький козачок–кашовар.

— Готовий, знаєш–маєш! — прицмокнув він язиком, скуштувавши гарячої страви. — Куліш вийшов на славу! Навіть Зінька дома, в печі, не зварить такого!

Арсен усміхнувся — та це ж Іваник! І згрібши кашовара на оберемок, підняв над землею, закружляв навколо вогнища.

— Іванику! От не сподівався зустріти тебе аж під самим Віднем! Здоров, брате!

Іваник задриґав ногами.

— Арсене! Та невже це ти, знаєш–маєш? — і загукав щосили: — Братці, сюди! Арсен Звенигора об’явився! Батьку Семене! Романе!

На його крик звідусюди сипонули козаки. Першим прибіг Роман — обняв побратима, притис до грудей і поцілував у щоку.

Підійшов Семен Палій.

— Батьку! — кинувся до нього Арсен. — Як добре, що ви тут!

— Я теж радий бачити тебе живим і дужим! Та ще й в яничарській шкурі! Отже, щось маєш на думці?

— Авжеж. Є тут поряд глибока ущелина. Я щойно прибув нею із табору Кара–Мустафи. Узяти б нам тисячі дві хлопців Та пробратися у тил бусурменам — ото був би переполох!

Палій не зводив пильного погляду з молодого друга.

— Ти впевнений, що пощастить?

— Звичайно, можемо всі головами накласти… Але якщо пофортунить, то будемо на коні!

— Гм, заманливо… Тільки треба сповістити головнокомандувача. На щастя, його посланець тут. Ходімо до нього. — І Палій, хитро примруживши, рушив до свого намету.

Арсен і Роман пішли за ним.

Біля намету, на розісланій кирею, хтось міцно спав, розкинувши руки. Потужне хропіння, що лунало мало не на всю галявину, свідчило про безтурботний сон чолов’яги.

— Пане, вставай! — голосно промовив Палій. — Так і царство небесне можна проспати!

Але той і вусом не повів.

Тоді Палій штовхнув королівського посланця під бік.

Посланець щось замугикав, відмахнувся рукою, мов від набридливої мухи, перевернувся на бік і захропів знову.

Арсенові вчулося щось знайоме в тому мугиканні, та не встиг він змикитити, що саме, як Палій, розсердившись, досить безцеремонно затермосив сплячого і дав доброго стусана.

Хропіння враз стихло. Чолов’яга заворушив вусами.

— Яка там холера штовхається? Чи захотілося панові мудрагелю скуштувати моїх кулаків?

Арсен ударив руками об поли: адже це Спихальський! І як було відразу не впізнати! Він стиснув долонею полякове плече.

— Годі тобі, пане Мартине! Вставай!

Спихальський схопився мов ошпарений.

— Арсен? Холера ясна! Чом же зразу не розбудив? А мені, пане добродію, саме приснилося, що ми з тобою…

— Чекай, чекай, пане Мартине, — зупинив його пащекування Палій. — Сни потім розкажеш. А зараз — їдь до короля!

— Чого б то?

Палій пояснив.

— І не подумаю! — несподівано заявив Спихальський. — Щоб я не пішов з вами? Такому не бувати! І не проси, батьку. Не піду. Посилай когось іншого… До короля кожному покажуть дорогу.

Палій подумав — добродушно кинув.

— Біс з тобою! Лишайся. Пошлю когось із козаків… — І звернувся до сотників: — Хлопці! Піднімайте людей! Половина зостанеться тут, а другу половину я візьму з собою. Та швидше, час не жде! Поїмо кулешу — і гайда!

— Батьку Семене, візьміть і моїх донців, — попросив Роман Воїнов. — А то бояться хлопці, що приїхали з Дону аж на Дунай і в справжньому ділі не побувають…

Палій запитально глянув на Арсена. Той ствердно кивнув головою.

— А з кіньми яром вони проберуться? Нам би не завадив летючий кінний загін.

— Гадаю, проберуться.

— Тоді готуй своїх донців! — коротко кинув зраділому Романові полковник.

Через годину дві тисячі піших козаків і загін донців з кіньми на поводах спустилися в яр і рушили вслід за Арсеном Звенигорою.

Йшли обережно один за одним, розтягнувшись на півмилі. Спочатку нічна темрява, а потім густий туман і непроглядні зарості лісу надійно ховали їх від стороннього ока. А коли зі сходом сонця вдарили гармати,

затріщала рушнична стрільба і повітря сповнилося ревом тисяч людських голосів, брязкотом зброї і тупотом кінських копит — пішли сміливіше. Тепер хоч би хто й почув їх, то не звернув би уваги, бо все довкола ревло, гоготало, а земля стрясалася від вибухів бомб.

Нарешті Палій дав наказ зупинитися, а сам з Арсеном пішов у розвідку.

На узліссі вилізли на високого дуба з сухою верхівкою і, примостившись так, щоб було видно на всі боки, почали спостерігати за полем бою. Розуміли обидва, що сила у них невелика і вводити її в діло можна тільки тоді, коли битва досягне найвищої напруги і один сильний несподіваний удар може принести перевагу.

В чеканні минали години. Звернуло з півдня.

Навколо вирувало криваве бойовище. Незважаючи на те, що на правому фланзі турки відступили аж до стін Відня і обложені вже мали можливість перегукуватись із солдатами Карла Лотарінгського, ще було рано говорити про перемогу. Палій бачив, що у Кара–Мустафи в тилу стоять свіжі резерви — яничарські полки і кримська орда, які, вступивши в бій, перехилять чашу терезів на свій бік. Саме вони весь час і привертали його увагу.

Особливо небезпечними були яничарські бюлюки, що засіли в окопах другої лінії оборони. Глибоко зариті в землю, вони займали дуже вигідну позицію, підтримувану кількома батареями гармат. В лоб їх узяти було просто неможливо. А за ними в широкій долині причаїлася орда, і Мюрад–Гірей, виконуючи накази Кара–Мустафи, посилав у загрозливі місця численні загони кінноти.

Ці сили могли вирішити наслідок битви.

Коли сонце звернуло з полудня і почало сідати за Віденський ліс, осліплюючи війська противника, Палій вирішив, що настав сприятливий час.

— Пора, Арсене!

Вони швидко спустилися на землю. Палій зібрав сотників.

— Ну, хлопці, слухайте уважно: до яничарських окопів підлазити з тилу обережно, непомітно, щоб жодна собака не почула нас! В окопи вриваємося, мов чорти, — з криком, свистом, мушкетною стріляниною. Побільше ґвалту! Побільше шуму! Щоб нагнати страху на яничарів! Зрозуміли?

— Зрозуміли, батьку!

— І знайте — відступати нам нікуди. Забилися ми аж на край світу, додому далеко. І шлях туди лежить тільки через перемогу. Інакше — всім смерть… Тож сміливо, без страху — вперед! Сотня за сотнею. Рубайте ідолів! Не жалійте! Вони прийшли сюди не в гості, а щоб загарбати чужу землю, чуже майно. А ми на чужій землі захищаємо свою. Тож, браття, забудемо про страх! Пам’ятаймо мудру стародавню приповідку сміливців: або пан — або пропав!

— Пам’ятаємо, батьку!

— Тоді виводьте сотні на узлісся! А ти, Романе, — звернувся Палій до Воїнова, — зі своїми донцями жди мого сигналу. Як тільки почуєш козацьку сурму, вихором вилітай із засідки, промчи понад окопами — порубай тих, кому пощастить утекти від наших шабель, а потім удар у фланг ханові Мюрад–Гірею! Татари страх не люблять флангових ударів…

— Гаразд, батьку! Зроблю…

— Ну, з Богом!

Двадцять козацьких сотень швидко просочилися крізь зарості і вийшли на узлісся. Звідси, ховаючись у вибалках, серед виноградників і садів, проникли в тил яничарських окопів і артилерійських батарей. Арсен ішов попереду в своєму яничарському вбранні: показував шлях.

Все складалося якнайкраще. Двох чи трьох яничарів, що випадково наткнулися на козаків, було знято влучними пострілами з мушкетів. На ці постріли ніхто з турків не звернув уваги серед загальної гуркотняви.

Палій підняв шапку — махнув.

— Можна починати, хлопці!

Козаки виринули із засідок і поплазували до окопів та артилерійських редутів. Арсен, Іваник і Спихальський не відставали від полковника: вони домовилися оберігати його в бою.

Ось і окопи! До них — кілька кроків. Яничари займаються хто чим: одні спостерігають за боєм, що поволі наближається до них, другі — полуднують, треті — дрімають проти сонця… Ніхто з них, мабуть, не думав, що сьогодні їм доведеться брати участь у ділі.

Ось–ось вечір покриє осінню землю туманними сутінками — і бій сам по собі затихне…

І раптом з тилу, звідки найменше можна було сподіватися нападу, пролунав бойовий клич, і сотні козаків, стріляючи з пістолетів і мушкетів, розмахуючи шаблями, кинулись в окопи! Багато хто з яничарів так і не встиг зрозуміти, хто напав на них, бо загинули в першу ж хвилину. Інші з жахом упізнали козаків. Крик розпачу, благання пролунали на артилерійських редутах і в окопах. Гармаші перші дали драла.

Яничари почали тікати теж. Страх засліпив їх — тікали хто куди: до передової лінії, до міських валів, а найбільше — в тому напрямку, де стояла кримська орда.

Якраз цю картину і спостерігав Ян Собеський.

Арсен скинув шапку–яничарку і бешмет, щоб свої не прийняли за яничара, в одній сорочці гасав по окопах, намагаючись не відставати од Палія, — рубав, стріляв, відбивався.

Його шабля не знала спочинку, не давала промаху. Не одна яничарська голова скотилася під ноги, в бур’ян, не один ворог падав на коліна і благав: "Аман! Аман!"81

Не відставали від Арсена Спихальський та Іваник. Спихальський рикав, мов роздратований бугай, його громоподібний голос перекривав гамір бою. А Іваник верещав тонко і безстрашно кидався на будь–кого, хто ставав йому на шляху.

Окопи були завалені трупами. Земля заюшилася кров’ю. Яничари вже не чинили ніякого опору. Хто лишився живий, той чимдуж тікав з криком:

— Ойє, правовірні! Козаки в тилу! Рятуйтеся!

Палій наказав сурмачеві подати сигнал Романові Воїнову.

Мідна труба засяяла золотом проти сонця. А її металеві звуки луною прокотилися над полем бою і досягли узлісся, де в засідці ждали цього сигналу донці.

З оголеними шаблями, зі свистом і гиканням вискочили вони на рівнину, нестримним вихором промчали понад окопами, наздогнали втікачів–яничарів і, постинавши їм голови, завернули у фланг татарам.

Мюрад–Гірей бою не прийняв. Несподіваний прорив козаків у самому центрі турецьких позицій приголомшив його. Орда, збиваючи тисячами кінських копит густу пилюку, кинулась тікати, топчучи тих, хто опинився на її шляху.

Напереріз орді від червоного намету метнулося кілька вершників і серед них у білій абі82, вкритій дорогоцінними камінцями і розшитій канителлю, у білому тюрбані сам Кара–Мустафа.

— Зупиніться! — благав він, нещадно б’ючи коня. — Куди ж ви? Ще один удар — і Собеський покотиться назад! О Аллах!

Але орда промчала повз нього, не стишуючи бігу.

За ордою подалися спагії, оголюючи позиції перед гусарами Собеського.

Слідом за яничарами другої лінії й татарами спочатку поволі, а потім швидше і швидше почав відступати весь правий фланг турецького війська.

Даремно Кара–Мустафа метався від хана Мюрад–Гірея до своїх пашів, даремно просив зупинитися, погрожував, благав... Ніщо не помагало! Пойняте жахом військо відкочувалося з позицій зі швидкістю снігової лавини і з такими ж катастрофічними наслідками.

Кіннота топтала піхотинців, аби лиш вирватися з табору на широкий простір, де їй ніщо не загрожувало.

Піхотинці кидали артилерію, рушниці, намети, одяг, поранених і хворих, награбоване в поході добро — рятувалися самі, як хто умів.

Візники, фуражири, пастухи, маркітанти і цирульники теж залишали все: намети, вози, коней, волів і верблюдів, — мчали впорожні на схід, якомога далі од Відня.

Зрозумівши, що битва програна і що його от–от схоплять воїни противника, Кара–Мустафа зі своїм почтом і особистою охороною теж кинувся навтіки з поля бою. На повному скаку промчав мимо свого червоного намету, мимо гордого бунчука, що височів над ним, клянучи в думці і хана, і пашів, і боягузливих воїнів, недостойних захисників преславного Аллаха… Все покинув, усе втратив і, охоплений люттю і страхом, як останній боягуз, ганебною втечею рятував своє життя…

В турецький табір вступали союзні війська. Король Ян Собеський з гусарами захопив червоний намет, а в ньому — знамено Пророка, яке він з Таленті на другий день відіслав у подарунок Папі Римському. В казні великого візира було знайдено п’ять мільйонів гульденів. Два мільйони король узяв собі, три — передав австрійцям.

У таборі турки залишили п’ятнадцять тисяч наметів, сто шістдесят гармат, величезну кількість ядер та іншого військового спорядження, сотні мішків кави, а також купи тіл бранців, зарізаних під час відступу. Разом з убитими турецькими воїнами вони захаращували всю місцевість довкола Відня, і від того повітря почало сповнюватися нестерпним трупним смородом.

Собеський наказав відвести військо в поле, на півтори милі од міста, і там став табором.

12

Через два дні, спустившись по Дунаю з Лінца, у Відень під грім гарматної стрільби в’їхав імператор Леопольд. З ним прибули члени верховної ради.

Тримався імператор пихато, ніби сам щойно одержав перемогу над ворогом. Ходив по Відню, оглядаючи місто, гоголем випинаючи вперед нижню губу.

Увечері, на засіданні верховної ради, відзначив найвищими почестями військового губернатора столиці генерала Штаренберга, подарувавши йому також маєток і значні суми грошей.

Штаренберг був радий, але відчував себе трохи незручно, бо нікого з інших полководців, навіть Карла Лотарінгського, нагороджено не було. Обминули його також і при розподілі трофеїв. Штаренберг посмів просити тільки за одного Кульчицького, розповівши про його сміливі подвиги і незвичайну винахідливість.

Леопольд подумав і сказав:

— Гадаю, цей полячок буде вельми задоволений моєю милістю: я дарую йому будинок у старому місці, поблизу собору Святого Стефана, а також увесь запас кави, захоплений у турецькому таборі. Він нікому, виявляється, не потрібен. Там його, як кажуть, сотні мішків… Майже всі пивоварні в Австрії зруйновані противником, пива обмаль, — тож хай ваш Кульчицький у подарованому будинку відкриє кав’ярню і привчає моїх підданих до цього смачного і корисного напою!

Штаренберг скривився, хотів було заперечити, сказавши, що жоден австрієць у житті своєму ще ні разу не випив жодної чашечки кави, за винятком хіба самого імператора та його сім’ї, а тому навряд чи матиме Кульчицький з цього дарунка який–небудь зиск. Та побоявся розгнівати імператора і промовчав…

Карл Лотарінгський, як почесний гість верховної ради, тримався з гідністю, жартував, усміхався, але Штаренберг бачив, як він глибоко вражений тим, що його обійшли нагородами й почестями. Тільки великосвітське виховання та природжене почуття гумору допомогли

герцогові приховати образу і не подати виду, як зараз у нього гірко на душі.

Всі бачили і розуміли цю несправедливість, але ніхто не насмілився вказати на неї імператорові. Ніхто не хотів у час загального тріумфу з приводу небаченої і, нічого гріха таїти, мало сподіваної перемоги над величезним військом Кара–Мустафи потрапити в немилість.

Нарешті постало питання, як відзначити Яна Собеського.

— Я послав до нього ад’ютанта і повідомив, що хочу зустрітися з ним завтра і подякувати йому за його ратні труди, — сказав Леопольд. — Але як прийняти переможця?

— З відкритими обіймами! — вигукнув прямодушний Карл Лотарінгський. — Як же можна інакше? Він урятував Відень і всю Австрію!

Леопольд нахмурився.

— Я не можу удостоїти його імператорських почестей: я імператор по роду, спадковий, а він король виборний. Різниця, як бачите, велика!

— Але ж він не шкодував життя і життя свого сина за імперію вашої величності! — не здавався Карл Лотарінгський. — Зі шпагою в руці він ішов попереду війська, показуючи приклад безстрашності і самопожертви!

Леопольда пересмикнуло. Здається, це натяк на те, що сам імператор під час облоги і генеральної битви відсиджувався в Пассау та Лінці?

— Ми достойно подякуємо нашому братові, королеві польському, — заявив він, щоб припинити цю неприємну розмову.

13

Війська вишикувалися на Еберсдорфській рівнині, за півтори милі од Відня. На правому фланзі стояли австрійці й німці, на лівому — поляки й козаки. Собеський зі своїми гетьманами був при війську.

Леопольд у супроводі почту на тонконогому красивому, білої масті коні виїхав із Швехатських воріт і попрямував до центру війська, де стояла група вершників на чолі з королем Речі Посполитої.

Коли він проїхав половину дороги, йому назустріч рушив у супроводі сина Якова, сенаторів та гетьманів, німецьких курфюрстів та герцога Лотарінгського Ян Собеський.

Імператор і король з’їхалися посередині широкої рівнини. За ними стали: за спиною імператора — його почет, за спиною короля — воєначальники.

Не злазячи з коня, Леопольд виголосив на латинській мові коротке вітання королеві з приводу перемоги і потиснув йому руку. Промова була суха, без емоцій, без тієї теплоти, на яку сподівались і король, і союзні полководці, ніби йшлося не про славну вікторію, а про якусь просту, буденну подію. Та й тривала вона якихось три чи чотири хвилини.

Польські сенатори з подивом і обуренням переглянулись, почали багровіти. Таке вітання скидалося на мало приховану зневагу.

Німецькі курфюрсти були ображені ще більше, ніж поляки: імператор не сказав у їхню адресу жодного привітного слова, подякувавши загалом "німецьким друзям", котрі "допомогли" австрійцям розбити ненависного ворога.

Було схоже на те, що австрійський двір навмисне хоче применшити значення вкладу союзників у спільну перемогу.

Жодним словом не обмовився Леопольд про Карла Лотарінгського, ніби то не він очолював австрійську армію. Герцог кусав губи: це була пряма образа й зневага!

Ян Собеський — теж на латині — привітав імператора з перемогою, відзначив героїзм і самопожертву воїнів, військове уміння полководців, зокрема герцога Лотарінгського, а потім додав:

— Ваша величність, користуючись нагодою, хочу представити вам мого сина Якова, котрий проявив немалу доблесть, не раз обагривши в жорстоких сутичках свою шаблю ворожою кров’ю. Я горджусь таким сином!

Король ждав, що цісар у присутності австрійської знаті й німецьких курфюрстів, а також у присутності польських сенаторів обніме королевича, обласкає його і привітає як майбутнього зятя.

Але цісар не промовив жодного слова і тільки ледь помітно кивнув головою, ковзнувши холодним, байдужим поглядом по спаленілому обличчю молодого Собеського.

Король почув у себе за спиною грізне покашлювання братів Сапег і незадоволене сопіння Станіслава Яблоновського. А козацький полковник Семен Палій, не стримавшись, упівголоса вилаявся по–українськи, сподіваючись, що ніхто не зрозуміє:

— Ото цабе, хай йому чорт! І де воно було, коли тут гриміли гармати?

Образа стиснула серце Собеському. Він зараз просто ненавидів випещене, пихате обличчя Леопольда. "Нікчема! — подумав зі злістю,

що ось–ось могла злетіти гострим словом з уст і зіпсувати всю урочисту церемонію. — Боягуз нещасний!"

Але розсудливість перемогла. Він стримався від вибуху гніву і холодно промовив:

— Ваша величність, мабуть, бажає побачити мою армію? Ось мої гетьмани — вони вам її покажуть! — З цими словами повернув коня і в супроводі сина поскакав геть.

Імператор теж торкнув коня і поїхав уздовж фронту.

Два наступні дні в союзних військах панував пригнічений настрій. Польські сенатори, магнати і навіть рядові жовніри відверто обурювалися негідною поведінкою австрійського цісаря, вимагали від короля негайно повертатися на батьківщину.

Курфюрст саксонський підняв по тривозі свої війська і рушив додому. Баварці й франконці вагалися.

Тільки Ян Собеський, розумом угамувавши гнів, що клекотів у серці, непохитно стояв на своєму: наздогнати Кара–Мустафу і добити його!

— Панове, — доводив він шляхетному панству, — ми воювали не за цісаря, а за Річ Посполиту! Ми воювали за Відень, щоб Кара–Мустафа не стояв під Краковом або під Варшавою! Хіба це вам не зрозуміло?.. То чому ж тоді, коли візир ще має величезне військо і збирає його, добре потріпане і нажахане нами, біля Буди, щоб цього разу, може, ринутися в Польщу, ми повинні спокійно повертатися додому? Ні, ворог у паніці — треба його добити! На цьому я стояв і стоятиму! Візир ще страшний своєю силою, і якщо ми дамо йому час зібрати своїх недобитків в один кулак, то зробимо непоправну помилку і перед ойчизною, і перед майбутніми поколіннями, які, народжуючись рабами, проклинатимуть нас за те, що ми, маючи змогу, не добили ворога!

Йому пощастило переконати воєвод і сенаторів, і ті почали готуватися в похід, щоб наздогнати Кара–Мустафу.

В день виступу від цісаря прискакав гонець. Він привіз листа, в якому Леопольд вибачався за свою нетактовність, і передав дорогоцінну шпагу королевичу Якову Собеському.

Польське військо вирушило на Пресбург, де з’єдналося з великим загоном козаків, приведених Куницьким, а звідти, діждавшись Карла Лотарінгського, — до Грана. Там, як доносили вивідачі, турки перейшли на лівий берег Дунаю і зайняли передмостове укріплення в Парканах.

14

— Арсене, холеро ясна, ти став справжнім багатієм! — гримів Спихальський, переходячи разом з козацьким товариством з однієї’ кімнати будинку, подарованого цісарем, до іншої. — От би тобі така хата у Фастові!

Дім справді був чималий. Штаренберг од імені імператора вручив герою Відня ключі від нього. З турецького табору австрійські солдати привезли увесь запас кави, залишений турками, — кілька сотень мішків — і склали в підвалі й тилових кімнатах першого поверху.

Арсен підсміювався. Що він робитиме і з будинком, і з кавою?

Іваник розв’язав один мішок — зачерпнув у жменю коричневих зерен, сипнув кілька у рот. Сплюнув.

— Тьху, яка гидота, знаєш–маєш! Коли б тому цісарю заціпило, як він додумався нагородити тебе, Арсене, отаким чортзна–чим! Не міг відміряти ківш золотих! Сам сидів, коли ми кров проливали, за тридев’ять земель од Відня й одержав три мільйони гульденів! А герою Відня — на тобі, небоже, що мені негоже!

— Не кажи, Іванику! — заперечив Арсен. — Ось ми зараз із Яном Кульчеком зваримо каву — спробуєш. Турки не дурні. У них на кожному розі кав’ярня, а кава — божественний напій. — І звернувся до Кульчека: — Яне, приведи полоненого! Мені здається, він мастак на всі руки. Тож, напевне, і каву вміє варити.

Кульчек привів полоненого турка. Високий, худий, горбоносий, він злякано вступив до великої кімнати, де за столом порозсідалися на м’яких стільцях козаки. Побачивши огрядного, грізного на вигляд Метелицю і не менш грізного Спихальського, що настовбурчив проти нього свої гострі вуса, турок затремтів, мов осиковий листок.

— Аман! Аман! — забелькотав він, гадаючи, мабуть, що його тут щонайменше четвертують.

Але Арсен підійшов, по–дружньому поклав руку йому на плече, заговорив по–турецьки:

— Не бійся, чоловіче! Тут ніхто не хоче твоєї крові. Повір мені.

— О! Ефенді так гарно говорить по–нашому… Невже мене справді не заріжуть?

— Не заріжуть, Аллах свідок! Як тебе звати?

— Селім, ефенді.

— І ким же ти був у Туреччині, поки тебе не забрали до війська?

— Каведжі83, ефенді.

— Що? Каведжі? — не повірив Арсен і повернувся до товариства. — Ви чуєте? Він усе життя варив каву! Оце пощастило! — І знову до турка: — Каву нам звариш?

— Ще б пак, ефенді! Я цим займаюся двадцять років. Мене й у полон взяли тільки тому, що я молов зерна і не бачив, що наші відступають…

— От і добре. Тоді звари, Селіме, нам каву. Та таку, щоб запахла на весь Відень, а мої друзі щоб уподобали її на все життя!

У турка радісно блиснули очі. Він повірив, що ніхто тут не зробить йому нічого поганого.

— Я миттю! Де кухня?

Ян Кульчек повів його в глибину будинку.

Незабаром звідти долинув приємний запах. Почувся брязкіт посуду. Забулькала рідина, яку розливали в чашки.

Не встигли козаки розповісти один одному про свої пригоди за останні два дні, не встигли похвалитися тим, яку здобич хто роздобув у турецькому таборі, як меткий чех вніс на широкій дерев’яній таці кілька чашок з пахучим напоєм, а на порцеляновий тарелі — підсмажені, зарум’янені грінки.

— Го–го! Але ж це, прошу ласкавого панства, справді смачно! Побий мене Перун, якщо брешу! — вигукнув Спихальський, запихаючи до рота хрумку грінку і запиваючи її кавою. — Звичайно, це не варений мед, яким частували мене на Україні, та все ж…

— І не горілка! — пробасив Метелиця. — Однак пити можна…

Крізь розчинені вікна густий аромат кави просочився на вулицю, і там почала збиратися юрба: солдати й офіцери, майстри і підмайстри, чиновники й студенти, робітні люди й учні ремісників, ті, хто ще кілька днів тому захищав місто.

Арсен, котрий сидів біля вікна, бачив, як вони втягували носами запашне повітря і на їхніх обличчях вимальовувався подив. Що це? Звідки?

Хтось щось запитав, але Арсен не зрозумів. До вікна підбіг у білому кухарському ковпаку Ян Кульчек.

— Що тут? Харчевня? Можна заходити? — запитали його.

— Не харчевня, а кав’ярня, — відповів Кульчек. — Кав’ярня Кульчицького!

— А що це таке? — спитав сивоусий чоловік у заляпаному фарбою одязі. — Чим тут торгують?

— А ось попробуйте, пане! — І Кульчек через вікно простягнув йому чашку кави й грінку.

Той понюхав, обережно відсьорбнув ковток, а потім із задоволенням випив усю.

— Гм, смачно! Не пиво, звичайно, але, клянусь святою Магдаленою, смачно! — І, повертаючи Кульчекові чашку, сказав: — Якщо наллєш, хлопче, ще одну, то я тобі над входом, аж там, коло ліхтаря, намалюю вивіску. Як ти сказав: кав’ярня?..

— Кав’ярня Кульчицького!

— Ну, от і намалюю: "Кав’ярня Кульчицького". Згода?

— Згода, пане. — І Кульчек подав йому ще одну чашку кави з грінкою.

Маляр випив, розкрив свій ящик, дістав пензель і фарби.

— Винеси драбину, будь ласка!

Кульчек метнувся й виніс драбину.

Сивоусий вправно махнув пензлем — і над дверима почали з’являтися великі — в пів–аршина — літери. Не минуло й десяти хвилин, а люди, що запрудили вулицю, зі здивуванням читали незвичні слова: "Кав’ярня Кульчицького".

Найбільш нетерплячі намагалися зайти, але Кульчек став на дверях — не пустив.

— Завтра, панове! Завтра приходьте! Сьогодні ще нічого не готово! А завтра наваримо кави два казани — на всіх вистачить! Були б у вас тільки гроші!

Арсен з козаками спочатку підсміювались над витівкою Яна і сивовусого безіменного маляра, а потім, коли натовп, дізнавшись, що сьогодні поласувати тут нічим, почав розходитись, раптом заявив:

— Слухай, Кульчеку! А чому б тобі справді не стати господарем цієї кав’ярні? Га?

— Як то? Вона не моя, а твоя, друже!

— Бачиш, я не маю наміру залишатися у Відні. Військо наше вирушає в похід — і я з ним… Тож ставай, брате, Кульчицьким! Зміна невелика: Кульчек стане Кульчицьким… Я ж не сам заробив цей дім і цю каву! А ми вдвох. Я скажу генералові Штаренбергу… Згода?

Ян Кульчек обняв Арсена, просльозився.

— Брате, як же це?.. Щоб бідний, пригноблений чех, якого австрійське панство і за людину не має, який не сміє поза своєю хатою говорити по–чеськи, бо в нашому нещасному краї з волі цісаря запанувала німецька мова, а нас усіх хочуть перетворити на австрійців, щоб бідний чех, який не сміє вголос об’явити, що він не католик, а таємний гусит, — щоб цей бідний чех та раптом став багатієм і мав гарний будинок з кав’ярнею в самісінькому Відні, неподалік від цісарського палацу? Не віриться… А як же ти?

— Про мене не турбуйся! У мене — інший шлях… А якщо доля, всупереч усьому, ще раз закине мене до Відня — то, гадаю, ти не відмовиш мені в приємності — наллєш чашку смачної пахучої кави?

Ян Кульчек просльозився. Був так зворушений, що кинувся Арсенові на груди і поцілував його.

— Не називай мене Кульчеком. Відтепер я — Кульчицький. Ян Кульчицький! Добре звучить? А тебе завжди радий буду бачити. Аби ти тільки прибув сюди коли–небудь, брате! — Він ще раз міцно обняв Арсена і несподівано додав: — А Селіма я залишу в себе. Так заварити каву, як він, тут ніхто не зуміє. А. потім, може, і сам навчуся…

БУДУТЬ ПТАШКИ ПРИЛІТАТИ…

1

Не ждучи Карла Лотарінгського з австрійцями й баварцями, Ян Собеський вирішив одним ударом захопити Гран з фортецею, в якій засіла сильна турецька залога, або хоча б розгромити молодого й хороброго пашу Кара–Магомета, котрий з сімома тисячами спагіїв укріпився в передмісті Грана — Парканах.

— Ваша ясновельможність, Гран і Паркани узяти нелегко, — намагався відмовити короля від поспішного наступу Арсен, повернувшись із розвідки. — Фортеця міцна, в передмісті — вириті окопи. Через Дунай наведено міст — з правого берега підходять нові загони… Треба дочекатись союзників…

— Твоє діло, козаче, доповісти королеві й гетьманам, що бачив і що чув. — Скоса, гоноровито глянув на вивідача гетьман Яблоновський. — А вирішувати — то вже прерогатива його ясновельможності або гетьманів!

Арсен знизав плечима і, замовкнувши, відійшов убік.

— Упіймав облизня, прошу пана? — покартав його стиха Спихальський. — Ото не лізь до панського проса, бо будеш без носа!

Поляки й козаки багато втратили воїнів пораненими й хворими, що залишилися в похідних шпиталях. Ряди їхні дуже поріділи. Однак Собеському не хотілося тут ділити лаври перемоги з Карлом Лотарінгським.

— Драгуни, вперед! Козаки — за ними! — ткнув шаблею в напрямку міста, що мріло в долині. — Зімніть спагіїв! Оточіть фортецю!

Драгуни й козаки швидко поминули рівнину, засаджену виноградом, і наблизилися до Парканів. Але не встигли козаки вишикуватися в бойові лави, як рушничний і гарматний вогонь змусив їх залягти на відкритому

полі. Драгуни теж зупинилися. В той же час Кара–Магомет на чолі спагіїв ринувся в атаку.

Натиск був такий несподіваний і сильний, що драгуни, не прийнявши його, кинулись тікати, розладнавши козацький стрій. Почалася поспішна втеча. Спагії наздогнали втікачів — рубали шаблями, кололи списами, топтали кіньми.

Палій зі своїми фастівцями відступав через виноградники. Поряд з ним сопів Метелиця, хекав Шевчик, а Іваник, мов заєць, чеберяв попереду, легко, завдяки маленькому зростові й утлості, прослизаючи крізь щілини між кущами винограду.

Від повного винищення їх урятував король, котрий, зрозумівши, до чого привела його необачність, сам на чолі чотирьох тисяч гусарів кинувся напереріз спагіям. Двома повторними атаками він затримав Кара–Магомета рівно настільки, щоб драгуни й козаки відірвалися од переслідування. Але спагіїв було майже вдвічі більше, і незабаром гусари теж почали відступати.

— Поляки, за мною! — гримів голос короля. — Куди ж ви? Ще один удар — і турки покотяться до Дунаю!

Він справді поривався вперед, розпаленілий від бою, розмахував довгою шаблею з позолоченим ефесом. Арсен і Спихальський не відступали од нього ні на крок, захищали від спагіїв, що настирливо насідали.

Та гусари вже завертали коней. Гнали наосліп назад. Смертельний страх раптом невідомо чому охопив усіх, розвіяв бойовий порив.

Почалася панічна втеча. Дехто кидав списи, які чіплялися за виноградники і заважали тікати; покотилися під ноги коням литаври; прапороносці пожбурили в кущі полкові й сотенні хоругви.

— Ваша ясновельможність, тікаймо! — заревів Спихальський, помітивши, що король з невеликою групою воїнів от–от буде оточений турками, і, схопивши його коня за повід, кинувся навтьоки. — Арсене, прикривай нас!

Звенигора влучними ударами звалив двох спагіїв, третьому розрядив у груди пістоль і тільки тоді помчав услід за королем, намагаючись не загубити його в цьому неймовірному розгардіяші.

Гусари, мов ошалілі, підганяли плазами щабель коней, мчали чимдуж, налітали один на одного, випереджали короля і в неймовірній тісняві навіть штовхали його.

Собеський випустив повід і ледве тримався в сідлі. Ноги його випорснули із стремен і безладно теліпалися, мов кілки. Огрядний, опасистий, він швидко вкрився потом, жадібно хапав ротом повітря. Шолом злетів і десь загубився.

Над головами свистіли спагіївські стріли. Мов блискавки, миготіли списи, не одному гусарові несучи вірну смерть.

Арсен наздогнав короля, підхопив під руку.

Це помітив Спихальський, підтримав з другого боку.

Так і мчали вони втрьох — посередині зовсім знесилений король, а по боках його молоді рятівники. На щастя, дужий кінь короля, перестрибуючи через канави й виноградники, ні разу не спіткнувся.

Майже годину тривала ця втеча. Турки припинили погоню й повернули назад тільки тоді, коли побачили вдалині колони піхоти, а за піхотою — артилерію. То підходив з військом Карл Лотарінгський.

— На Бога, зупиніться! — прохрипів Собеський, задихаючись.

Арсен із Спихальським підхопили його на руки, поклали на розбиту кіньми копицю сіна. Король хапав ротом повітря, його широкі груди й огрядний живіт здіймалися, мов ковальський міх. Піт градом котився з блідого обличчя.

— Х–ху! — важко віддихався він. — Дякую вам, панове! Ви врятували мене від смерті…

Під’їхав герцог Лотарінгський, швидко сплигнув з коня, стурбовано запитав:

— Ви не поранені, ваша величність?

Собеський витер спітнілого лоба.

— Дякуючи цим лицарям, — показав на Арсена й Спихальського, — не поранений і не вбитий. Але в серці моєму рана — пече мою совість…

— Чому ж то?

— Зізнаюсь — гординя оволоділа ним, і захотілося мені перемогти Кара–Магомета без вас. Для слави мого війська… І ось за це — покараний. Совість мучить за марні втрати, і сором — за ганебну втечу!

В очах Собеського блиснули сльози.

— Ну, хіба ж варто так хвилюватись і переживати, ваша величність! — вигукнув вражений чутливістю короля герцог. — На війні завжди хтось перемагає, а хтось терпить поразку.

— От–от… Але я відомщу їм разом з вами! Про це треба зараз подумати. Спільними силами скинемо турків у Дунай! Відплатимо за кров нашу і за ганьбу… Де командири? Збирайте військо! — Він важко

підвівся на ноги і, помітивши, що ще й досі держить в руці оголену шпагу, засунув її в піхви. — Коня мені!

2

Штурм Парканів почався після сильного гарматного обстрілу. На цей раз Собеський не посмів знехтувати військовою наукою і вишикував війська в три лінії за всіма правилами. А щоб не було нарікань, що комусь із союзників дісталась легша, а комусь — важча дільниця, поставив їх вперемішку.

Скориставшись цим, Мартин Спихальський приєднався до фастівців Семена Палія. Йому хотілося бути поряд із своїми випробуваними друзями, зокрема з Арсеном Звенигорою та Іваником. Стояли вони в першій лінії. З лівого боку у них залягла польська піхота, з правого — баварські ландскнехти.

Ждучи наказу рушити в атаку, Спихальський не відчував страху. Чомусь пригадувався позавчорашній штурм і вчорашні сперечання у польському та українському військах.

Далека, важка дорога, яку подолали поляки й козаки, битва під Віднем, переслідування турків і безперервні сутички з ними стомили воїнів. Образила їх відверта зневага з боку цісаря Леопольда. Під час поділу трофеїв їм не дісталося майже нічого. Зате вбитих, поранених і хворих було більше, ніж у австрійців і німців. Це озлобило людей… Тому після відступу з–під Парканів спочатку глухо, а потім усе голосніше почали говорити про те, щоб повертатися додому.

— Половина нашого брата або лежить у землі, або в шпиталях, а цісар нам за це дулю під самісінький ніс!

— Аякже! У нього поживишся! Від турка дременув аж у Баварію, а як ділити здобич — то собі відвалив три мільйони гульденів, забрав усю артилерію, обози, кращу зброю, а нам — яничарські лахи!

Про те, що Собеському перепало два мільйони гульденів, мовчали — боялися.

Підлив олії у вогонь Станіслав Яблоновський.

— Панове, — заявив він на раді старшин, — ми свій договірний обов’язок перед Леопольдом виконали. Кара–Мустафу розбили і зняли облогу з Відня. Турки полишили територію Австрії… До того ж цісар образив нашого короля і всіх нас, по суті, відмовившись видати заміж за королевича Якова свою дочку. Пані королева пише з Кракова, щоб ми вертались додому!

— Додому! Додому! — загуло вельможне панство.

Один король був проти. І так і сяк доводив, що Кара–Мустафа розбитий, але недобитий до кінця, що кращої нагоди розгромити турків ущент більше не буде, що султан збере нове військо і на цей раз піде на Річ Посполиту…

Ніхто й слухати не хотів його.

Нарешті він здався.

— Гаразд, панове! Повертаймося додому… Але ж не можемо ми кинути напризволяще Карла Лотарінгського! Це було б не по–лицарському! Вчора він виручив нас, а завтра ми допоможемо йому. Візьмемо Паркани і Гран — і я поведу вас додому. Але не раніше! Інакше я залишуся сам, а бойової дружби не зламаю.

Ці слова подіяли і на старшин, і на воїнів. Військо цілий день готувалося до наступного штурму…

І ось — заграли сурми. Союзники пішли в атаку.

Спихальський вмить викинув з голови спогади і, міцніше затиснувши в одній руці шаблю, а в другій — пістоль, разом з Арсеном,

Іваником, Метелицею, Сікачем, Шевчиком та іншими козаками зірвався з землі і побіг до ворожих окопів, що оперезали передмістя.

Їм назустріч ударила турецька артилерія. Прогримкотів залп із яничарок. А коли добігли ближче — сипонув рій стріл. Упали вбиті й поранені.

Та це не зупинило нападаючих. Як вихор увірвалися вони у ворожі окопи і зім’яли передні ряди яничарів і спагіїв.

Палій кресав шаблею направо і наліво.

— Хлопці! Дужче наваліться! — гримів його голос.

Арсен рубався мовчки, зціпивши зуби. Тонко кричав Іваник, безстрашно накидаючись на супротивників. Рикав, як ведмідь, Метелиця…

Друзі не тільки нападали на ворога, а й дивилися один за одним — чи не загрожує кому–небудь небезпека? І як тільки помічали, що хтось потрапив у скрутне становище, миттю йшли на виручку.

Та війни без жертв не буває.

Коли вибили турків з першої лінії окопів і пішли на штурм другої, несподівано впав Сікач. Він біг прудко, високо несучи поперед себе шаблю. Йому залишалося кілька кроків до земляного бруствера, за яким злякано метушилися яничари, як раптово спіткнувся, схопився лівою рукою за серце і, охнувши, з усього розмаху упав на землю.

— Брате! Що з тобою? — нагнувся над ним Арсен.

Той мовчав. Уста міцно стулені, а красиві сині очі, в які так закохувалися жінки й дівчата, відразу померкли, посклянілі. Куля влучила прямо в серце.

Яничари й спагії з криком тікали до мосту через Дунай. Тут було справжнє пекло. Кара–Магомет, поранений у руку, намагався налагодити оборону передмостів’я, щоб дати змогу основній масі війська перейти Дунай. Біля нього зібралося тисячі дві спагіїв, стріляли з яничарок, з пістолів, із луків. З фортеці по наступаючих били з гармат, але ядра не долітали до них і не завдавали ніякої шкоди.

Собеський, стежачи за боєм з пагорба, кинув в атаку понад берегом гусарський полк, щоб вклинитися у ворожий натовп і відрізати частину його від мосту. Там зав’язалася кривава сутичка.

Карл Лотарінгський наказав підтягнути батарею, і, коли на хисткому наплавному мосту стовпилися тисячі ошалілих від страху турецьких воїнів, гармаші ударили залпом по тій живій темній ниточці, що з’єднувала обидва береги ріки.

Одно з ядер розтрощило човен і натяжні канати. Міст розірвався, почав розходитись і під вагою великої кількості людей занурився у воду.

Крики розпачу пролунали над широким бистрим Дунаєм.

Скільки сягало око — у хвилях борсалися ті, хто щойно, ступивши на міст, мав надію досягти протилежного берега і врятуватися. Зараз вони цілими натовпами, з мольбою, лайками й прокльонами, повільно опускалися на дно…

— Гиньте до дзябла! — гримів з берега Спихальський.

До нього приєднав свій верескливий тенорок Іваник.

— Пливіть, гаспиди, до чортової мами, знаєш–маєш!

Він ще хотів щось додати, бо любив чоловік поговорити, але тут зовсім несподівано відчув, як тонка довга стріла вп’ялася йому в живіт.

— Ой! — заволав Іваник. — Братці! Ой! Ой!..

Він випустив шаблю, обома руками вхопився за древко, по якому на землю стікали червоні краплини крові.

— Не чіпай! — гарикнув Спихальський.

— Іванику, зажди! — крикнув і Арсен, побачивши, що Іваник цупить щосили ту стрілу із живота.

Але Іваникові так пекло, що він нічого не чув. А якщо і чув, то слова друзів не доходили до його свідомості. Не ждучи, поки йому допоможуть, рвонув стрілу — і зламав. Древко опинилося в руках, а залізне вістря — глибоко в животі.

В очах йому пожовтіло, і він поволі схилився на руки Арсена й Спихальського.

А бій не стихав. Союзники оточили яничарів у передмостових укріпленнях і, незважаючи на те, що декотрі з них просили "аману", вирубували до ноги.

Метелиця йшов на повен зріст, прокладаючи шаблею дорогу. За ним дрібуляв сухенькими ніжками дід Шевчик. Вищиривши свого єдиного зуба, підохочував побратима–велетня:

— Бий дужче, Корнію! Заганяй на той світ, щоб і духу нашого боялися! І не оглядайся, надійся на мене. Коли що — я допоможу. Хай тільки спробує котрий напасти ззаду — тут йому і гаплик! Моя шабля ще ого–го!

— Ну, коли ого–го, тоді мені нема чого боятися! — зареготав Метелиця, завдаючи супротивникові удару.

Шевчик не відповів.

Метелиця оглянувся — і отетерів. Турецьке ядро, мов ножем, знесло Шевчикові голову. Маленький безголовий тулуб старого запорожця мов сніп упав на закривавлений труп молодого яничара.

— Шевчику! Брате! Як же це так?.. Ех! — Метелиця в розпачі махнув рукою. Його товсті, обвислі щоки затремтіли, а з очей бризнули сльози і покотилися по довгих сивих вусах…

3

Зразу ж після бою, попрощавшись із друзями — Романом, Палієм, Спихальським, Метелицею, з пораненим Іваником, постоявши над тілами Сікача і Шевчика, Арсен вирядився в одяг яничарського аги, скочив на коня.

— Прощайте, браття! Вам дорога додому, а мені — в інший бік. Вітайте моїх і не згадуйте лихом!

— Повертайся скоріше, Арсене! — обняв його на прощання Роман.

— Тільки із Златкою! — твердо відповів Арсен і, вдаривши коня, помчав берегом Дунаю на південь…

Того ж дня до королівського намету прийшли козацькі полковники — Палій, Самусь, Іскра, Абазин. У короля сидів гетьман Яблоновський.

— Ваша ясновельможність, — сказав Семен Палій, — ми чесно виконали свій обов’язок. Турок розгромлений, і завтра королівське військо повертається додому. Козаки хотіли б сьогодні одержати ратними трудами і кров’ю зароблену винагороду, а ми — приповідні листи на міста Фастів, Немирів, Корсунь і Богуслав, як обіцяв нам від імені вашої ясновельможності королівський комісар полковник Менжинський…

— Спасибі, панове! Дякую, пане Семен! — Король підійшов до Палія і, поклавши йому на плечі свої важкі руки, подивився прямо у вічі полковникові. — Козацьке військо воювало звитяжно, не шкодуючи ні сил, ні крові… Я написав своїй дружині королеві Марисеньці, як твої козаки, пане Семене, допомогли нам у найтяжчу хвилину… Але ж я не вожу з собою таких грошей! Прибуду до Варшави — пришлю скарбника, і він виплатить усе, що належить. А приповідні листи…

— Приповідні листи теж можна вислати із Варшави, — втрутився гетьман Станіслав Яблоновський, холодно поглядаючи від столу на полковників. — Для чого такий поспіх? Сейм обміркує, розбереться…

— Ні, пане гетьмане, — заперечив Палій, — відкладений тільки сир добрий…

— Но, но, пане полковнику, не забувай, з ким говориш! — спалахнув гоноровитий Яблоновський. — Я не потребую, щоб мене повчали хлопськими прислів’ями!

— А ми, пане гетьмане, не потребуємо посередника у нашій розмові з його ясновельможністю! — відрубав Палій. — Приповідні листи нам обіцяв не сейм, а король!

— Але ж… — Яблоновський схопився на ноги, а його рука потяглася до шаблі.

— Панове! Панове! — Король підвищив голос. — Ця суперечка ні до чого! Пане Станіславе, ти ставиш мене в незручне становище… Я справді обіцяв козацьким полковникам, що дам приповідні листи на ті міста і землі, де вони живуть зі своїми козаками… Я людина слова. І приповідні листи, панове, уже підписані мною. Ось вони. — З цими словами Собеський відчинив скриньку, що стояла біля узголів’я його похідного ліжка, вийняв цупкі аркуші в сап’яновій оправі і вручив їх полковникам. — А гроші одержите відразу, як повернетесь додому… За це не турбуйтеся!

Полковники були розчаровані і зовсім не приховували цього.

— Що ми скажемо війську, ваша ясновельможність? Козаки сподіваються, що ми принесемо гроші! — вигукнув Іскра. — У розподілі трофеїв нас теж обійшли… Що краще — забрали австрійці, гірше — поляки, а нам, вибачте на слові, — дуля з маком!

— Слово гонору, я не стерплю такого тону, яким пани полковники розмовляють з королем Речі Посполитої! — знову загарячкував Яблоновський.

Але Собеський був настроєний добродушно.

— Ха–ха–ха! — гучно зареготав він. — Пан полковник влучно висловився, пане Станіслав! Бо цісар Леопольд і віденський двір справді всім нам піднесли дулю з маком! І коли б я не був зацікавлений у тому, щоб до кінця розгромити турків, то плюнув би на всю цю кампанію і ще з–під Відня повернувся б додому!

Полковники відкланялись і вийшли з намету.

— Підведуть нас пани, — буркнув сердито Абазин. — А козаки намилять нам чуба!

— Казав пан — кожух дам, та тільки слово його тепле! — підтримав товариша Іскра. — Не бачити нам грошей, як торішнього снігу!

— Я теж так думаю, — сказав Палій. — Оце дав нам король папірці, тобто заплатив за нашу кров нашою ж землею, — та й бувайте здорові!

— Друзі, боюсь, коли б знову не потрапили ми в лядську кабалу! — вигукнув Самусь. — Обіцяють пани гроші, приповідні листи дають, а коли відчують силу — на шию сядуть!

— Розірвав клятий Юрась Україну на дві частини — з того часу всі наші біди! Звичайно, король м’яко стеле, та спати нам буде твердо, — погодився Палій. — Панство вже зараз приміряє ярмо до нашої шиї. Бачили, як розприндився Яблоновський? Мало з шаблею не накинувся!

— Треба щось нам думати–гадати, хлопці! — нетерпеливився Самусь.

— А що гадати? Передусім — збирати сили, заселяти пусті землі, лаштувати військо! — відповів упевнено Палій. — А тим часом засилати таємних послів до гетьмана… Щоб узяв Правобережжя під свою руку… Бо від хана — погибель, від султана — каторга, а від короля — довічне ярмо! Так я думаю–гадаю, товариство…

— Ми всі так думаємо, Семене! — гаряче вигукнув Абазин, зупиняючись.

— Всі! — одностайно підтримали його Самусь та Іскра.

Палій пильно подивився на кожного, подумав, а потім, карбуючи кожне слово, сказав:

— Тоді й стоятимем на цьому!

4

Польське військо поспішало додому. Окремою валкою їхали козаки.

Помирав Іваник. Помирав тяжко, у страшних муках.

Десь глибоко у животі залишився шматок зламаної татарської стріли і пік його пекельним вогнем. Козак зчорнів на виду, як головешка, тільки очі блищали. І безперервно просив пити. Тоді Спихальський, який віз Іваника на своєму возі, намостивши йому перин і подушок, прикладав до його запечених уст череп’яну пляшку, і той робив з неї ковток або два і на якийсь час замовкав. А коли біль ставав нестерпним, він волав слабким голосом, як дитина:

— Зінько! Зінько–о люба–а!.. Ой, порятуй, бо загибаю, знаєш–маєш!..

Спихальський скрушно хитав головою і, щоб не відстати од валки, поганяв коней. Віз торохтів по нерівній, розмитій осінніми дощами дорозі, підскакував на вибоях, витрясаючи з нещасного Іваника всю душу.

— Ой! — кричав тоді помираючий. — Тихше їдь, пане Мартине, бо всі тельбухи розгублю, хай йому чорт! Немає вже сили терпіти… Або забий, благаю тебе! Забий… Щоб не мучився…

Спихальський натягнув віжки, стишуючи коней, хоча ризикував відірватися од своїх і стати здобиччю любителів легкої наживи, яких багато вешталося побіля дороги. А крадькома змахував з вусів непрохану сльозу, бо йому було боляче дивитися, як мучиться цей чоловічок, що швидше скидався на хлоп’я, ніж на дорослу людину.

Надвечір козаки зупинилися на високому березі бистроплинної Тиси на нічліг. Спихальський свого воза поставив над самим урвищем, під розлогим кущем калини, рясно всіяної яскраво–червоними кетягами ягід.

За далекі гори заходило сонце, і в долині поволі згущалися вечірні сутінки.

І тоді, задивившись на Тису, на гори і на густі ліси по узгір’ях, Іваник раптом відчув, що біль, який мучив його впродовж кількох днів, зник, а все тіло стало легким, майже невагомим.

Він холонучими руками лапнув себе за живіт, за груди і відчув, що немає у нього ні живота, ні грудей. Одна голова, що лежала на високо збитих подушках.

— Пане Мартине! — несподівано голосно гукнув він.

— Чого тобі? — перелякався Спихальський. — Що трапилося?

— Умираю…

— Ти що — жартуєш чи здурів? Холера тебе не забере! — Поляк випустив з рук рептуха з оброком.

— Ні, пане Мартине, я не жартую, — серйозно відповів Іваник. — Справді вмираю… Поклич, будь ласка, товаришів–побра–тимів… І сам не барися… Слово сказати маю перед смертю… Я довго не затримаю…

У його словах і в голосі було щось таке, що змусило Спихальського полишити все і притьмом кинутися поміж возами.

За кілька хвилин біля Іваника зібралися всі, хто його знав. Навколо воза стали Семен Палій, Метелиця, Спихальський, Роман.

— Спасибі, що прийшли, — прошепотів Іваник і уважно глянув на Спихальського. — Пане Мартине, підніми мою голову вище… Нехай–но я подивлюся і на друзів, і на цей милий білий світ…

Спихальський підняв його, мов пір’їну, а Метелиця тим часом підбив перини і подушки. З їхньої високості Іваникові стало видно і червонясте коло сонця, що заходило за вершини гір, і блискучо–сріблясті плеса Тиси, і темно–зелені смерекові ліси на видноколі…

— Ой, як тут гарно та любо, — прошепотів Іваник. — І вмирати, братці, не хочеться… Сидів би отак і дивився б, дивився на голубе небо, на червону калину, слухав би, як шумить вода, риючи круті бережечки, як щебечуть пташки та шелестить у гіллі вітер. Та ба, прийшов мій час… Спіткнувся мій кінь — і я, його невдачливий верхівець, випав із сідла. І ніяка сила вже не підніме мене…

Іваник замовк, сухим язиком лизнув по запечених губах. Спихальський подав йому води. Він жадібно ковтнув і тужливим поглядом глянув на товаришів, що мовчки стояли біля нього.

Всі були вражені мовою Іваника. Слова його звучали ясно, проникливо, ніби це говорив не заїкуватий чоловічок, якого, ніде правди діти, вважали трохи пришелепкуватим, а хтось інший.

Тим часом Іваник, помахавши кволо рукою, тихо промовив:

— Прощайте, браття! Я щасливий, що спізнався з вами, з Арсеном, лицарем нашим… Що повертаєтесь з перемогою і що є в ній і моя частка… Моя кров… Тому відходжу од вас без жалю… — Він трохи помовчав. — А як відійду, поховайте мене під цією калиною… Щоб як у тій пісні нашій співається:

Будуть пташки прилітати —

Калиноньку їсти,

Будуть вони приносити

З України вісті.

— Обіцяємо тобі, козаче, — за всіх відповів Палій. — Хай буде спокійною твоя душа!

— Спасибі… — Іваник прикрив повіками очі, даючи всім зрозуміти, що він задоволений увагою товариства, а потім враз стрепенувся і пильно глянув на Спихальського: — А все ж таки один жаль я маю…

— Який? — запитав поляк.

— Що залишаю дружину і двох діток сиротами… Важко їм буде без мене…

З його очей скотилися дві скупі сльозинки і проклали по засмаглій, припорошеній дорожньою пилюкою щоці ледь помітний слід. Він змахнув їх рукою і раптом голосно сказав:

— Пане Мартине, а моя Зінька, знаєш–маєш, того… кохає тебе!

Це було так несподівано, що Спихальський аж очі витріщив.

— Пане Йван, що ти! — вигукнув спантеличено. — Навіщо наговорюєш! У таку хвилину…

По змученому Іваниковому обличчю пробігла ледь помітна лагідна усмішка.

— Я давно це знав. Помітив при першій чи другій нашій зустрічі з тобою ще в Дубовій Балці. Тільки мовчав… Бо хіба ж можна погасити кохання злою силою? Його можна тільки лікувати: часом, а ще — сильнішою любов’ю… — І, побачивши зніяковіння Спихальського, додав: — Та ти не того… Я ж знаю, що й ти її кохаєш…

Від ще більшого замішання Спихальський побуряковів і не знав, що сказати. Не перечити ж умираючому… Та й правду він каже.

Всі вражено мовчали.

Іваник передихнув і зовсім тихо, так, що чули тільки ті, хто схилився над возом, сказав:

— Ти гарний чолов’яга, пане Мартине. Добрий. Я знаю, ти не зобидиш моїх дітей. І Зіньки. Не зобиджай їх… Прошу тебе. — Потім, помовчавши, тихо додав: — Прощай, білий світе! Прощай навіки…

З цими словами й помер.

Козаки зняли шапки. Метелиця вийняв із саквів червону китайку і покрив покійникові обличчя. У Спихальського тремтіли вуса, а в здивовано–зажурених очах стояли сльози.

Тут же, поблизу воза, на крутому березі, під калиною, викопали глибоку яму і під мушкетний залп опустили в неї сповите в білий саван легеньке Іваникове тіло...

ПОДАРУНОК СУЛТАНА

1

Звістка про жахливе побоїще під Парканами і здачу Грана, привезена Арсеном у Буду, вразила Кара–Мустафу мов грім. Він довго мовчав, кусаючи губи. Лице його зблідло і стало матово–сірим. Тільки очі палахкотіли люттю. Потім ошаленів. Затупотів ногами. Закричав:

— Чаушів!

Вбіг чауш–паша Сафар–бей. Вбігли чауші. Завмерли, ждучи наказів.

— Приведіть пашу будського Ібрагіма, Каплана, Мустафу–пашу, хана Мюрад–Гірея, графа Текелі! Всіх пашів, кого знайдете, сюди! До мене!

Поки чауші виконували цей наказ, — а виконувати його через повний розгардіяш у війську було нелегко, — сераскер зачинився в прохолодній кімнаті, що мала два виходи — в парадний зал і, через іншу кімнату, в сад.

Залишившись на самоті, він важко опустився на м’який, обтягнутий рожевим оксамитом стілець і обхопив голову руками. Смертельний жах, розпач і біль розривали його серце.

"О Аллах! — шепотів беззвучно сухими губами. — Ти поставив мене над страшною прірвою! Все, про що я мріяв і до чого прагнув, розлетілося в порох. Велич і необмежена влада над військом, багатство і надія на те, щоб на землях підкорених народів утворити нову ісламську державу і стати в ній імператором, — все пропало!"

Сидіти на одному місці не міг. Підійшов до розчиненого вікна і виглянув у пишний, зелений, тільки де–не–де покритий осінньою позолотою сад.

Але дерева раптом заколихалися, розпливлися, мов краплини дощу на склі. Він з подивом помітив, що плаче. Солоні сльози затуманили його зір.

Тьфу! Тільки сліз не вистачало! Йому стало шкода себе. Що робити? Як урятувати честь, владу і, врешті, життя? Він надовго задумався.

Власне, до порятунку залишився один шлях — всю вину за розгром, за ганебну подвійну поразку звалити на інших. Це шлях не новий, добре випробуваний. Не одному хитрому невдасі він ставав у пригоді. І скористатися ним, подумалося йому, не гріх!

А ще — треба якось задобрити султана. Витрусити із своїх скринь золото, коштовне каміння! Послати в подарунок сотню або й дві австрійських красунь, яких, слава Аллаху, взято в містах і селах Австрії не одну тисячу… Або — подарувати Златку?

Як потопаючий хапається за соломинку, так і він ухопився за цю рятівну думку. Віддати султанові Златку!

Він скреготнув зубами.

"О Аллах екбер! Як несправедливо повівся ти з одним із найвідданіших твоїх синів! Ти відібрав у мене не тільки славу неперевершеного воїна, не тільки честь, а й розбиваєш серце, віднімаючи єдину в моєму житті дівчину, в яку я по–справжньому закохався. Я беріг її для себе, а ти вирішив інакше — одним ударом невірних зруйнував моє щастя, забрав мою велич і славу!"

Однак розум говорив інше. Заради життя не треба шкодувати нічого. А може, Златка якраз і стане тією краплиною на чаші терезів, яка переважить у хтивому серці султана на бік милосердя?

Він стиснув гарячими руками скроні і закрокував по кімнаті.

"А може, не віддавати Златки? Може, ще не все втрачено? Може, пощастить зібрати розкидані понад Дунаєм ошалілі від страху яничарські орти та бюлюки, спагіївські загони та кримську орду, стягнути їх в один кулак і в рішучому бою розгромити ненависного Яна Собеського?"

Аж зупинився посеред кімнати, вражений такою думкою. Та відразу ж відкинув її.

"Ні, поки зберу військо, поки фортуна повернеться до мене лицем, мої недруги і заздрісники повідомлять султана про поразку під Віднем та Парканами, і той пишнотілий нікчема підпише фірман про усунення мене від влади і над імперією, і над військом… Ні, таки треба задобрити його! Треба переконати, що не він, Кара–Мустафа, винен у поразці і що є надія круто повернути хід подій у цій важкій і затяжній війні…

Отже, вирішено: він пошле в подарунок султанові Златку, а на додачу сотню австрійських красунь, пошле зі сховищ в Ейюбі скриню золота й самоцвітів! А з винуватцями поразки під Віднем, з винуватцями його неслави й ганьби розправиться негайно і нещадно! Ця розправа допоможе йому втримати в своїх руках владу, що похитнулася, переконає султана в його здатності відновити військо і захистити західні землі імперії, а відтак — врятує йому життя і вселить надію на краще майбутнє! Заради цього варто пожертвувати Златкою і всіма красунями світу!"

Від природи Кара–Мустафа був нерішучий і довго вагався, караючись сумнівами, при виборі остаточного рішення, та коли вже рішення приймав, то починав діяти негайно.

Він покликав капуджі–агу.

— Паші прибули, Мурад–ага?

— Сидять у залі, бей–ефенді, — вклонився налитий бичачою силою товстошиїй капуджі–ага, відданим поглядом пантруючи, мов собака, найменший рух свого повелителя.

— Мурад, — великий візир стишив голос до шепоту, — Аллах покарав нас немилістю своєю і дарував перемогу невірним… Але це не означає, що серед нас немає винуватців нашої поразки… Вони є — і їх треба покарати!

— Хто це? — хриплим голосом спитав Мурад, з готовністю кладучи важкий кулак на рукоятку ятагана.

— Вони там, у залі… Але обійдемося без крові…

— Удавкою?

— Так. Станеш із двома–трьома вірними капуджі за ось цими дверима, — Кара–Мустафа прочинив двері до сусідньої кімнати, — і всіх, кого я спроваджу сюди, задавиш, а трупи витягнеш на галерею, що виходить у сад.

— Буде виконано, мій повелителю, — вклонився Мурад. — Я зараз поставлю там надійних людей.

Віддавши таке розпорядження, Кара–Мустафа вийшов у зал.

Паші схопилися, застигли в німому поклоні.

Ось вони — всі, хто через своє боягузтво й невміння призвів до небаченої поразки! Немає тільки хитрого хана Мюрад–Гірея та графа Текелі, — пронюхали, смердючі шакали, про небезпеку і не поспішають на виклик, щоб відповісти за своє далеко не лицарське поводження на полі бою. Але він доберется і до них, хоч би довелося відкопати негідників з–під землі!

— З чим прийшли, паші? Чим порадуєте серце вашого сердара? — спитав глухо, ледве стримуючи ненависть. — Де ваші воїни? Де ваші знамена? Де ваша зброя і обози? Питаю я вас…

З кожним його словом все нижче схилялися голови пашів. У залі панувала могильна тиша.

— Чого ж мовчите? І чому я бачу вас усіх живих? Чому жоден не наклав головою в бою? Га?.. Мабуть, тому, що ви не воїни, а нікчеми, боягузи, свинопаси! Ви не гідні носити високе звання паші, якого удостоїв вас наш Богом даний султан!

Голос його тремтів од гніву. Ніхто не посмів заперечити жодним словом. Тільки зять султана, прямий і гарячий Ібрагім–паша, дивився великому візирові прямо в обличчя, не приховуючи ненависті й презирства.

Кара–Мустафа помітив це і скерував свій гнів на нього.

— Що скажемо султанові, паша? Хто винен у поразці?

Ібрагім–паша ступив крок наперед, кресонув очима.

— Всі ми винні! Але найбільша вина — твоя, Мустафа–паша!

— Чому?

— Ти — сердар. Ти і відповідаєш за все військо. А ми тільки за окремі загони.

— Я відповідатиму перед падишахом, а ви — переді мною!

— Ми й відповідаємо!

— Це не відповідь! Зараз кожен з вас зайде до мене і сам на сам доповість, що робив під Віднем і Парканами… Ось ти, Ібрагім–паша, перший і заходь!

Кара–Мустафа пропустив попереду себе Ібрагіма–пашу. Той хотів попрямувати до столу, але Кара–Мустафа показав на інші двері.

— Ні, паша, сюди, будь ласка!

Нічого не підозрюючи, Ібрагім–паша переступив поріг і опинився у просторій напівтемній кімнаті, бо густе гілля дерев затінило вікна. В ту ж мить два капуджі схопили його, мов обценьками, за руки, а третій блискавично накинув на шию удавку. Паша не встиг навіть крикнути, як зашморг здавив йому горло, в очах потемніло…

Височенний капуджі перекинув вірьовку собі через плече, випростався — і паша повис у нього на спині. Якусь хвилину він ще борсався, та скоро затих.

Капуджі–шибениця для певності потримав трохи свою жертву на собі, а потім, переконавшись, що той уже відійшов у райські сади Аллаха, відволік труп на галерею і там швиргонув у куток.

— Один готовий! — сказав, повернувшись до кімнати.

Кара–Мустафа похмуро глипнув на Мурада.

— Клич Каплан–пашу.

До самого вечора тривала розправа. Стомився великий візир. Стомилися кати. Капуджі–шибениця ледве волочив ноги: це не жарт — повісити на власних плечах п’ятдесят одного пашу!

Звістка про жахливу страту швидко розлетілася по місту. Крижаним холодом наповнилися серця тих вищих воєначальників, які ще залишилися живі. Кожен ждав своєї черги…

Кримський хан і граф Текелі кари уникли — вони не з’явилися на виклик великого візира, залишились у своїх військах.

2

В ту ж ніч Кара–Мустафа виїхав з Буди в Бєлград. Тут, у своєму розкішному палаці, не відпочиваючи, сів писати листа султанові. Всю вину за поразку звалив на Мюрад–Гірея, Текелі та пашів. Красномовно описав, як вони зрадили або проявили боягузтво та слабкодухість. А під кінець сповістив, що скарав винуватців на горло, а Мюрад–Гірея, котрий, взявши від Собеського великий бакшиш84, перший кинувся тікати з поля бою, він владою, даною йому падишахом, усунув з трону. Врешті запевнив султана у відданості і пообіцяв, зібравши сили, зупинити армії союзників, а потім — розбити їх…

Закінчивши, власноручно переписав начисто, згорнув у сувій, обв’язав зеленою стьожкою, приклав печатку і тільки тоді закалатав у дзвоник.

Увійшов Мурад–ага.

— Пришли до мене Сафар–бея і Асен–агу, а також приведи дівчину–невільницю Златку. І сам готуйся до від'їзду в Стамбул!

Коли Ненко і Арсен у супроводі Мурад–аги ввійшли до покою великого візира, то були неймовірно вражені тим, що побачили там.

Уже світало, але в підсвічниках ще горіли свічки. За широким різьбленим столом сидів змарнілий, більш ніж звичайно потемнілий на лиці Кара–Мустафа і смутними очима, в яких, здавалося, блищали сльози, дивився на розкішно вбрану дівчину, що стояла перед ним.

Це була Златка.

Угледівши Арсена і Ненка, вона скрикнула і зблідла, але миттю опанувала себе й опустила на обличчя тонку шовкову шаль.

Молоді чауші так були вражені несподіваною зустріччю, що остовпіли і забули, як велів етикет, низько вклонитися великому візирові.

Однак Кара–Мустафа, мов заворожений, сидів мовчки у кріслі і не зводив погляду з прекрасної полонянки. Крім неї, нікого не помічав.

Врешті тяжко зітхнув і ледь помітно порухом лівої руки відпустив дівчину.

— Іди! — зірвалося з його уст єдине слово.

Златка пішла до виходу, і тут з темних кутків до неї підійшли Фатіма і Джаліль, яких ні Арсен, ні Ненко спочатку не помітили.

Проходячи мимо Арсена, Златка підвела голову, трохи відкрила шаль і таким благаючим поглядом обпекла його серце, що Арсен відчув,

як кров гарячим вогнем шугнула йому в голову. В тому короткому погляді були і кохання, і біль, і мольба… Дівчина ніби сказала йому: любий, коли ж ти визволиш мене?

Як він утримався і не накоїв непоправного — і сам не знає. А майнула було, мов блискавка, думка — розрядити пістоля в груди Кара–Мустафі, ударити ятаганом Мурада, а потім, схопивши Златку, тікати…

Але — чи далеко б утік?

Златка зникла за дверима. Щезла, мов сон.

Чауші переглянулись і мовчки вклонилися людині, що, мов чорна статуя, закам’яніло сиділа за столом.

Минуло кілька довгих хвилин, перш ніж Кара–Мустафа звернув на них увагу. Він ще раз протяжно зітхнув, а потім вийшов з–за столу, тримаючи в руці згорток паперу.

— Поїдете в Стамбул! — сказав стомлено. — Відвезете падишахові мого листа… Коней не жалійте. Купуйте свіжих — гроші на це будуть у вас… Я хочу, щоб цей лист потрапив до мобейну раніше, ніж туди дійдуть чутки про поразку під Віднем. Султан має знати правду! Але хай цю гірку правду краще скажу я, а не мої недруги… Ви мене зрозуміли?

— Так, наш повелителю.

— Друге… З одним листом з’являтися перед світлі очі падишаха не годиться. Султани теж люблять подарунки. Тому з вами поїде на чолі загону моїх охоронців Мурад–ага. Крім того, що він охоронятиме вас у дорозі, він повезе від мене в подарунок султанові дівчину–полонянку. Ви бачили її щойно тут. Султан давно прочув про її красу і хотів її мати — хай тепер втішається! Бережіть цю невільницю як зіницю ока. Вслід за вами я відішлю падишахові обоз австрійських красунь–полонянок. Вони

прибудуть до Стамбула пізніше, однак скажіть про них султанові, щоб знав…

Почувши, що Кара–Мустафа збирається подарувати Златку султанові, Арсен відчув, як у нього на якусь мить зупинилося серце. З одного нещастя дівчина може потрапити у ще страшніше! Як кажуть, з вогню та в полум’я… Якщо не пощастить визволити в дорозі, спробуй тоді вирвати її із султанського гарему!

Ненко зрозумів стан друга і непомітно торкнувся своїм ліктем його руки: мовляв, тримайся, хлопче! А сам вклонився і сказав:

— Все зробимо, як наказує наш преславний володар!

Але Кара–Мустафа не відпускав їх. Заглибившись у думки, пройшовся по м’якому барвистому килимі, трохи постояв перед вікном, потарабанив сухими темними пальцями по фарбованому підвіконню і тільки тоді, мовби зважившись на щось важливе, повернувся і додав:

— І, нарешті, останнє… Потрібно позолотити гірку новину, щоб не такою гіркою здавалась. Заїдете в Ейюб і з моєї скарбниці візьмете зелену скриню з коштовностями. Мурад уже має на це повноваження. Піднесете її султанові разом із дівчиною… Вирушайте негайно і в дорозі не баріться! Все. Ідіть — і хай береже вас Аллах!

3

Арсен був у відчаї: в дорозі Златки не пощастило визволити.

З Бєлграда до Стамбула загін Мурад–аги мчав як вітер. Зупинялися тільки для того, щоб трохи перепочити і погодувати коней. Біля карети, в якій їхала Златка, невідступно вартували два десятки лютих капуджі. Про те, щоб викрасти дівчину, годі було й думати.

В Ейюб вони прибули пізнього осіннього вечора. На їхній подив, тут уже знали про поразку Кара–Мустафи, і в палаці панувала розгубленість, що межувала з панікою. Всі, хто пригрівся під крилом великого візира, з жахом чекали кінця свого благополуччя. Дехто потихеньку лагодився до сумного майбутнього — складав речі, додаючи до них і дещо з майна господаря.

Мурад–ага твердою рукою відразу навів порядок. На кухні кухарі почали готувати для прибулих вечерю. Банщик затопив печі в лазні. Цирульники гострили бритви, щоб привести чаушів і капуджі до вигляду, угодного Аллаху, а рабині витягали зі скринь новий одяг для них, щоб завтра своїм драпгям вони не споганили Високого Порога.

Незважаючи на пізній час, палац сяяв вогнями. Гримів владний голос Мурад–аги. Метушилися слуги, раби й рабині.

Златку помістили в її колишнє помешкання, поставили вартових; до неї могли заходити тільки жінки, які мали приготувати її до завтрашнього ранку, коли вона стане перед ясні очі падишаха.

Арсен і Ненко повечеряли, побували в лазні й руках цирульника і тільки далеко за північ зайшли до відведеної їм кімнати. Обом було не до сну.

— Треба щось зробити зараз, бо завтра буде пізно! — рішуче сказав Арсен, швидко ходячи по кімнаті.

Ненко підняв на нього свої темні, як ніч, очі.

— Що ти надумав?

— Нічого… Коли б нас було не двоє, а двадцятеро, ми напали б на охоронців, перебили їх, вихопили б із вежі Златку — і шукай вітра в полі!

— Це не розумно!

— Знаю, що не розумно… Але нічого путнього придумати не можу. Страшно стає від однієї думки, що завтра ми одведемо Златку до султанського сералю і власними руками передамо її тому жирному розпусникові! Я не переживу цього! Як подумаю, що вона стане рабинею в гаремі султана, то ладен зараз напасти на капуджі, щоб загинути від їхніх шабель!

— Чому ти гадаєш — рабинею? Султан може зробити Златку своєю ірбаллю або кадуною, тобто дружиною… Златка — дуже красива дівчина! — сумно пожартував Ненко.

Арсена аж пересмикнуло.

— Не добивай мене зовсім, Ненку! Мені не до жартів…

— А я й не жартую, — на цей раз серйозно промовив той. — Коли Кара–Мустафа відсилав Златку в подарунок султанові, то напевне знав, що вона з її красою і чарівністю дуже швидко буде помічена султаном і, чого доброго, стане його дружиною. Султани одружуються не так, як прості смертні. Вони ніколи не беруть туркень, бо вважають не гідним одружуватися зі своїми підданими. В султанському гаремі завжди є кілька сотень красунь з усього світу. Не всі, звичайно, стають коханками, а тим більше дружинами падишаха. Далеко не всі… Але деяких султан помічає, і тоді така рабиня стає гієздою, тобто тією, що впала в око, — і вона зразу піднімається в гаремі на щабель вище. Коли гієзда стає ірбаллю, тобто коханкою, їй дають кілька кімнат, рабинь і євнухів, які обслуговують її, і вона, поки користується прихильністю султана, відчуває себе повновладною господинею свого невеликого даїре — двора… Та все ж вона ще не дружина… І взагалі, законних дружин у султана не буває. Досить йому сказати три слова: "Це моя дружина!" — і гієзда чи ірбаль в ту ж мить стає кадуною падишаха… Але досить його короткої заяви: "Я не хочу бачити цієї жінки!" — як таку

гієзду чи ірбаль за один день виселять із гарему і видадуть заміж за якого–небудь чиновника. Правда, все своє майно вона може забрати з собою… Коли ж роки її вже не такі, щоб іти заміж, то її просто виводять за ворота — і йди куди хочеш… Дуже скоро ці вигнанки проїдають свої заощадження, одяг, коштовності і жебракують на базарах Стамбула, стають підстаркуватими повіями, злодюжками. А коли приходить край — кидаються у води Мармурового моря…

— А кадуни?

— Кадуни–ефенді разом зі своїми дітьми — принцами та принцесами — постійно живуть у гаремі, ворогуючи між собою і виховуючи своїх синів — шах–заде — в лютій ненависті до синів інших кадун. Коли шах–заде підростають, вони стають смертельними во–рогами, і той з них, кому щастить захопити престол, нещадно знищує своїх братів–суперників або ж кидає їх у сирі каземати Семивежного замку…

— Страшну картину змалював ти, Ненку. Виходить, султанський сераль — це справжня тюрма для багатьох тисяч людей? Але для чого ти все це мені розповідаєш?

Ненко сумно глянув на прибитого горем друга.

— Бачиш, Арсене, будемо дивитися правді в очі. Через кілька годин Златка потрапить до сералю і її запроторять у гарем… Я хочу, щоб ти знав, що таке султанський гарем, і не занепав духом. У вас є приказка: не такий чорт страшний, як його малюють… Я чув її від тебе…

— Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що коли Златка потрапить до султанського гарему, то й тоді є надія на її визволення. Навіть більша, ніж зараз… В гаремі постійно проживає не менше двох тисяч людей — рабинь, служок, аляібр, тобто молоденьких невільниць–учениць, гієзд, ірбалей, кадун, принцес крові,

малолітніх принців крові, євнухів… Кого там тільки нема! Під виглядом візників, які привозять все необхідне для кухні, дроворубів, сажотрусів, золотарів, які вивозять нечистоти, лікарів, ворожок та ворожбитів до гарему не так уже й важко проникнути. Не сидять там безвиїзно і жінки та невільниці. По троє їх випускають під наглядом слуг–батаджі, яких, звичайно, не важко підкупити, до міста, де вони розважаються спогляданням базарів, весільних та похоронних процесій, купують собі обнови й солодощі, а нерідко заводять флірти з молодиками, особливо яничарськими чорбаджіями…

— Не може бути! — вигукнув вражений Арсен.

— І все ж так є! Коли я навчався у військовій школі, то сам не раз зустрічався з дівчатами з султанського гарему. Більше того, часто "для підкріплення здоров’я" гаремні красуні відпрошуються на тімар85, наймають у приватних будинках кімнати і протягом п’ятнадцяти–двадцяти днів живуть, як собі хочуть, розкошуючи і тішачись коханням із своїми обранцями.

— Твої слова — то мені гострий ніж у серце! — з мукою в голосі вигукнув Арсен. — Краще ми зі Златкою загинемо обоє, ніж вона має дійти до такого життя!

Ненко обняв друга за плечі, притягнув до себе.

— Тримайся, Арсене! Не все втрачено! Покладись на мене — я добре знаю Стамбул і султанський сераль. Якщо вже гинути, то загинемо усі втрьох! Невже ти гадаєш, що я залишу сестру й тебе в біді? Але завтра ми виконаємо доручення Кара–Мустафи, іншого виходу у нас нема: ти ж бачиш, як стереже нас Мурад–ага.

— Треба усунути його!

— Я згоден з тобою. Але зробимо це руками інших…

— Як?

— То моя турбота. А зараз — хоч годину спочинемо, бо завтра, тобто вже сьогодні, нас ждуть немалі випробування…

4

Галера м’яко пристала до кам’яного причалу. Першими на берег зійшли чауші, за ними чотири капуджі звели Златку. Потім ішов Мурад–ага попереду цілого загону своїх людей, які несли й охороняли зелену скриню з коштовностями великого візира.

Їх зустріли, попереджені посланцем Мурад–аги, чотири чауші султана і повели по кам’яних сходах до величезного палацу — султанського сералю, що потопав у зелені розкішного приморського парку.

Ненко тихо пояснив Арсенові:

— Ліворуч — мобейн, або селямлик, де живе султан. Праворуч — гарем. Між ними, посередині, де видніються сходи до парадних дверей, — зал для прийомів. За ним — коридори, що сполучають обидва крила сералю. По той бік палацу — численні служби: конюшні, кухні, пральні, приміщення для яничарів–охоронців, чаушів, слуг, рабів і рабинь, євнухів і карликів… Там же — три двори, через які султан виїжджає в місто, а також кілька воріт для господарчих потреб…

Їх завели до невеликої зали. Тут було порожньо.

— Передпокій перед залом для прийомів, — шепнув Ненко. — Зараз ми побачимо самого султана, повідомимо йому "гарну" звістку… Слава Аллаху, що тепер не ті часи, коли чаушам за неї рубали голови!

В цю мить батаджі–нубійці відчинили високі двері — і султанський чауш–паша рушив попереду.

Ненко і Арсен, переступивши поріг, упали на коліна і, безперервно кланяючись, поплазували до позолоченого трону, на якому возсідав Магомет Четвертий.

Попід стінами стояли найвищі сановники Порти — шейх–уль–іслам, візирі, головний привратник "дверей щастя" — перший євнух, імперський казнадар, головний інтендант, перший цирульник та ще різний люд з найближчого оточення султана.

За чаушами ввели Златку, вбрану в розкішний одяг і, як того велів звичай, з великим декольте, непокритою головою і без серпанку на обличчі — адже вона була гяурка–невільниця, на яку не розповсюджувався закон Корану.

Потім Мурад–ага зі своїми капуджі внесли скриню і поставили посеред зали.

Султан незворушно дивився на всі ці приготування. Його повне, злегка жовтаве обличчя, обрамлене чорною бородою, було непроникне.

Коли капуджі, поставивши скриню, кланяючись, позадкували до дверей, султан поглянув на Мурад–агу, що, розпластавшись, лежав на блискучій підлозі, спитав:

— Ти що за людина?

— Капуджі–ага великого візира, о падишах всесвіту, — пролепетав переляканий Мурад–ага, підвівши голову.

— Ти не потрібен тут!

Мурад–ага, не підводячись, поплазував до дверей так швидко, мов був не людиною, а ящіркою.

Нарешті Магомет глянув на чаушів.

— Кажіть, з чим прибули! — Голос його був крижаний: він уже знав про поразку війська.

Ненко зробив кілька кроків, упав на коліна і простягнув сувій Кара–Мустафи. Чауш–паша передав його султану, а той — одному з візирів, що стояли обабіч трону.

— Читай! — наказав коротко.

Серед могильної тиші падали, мов кам’яні брили, слова, якими великий візир хотів виправдатися перед султаном за страшну поразку.

Чим далі, тим більше хмурилися члени дивану, а Магомет у безсилому гніві кусав губи. З листа вимальовувались не просто поразка і відступ, як донесли чутки, — ні, це був погром, ганебна втеча, втрата половини війська і майже всього обозу!

Такого ні султан, ні члени дивану не ждали.

Згадка про безмежну відданість і любов до "падишаха всесвіту", "тіні Бога на землі", проявом чого є подарунок невільниці–красуні, ста австрійських полонянок із вельможних родин, а також золота й інших коштовностей на кілька мільйонів динарів, викликали на устах султана й візирів зневажливу посмішку.

А коли був прочитаний список умертвлених пашів, найбільш відомих полководців імперії, по залу прокотився грізний гул. Незважаючи на присутність султана, члени дивану — візирі — не могли стримати своїх почуттів.

Магомет побагровів. Люто блиснули його великі чорні очі. Він схопився, тупнув ногою, підняв руки вгору.

— О Аллах! Ти покарав цю людину, скаламутивши їй розум! Але покарав недостатньо! Її жде ще й суд земний! — Він звернувся до членів дивану: — Що відповісти на цей лист Мустафи–паші, достойні візирі?

— Що скажуть чауші про облогу Відня? Чи були вони свідками ганебної втечі сераскера з поля бою? — спитав шейх–уль–іслам. — Вислухаємо спочатку очевидців…

— Гаразд, — погодився султан і, неуважно глянувши на Златку, кинув коротко: — Виведіть дівку!

Коли батаджі зачинили за переляканою, занімілою Златкою двері, Ненко і Арсен стали поряд і низько вклонилися.

— О великий повелителю правовірних, — почав Ненко, — ми з Асеном–агою були свідками, учасниками й очевидцями облоги Відня і битви під Парканами.

— Чому Кара–Мустафа не взяв Відня? За два місяці його можна було зрівняти з землею! — спитав султан.

— За два місяці відбулися всього два генеральні штурми, та й ті були відбиті з великими втратами для нас.

— Сераскер не дозволяв бомбардувати місто, — вставив Арсен. — Якщо не рахувати спалених самими ж австрійцями передмість і зруйнованих кількох будинків зразу ж за валами, то весь Відень залишився цілий і неушкоджений…

— Чому так? Не вистачало пороху чи бомб? — запитав головний інтендант.

— І пороху, і бомб вистачило б, щоб зрівняти з землею ще одне таке місто, як Відень, — відповів Арсен.

— То в чому ж причина?

— Сераскер Мустафа–паша не дозволяв обстрілювати розкішні будинки й палаци, бо хотів захопити Відень непошкодженим. Все військо говорило, що сераскер мріяв стати імператором на завойованих землях, а Відень зробити своєю столицею…

Султан знову схопився на ноги. Люто вигукнув:

— Прокляття! Я наказав йому знищити столицю імператора Леопольда, народ покорити, а землі приєднати до священної імперії османів! А він виношував зовсім інший, злочинний замір! Ця людина не має права на життя!

— Ні, ні, не має! — дружно відгукнулися візирі. — Послати йому смертний вирок! Шовковий шнурок! — зашелестіло в залі.

— Шовковий шнурок!

— Шовковий шнурок!

Султан на знак згоди кивнув головою.

— Принесіть срібне блюдо!

Батаджі миттю внесли велике срібне блюдо, на якому лежав тонкий, але міцний, довгий шовковий шнур з зеленими китицями по кінцях. Подали султанові.

Магомет підвівся з трону, держачи на витягнутих руках плескате кругле блюдо. Глянув пронизливим поглядом на чаушів.

— Підійдіть сюди! — І коли Арсен з Ненком, зігнувшись, наблизились до нього, сказав: — Своєю правдивістю і відданістю ви заслужили моє довір’я, тому я доручаю вам відвезти цей мій подарунок великому візирові і сераскеру Мустафі–паші!

Ненко взяв блюдо. Мовчки вклонився.

А султан звернувся до візирів і радників:

— Всі накази Мустафи–паші скасувати! Багатства, що зберігаються в Ейюбі, передати державній казні! Ібрагіма–пашу та хана Селім–Гірея, зісланих на острів Родос, звільнити й привезти в Стамбул! Звільнити також від ув’язнення в Семивежному замку Юрія Хмельницького і негайно, давши йому надійну варту на чолі з Азем–агою, послати на Україну… За ним підуть козаки… Ми повинні в ці тяжкі хвилини зберегти за собою ті землі, щоб з них у майбутньому, відповідно приготувавшись, завдати смертельних ударів Москві та Варшаві!

Арсен непомітно скосив очі на Ненка. Мовляв, ти чув? Але той, держачи перед собою блискучо–тьмяве блюдо, розмальоване по обідку черню, непорушно, мов закам’янілий, дивився на султана — дотримувався ритуалу.

— Все! Ідіть! Виконуйте мої накази! — І Магомет, не дивлячись на придворних, що зігнулися в глибокому поклоні, зник у внутрішніх покоях мобейну.

5

З від’їздом до Бєлграда ні Ненко, ні тим більше Арсен не поспішали. Вони випросили у гениш–ачераса, котрий мав дати їм охоронний загін,

день відпочинку після виснажливої подорожі до Стамбула. Цього, звичайно, було мало, щоб знайти Златку і визволити її, тому друзі не гаяли часу.

З самого початку вони домовилися, що з подарунком султана Кара–Мустафі поїде один Ненко. Арсен же, якщо пощастить визволити дівчину, помчить з нею спочатку в Болгарію, де зустрінеться з воєводою Младеном, а потім — на Україну. Якщо ж не пощастить відразу визволити, залишиться в Стамбулі і шукатиме шляхів до цього.

Ненко добре знав звичаї, що панували в сералі.

Підійшовши до старого батаджі–аги, зайнятого тим, що мирно спостерігав з вікна, як на дахові конюшні, настовбурчившись, б’ються горобці, він поклав йому в долоню золоту монету. Той глипнув на неї сонним оком і враз пожвавішав. Вклонився.

— Я до ваших послуг, чауш–паша.

— Мені потрібно знати, куди повели дівчину, яку Мурад–ага привіз від великого візира Мустафи–паші.

— Я бачив цю дівчину… Дуже красива дівчина, ефенді.

— Куди ж її повели і хто?

— Повели в гарем… А от хто саме — не розібрав.

Ненко витягнув з кишені ще одного золотого. У батаджі пожадливо блиснули очі.

— Чекайте, чекайте, здається, я пригадую… О Аллах, дай пам’яті!

Ненко опустив монету в його простягнуту долоню. Батаджі–ага міцно затис її в кулаці.

— О! — вигукнув радісно. — Пригадав! Її взяв євнух Саїд… І передав кальфі86 Маріам, а та повела у свій даїре… А чого ефенді цікавиться тією дівчиною? — Батаджі–ага посміхнувся, але очі його дивилися допитливо й холодно.

Ненко витягнув ще одного золотого і опустив у кишеню батаджі–аги. Суворо сказав:

— Батаджі–ага, краще одержувати в подарунок золото, ніж залізо! Ти мене зрозумів? Ми тебе не знаємо, ти нас не бачив…

Той вклонився, молитовно склав руки.

— Зрозумів, ефенді. Хай мені випечуть розжареним прутом очі, якщо я вас бачив, і хай відріжуть ятаганом язика, якщо я вам сказав хоч одне слово! Аллах свідок, що я кажу правду!

Отже, стало відомо, де знаходиться Златка. Це так втішило Арсена, що, коли вони залишилися з Ненком на самоті, він обняв його і поцілував.

— Ти просто чародій! Три золотих — і ми вже знаємо, де шукати Златку!

Той охолодив його запал.

— Це — найлегше… Важко буде вирвати її звідти, а ще важче — уникнути погоні, якщо вона буде.

— З чого ж ми почнемо?

Ненко задумався.

— Поки видно, треба якось сповістити Златку, щоб була напоготові. Друге — придбати коней і одяг. Третє — нічліг у Стамбулі. Бо увечері і вночі всі ворота міста зачинені — не виїдеш…

— Тоді не гаймо часу! — заспішив Арсен. — Я в усьому покладаюсь на тебе. І допомагатиму тобі шаблею і пістолем!

Вони вийшли з палацу на протилежний від моря бік, і тільки тут, з висоти парадного входу, Арсен побачив справжній розмір сералю.

Скільки сягало око, майже на милю, тягнувся величезний палац з безконечною кількістю різних добудов, дверей, ґанків… До нього примикали двори — три біля мобейну і декілька біля гарему, — захаращені найрізноманітнішими будівлями: кухнями, конюшнями, складами, казармами для яничарів, слуг і рабів, лазнями, приміщеннями для карет і возів… Всюди сновигали слуги, в’їжджали і виїжджали верхівці та візники, чувся людський гомін, кінське іржання, ослиний рев…

Це було ціле місто! В ньому постійно мешкало дві або три тисячі чоловік, а вдень, враховуючи службовців, придворних та вільнонайманих слуг, що жили за межами сералю і тільки працювали тут, — близько чотирьох тисяч…

Вони пішли дворами і задвірками вздовж гарему. Ніхто не зупиняв їх. Батаджі–євнухи, що стояли біля численних дверей, байдуже дивилися на яничарів сонними очима… З декількох вікон з цікавістю виглянули гарненькі личка дівчат. За котрим же Златка?

— Ми повинні піти на ризик, — сказав Ненко. — Не хотілося ні в кого питати, де двір кальфи Маріам, але, видно, доведеться… Однак для цього мусимо змінити свою зовнішність і дещо придбати.

Арсен зітхнув і на знак згоди кивнув головою.

6

На другий день, уранці, коли до сералю потягнулися валки возів із городиною, фруктами, м’ясом, печеним хлібом, борошном, рибою та іншими припасами, у ворота гарему в’їхав запряжений добрими кіньми критий віз, на передку якого сидів старий бородатий турок, тримаючи в руках ремінні віжки. З–за його спини виглядала така ж стара, які він, висока худа туркеня в темному вбранні, з опущеною чадрою, крізь яку виднілися тільки очі.

— Гей, дорогенький, скажи, будь ласкавий, де мені знайти кальфу Маріам? — прошамкотів візник, звертаючись до високого безбородого євнуха, що поволі, опустивши голову, брів двором.

Той байдуже махнув тонкою жіночою рукою.

— Їдь далі, старий… Ген, бачиш, лазня? Отам, якраз насупроти, вхід до даїре кальфи Маріам…

— Спасибі, дорогенький. — І візник віжками торкнув коней: — Но–но!

Віз під’їхав до лазні — великої похмурої будівлі, майже зі всіх боків обкладеної дровами, — і зупинився. З нього злізла туркеня і, коливаючись на старечих ногах, поволі пошкандибала до гарему. Важкий вузол обтягував їй руку. У напівтемному коридорі її зупинив євнух.

— Бабцю, тобі до кого?

— До кальфи Маріам, синку, — прокаркала хрипким голосом стара. — Привезла дещо для неї і для її дівчаток… Покажи, де їх знайти!

— Ось сюди, бабцю. — Євнух провів її в кінець коридора. — Тут її кімната…

— Спасибі, синку… Хай береже тебе Аллах!

Стара штовхнула двері і ввійшла у чимале приміщення з широким заґратованим вікном. Попід стінами стояли вузькі канапи, покриті килимами, обковані залізними візерунчастими пластинами скрині. Посередині — низенький, до колін, круглий стіл, на якому стояла велика миска з паруючим пловом та високий глек із шербетом.

На канапах, підібравши ноги, сиділи дівчата і голодними очима дивилися, як пишнотіла дебела молодиця, не звертаючи на них ніякої уваги, рукою виловлювала з плову найбільші шматки м’яса і запихала собі в рот.

— Кальфа Маріам? — спитала стара. — Хай береже тебе Аллах!

— Авжеж. А тобі чого треба? З чим прийшла? — невдоволено відповіла кальфа, ковтаючи черговий кусень. — Бачиш — невчасно… У нас якраз сніданок.

— Прошу вибачення, кальфа–ефенді, — вклонилася стара. — Я почекаю, якщо дозволите… Сяду отут.

І вона сіла на кінчик канапи.

Маріам знову невдоволено глянула на неї, але не сказала нічого. Ще якийсь час вона, не поспішаючи, напихала собі рота найсмачнішими шматками, потім просто з глека напилася і тільки після того, як утерла рукою масні губи, сказала коротко:

— Їжте!

В ту ж мить дівчата схопилися, обсіли миску і одна з–поперед одної руками почали хапати їжу і глемедати її, мов голодні щенята.

Тільки одна залишилась сидіти на своєму місці в кутку, накрившись хусткою.

— А ти чого? Їж! — накинулась на неї Маріам. — Вчора не вечеряла! Сьогодні не снідаєш! Чи здохнути хочеш? Але це тобі не пощастить зробити! Я примушу тебе їсти, щоб мене не обвинуватили, що я захарчовую своїх учениць…

— Я не буду їсти! Не хочу! — відповіла дівчина, не відкриваючи обличчя.

Почувши її голос, стара здригнулася. Крізь чадру, якої вона не скидала, до дівчини прикипів пильний погляд її пронизливих очей.

— Ні, будеш! — схопилася Маріам і крикнула на дівчат, що вже майже спорожнювали миску. — Гей, досить вам! Залиште трохи цій дурепі! Бачите, вона незадоволена, що потрапила до султанського гарему! Їй було б краще, коли б стала наложницею чи рабинею якого–небудь брудного торговця або спагії! Або й тут — коли б топила печі в лазні, прала білизну, мила посуд на кухні… Невже тобі було б краще?

— Краще.

— Ну й дурна ти! Але ця дурість минеться… Не таким тут роги обламували… Ну, йди їж!

— Не буду! Краще умру…

— Ха–ха! Ви чули? Вона не буде їсти! Голод припече — сама попросиш… Доїдайте, дівчата, — не пропадати ж добру!

Дівчата знову кинулися до миски і вмить спорожнили її. Було видно, що голод — постійний супутник їхнього життя.

Кальфа підійшла до старої, штурхнула ногою торбину.

— Ну, що принесла? Чим здивуєш моїх дівчат?

Стара вклонилась. Зашкарублими пальцями розв’язала мотузку, почала виймати невеличкі шматки барвистих тканин. Розкинула їх проти світла на тахті.

Дівчата в захопленні сплеснули руками.

— Ой, яка розкіш!

Кальфа теж не змогла приховати почуттів. Як заворожена, розглядала тканини, з яких важко було вибрати найкращу, — всі були пречудові! Одно її здивувало — зовсім маленькі відрізки, яких хіба що вистачить на невеличку хустину.

— Але ж із цього сукні не вийде! — вигукнула вона з жалем, приміряючи до себе шматок барвистого китайського шовку.

— Чому не вийде, кальфа–ефенді? — прокаркала стара. — У дворі стоїть мій віз — там є все, чого ваша душа забажає! Тільки небагато… Не для всього гарему. Але для вас вистачить. Мій старий відміряє вам, аби гроші!

Дівчата кинулись до своїх скринь і з затиснутими в руках акче, курушами та динарами метнулися з кімнати.

Одна новенька не проявила зацікавленості і мовчки, як зламана вітром стеблина, сиділа, схилившись, у кутку на канапі.

Стара поволі почала збирати своє добро, складати в торбину. Кожен шматок вона згортала кілька разів, клала, потім знову виймала.

Кальфа нетерпляче притупнула ногою.

— Та швидше–бо!

— А ти йди, голубонько! Йди! Не бійся — я не злодійка. Та й не сама ж лишаюся, є кому за мною слідкувати. — І стара скоцюрбленим пальцем показала на новеньку. — Йди, не барися. А я зберу — і за тобою… Бо там усе розхапають…

Останні слова підстьобнули кальфу, і вона, грюкнувши дверима, погримкотіла надвір.

В ту ж мить стара підняла покривало, кинулась до дівчини і зовсім іншим голосом вигукнула:

— Златко! Люба! Невже не впізнала мене?

— Арсен?! — Дівчина не повірила своїм очам, а потім з риданням упала йому на груди. — Милий мій! Ти тут!..

— Тс–с–с! — Арсен затулив їй долонею рота. — Слухай уважно! Ми з Ненком прибули по тебе. Наша підвода стоїть у дворі. Я приніс тобі інше вбрання. — Він миттю вихопив його з торбини. — Накинь на себе цю лахманину рабині і, поки твої подружки вибирають у Ненка обнови, вийди у двір і жди нас біля воріт… Ми не забаримося. Швидше!

Він допоміг їй одягтися, жужмом упхнув своє манаття в торбину і, знову зігнувшись, як стара баба, пошкандибав з кімнати.

Біля воза йшла жвава торгівля. Ненко не скупився, за безцінь продавав те, що втридорога купив з Арсеном учора в заморських купців. Кальфа і дівчата держали в руках по кілька сувоїв дорогих тканин і, більше, мабуть, не маючи грошей, із заздрістю й жалем дивилися на остачу, що лежала на возі.

Вийшовши з гарему, Арсен почекав, поки мимо нього пробігла Златка, а потім пошкандибав до воза.

— Скупилися, сороки? — прокаркав до дівчат. — Бачу — накупили… Ну, й досить з вас! А тепер — киш, киш! Ніколи нам, треба їхати далі, бо у вас, хе–хе, в гаманцях нічого не лишилося! — Він зліз на воза. — Поганяй, старий!

Ненко підняв камчу87 — хльоснув коней.

— Де вона? — спитав тихо, коли трохи від'їхали.

— Ген побігла… Ждатиме… Тепер тільки б пощастило нам трохи!

Ненко не відповів і дужче погнав коней.

— Гей–гей, бережись! — гукнув на роззяв, що брели двором.

Златка, задихана, перелякана, стояла біля воріт, боязко позираючи на всі боки крізь вузеньку щілину яшмака. Вона ще, видно, не вірила в те, що сталося. Вся її тонка постать хилилася до підводи, що швидко наближалася.

Ненко натягнув повід.

Арсен підхопив дівчину під руки, підняв — і вона вмить опинилася в халабуді.

— Жени! — гукнув Ненкові.

Той щосили ударив коней. Колеса викресали об камінь іскри, заторохтіли у вузькому проїздові під кам’яною вежею.

Вартові, що стояли на зовнішньому боці воріт, здивовано визирнули і, побачивши, що на них мчать озвірілі коні, злякано відсахнулися, щоб не потрапити під їхні копита.

— Вей, вей! О горе мені! Сказилися, кляті! — вигукнув Ненко, а сам, розмахнувшись камчою, ударив по кінських спинах.

Капуджі схрестили довгі списи, закричали:

— Стій! Назад!

Та було пізно. Будка вихором вилетіла з–під вежі, промчала через широкий майдан, розганяючи наляканих перехожих, і зникла за рогом, у бічній вулиці.

— Божевільний старий! — буркнув старший. — Зверне собі карк! Або — комусь…

А молодший додав:

— Попався б він мені до рук — потягнув би списом по спині!..

Тим часом, поки Ненко правував кіньми, Арсен у халабуді скинув жіноче вбрання, швидко вдягнув свій звичайний одяг яничарського чорбаджії. Потім змінив на передку Ненка — і той незабаром теж красувався у пишному вбранні чауш–паші. Переодяглася й Златка, ставши юним красивим яничаром.

Переїхавши через увесь Стамбул, втікачі поминули ворота Айвасари–капу і зупинилися в лісі, поблизу Ейюба.

Ненко обняв Арсена.

— Ну, прощай, друже–брате! Папери й гроші у тебе є на дорогу, а куди прямувати — сам знаєш. Зустрінеш воєводу Младена, батька нашого, скажи, що я скоро прибуду до нього. Виконаю приємне для мене доручення султана — і приїду…

— Дивися ж — не випусти його з рук! — сказав Арсен, маючи на увазі Кара–Мустафу.

— Будь спокійний! Не забувай, що я не тільки Ненко, а й Сафар–бей! Хватка у мене — яничарська! — І Ненко стиснув, усміхаючись, свій міцний кулак. А потім обняв Златку. — Ну, дорога моя, прощавай! Знайшов я тебе, сестричко, щоб, може, більше ніколи не зустрітися. Але я знаю, що з Арсеном ти будеш щаслива, і я радуюсь вашому щастю…

— Ти приїдеш до нас коли–небудь, Ненку? — прошепотіла крізь сльози Златка.

— Можливо… Ну, поганяйте! І хай щаслива перед вами стелиться дорога!

Він ще раз міцно обняв їх, вйокнув на коней і довго стояв при дорозі, аж поки халабуда не зникла за поворотом, у лісових хащах.

7

Кожен день з душевною тривогою ждав Кара–Мустафа вістей із Стамбула. Змучився зовсім. Ночами, не встигши заснути, схоплювався в холодному поту від найменшого шуму.

Вдень, коли віддавав різні розпорядження, коли оглядав орти, що поволі ставали схожими на колишнє боєздатне військо, йому було легше і здавалося, що все минеться, піде по–старому.

Ночі ж були страшні. Довгі, осінні, з північними холодними вітрами, що гули за вікнами його теплого палацу і крижаним страхом стискували серце, з кошмарними снами і безперервними важкими думами.

Надія боролася в ньому з безнадією.

Він сподівався на великодушність і любов султана, сподівався, що подарунки пом’якшать його гнів, а ґрунтовний, докладний лист пояснить йому справжні причини поразки і вкаже на справжніх винуватців її.

Потім він пригадував, скільки у нього в Стамбулі ворогів, які, безперечно, нацькують султана на нього, і йому ставало страшно. Невже ніякої надії?

На всяк випадок він тримав біля себе найцінніші коштовності, бо вирішив, що буде тікати, якщо відчує небезпеку. Навколо палацу поставив вартових і наказав нікого не впускати, не попередивши його. За високою кам’яною огорожею, в сусідній садибі, куди було прокопано підземний хід, під наглядом довірених слуг стояли напоготові бистроногі коні…

Кінчався нещасливий для нього 1683 рік.

День 25 грудня нічим не відрізнявся від попередніх. Хіба що змінилася на краще погода — яскраве сонячне проміння бризнуло з високості теплом на Бєлград, на повеселілий широкий Дунай, що під час непогоди ставав похмурим і навіть грізним, на його меншу сестрицю Саву та на всі околиці.

Від цього й у великого візира потепліло на серці, і він уперше за довгі місяці після обіднього намазу пішов до бібліотеки, дістав із багато інкрустованої сріблом і перламутром скриньки Коран у коштовній оправі й заглибився у читання.

Десь за півгодини його потягнуло на сон, і він ліг на м’якій широкій отоманці. Але тут же спокій його був порушений приходом секретаря.

— Вибачте, бей–ефенді, за невчасну турботу. Зі Стамбула прибув чауш…

— Що! — схопився Кара–Мустафа. — Його впустили до двору?

— Поки що ні. Адже ви так наказали…

— Він сам?

— Адже султанські чауші, як, до речі, і візирські, самі не подорожують… А завжди з вартою, — спокійно відповів секретар.

— Гаразд. Піди до воріт і подивися, хто там, спитай, як ім’я чауша, з чим прибув, а потім, не впускаючи нікого, повернешся негайно сюди!

Секретар мовчки вклонився і вийшов.

Кара–Мустафа швидко заходив по просторому покою, залитому сонячним промінням. Гарячково думав: що привіз чауш? Життя чи смерть?

Ніхто не міг дати відповіді на це запитання.

Залишитися і вияснити, хто цей чауш і з чим приїхав, чи тікати відразу, поки не пізно?

Він завагався. І на ці запитання відповідь міг дати хіба що сам Аллах.

Страх скував його серце. Однак десь на самому його дні жевріла маленька надія. А може, не все втрачено? Може, привезено наказ про новий похід? Або просто — відставка?..

Повернувся секретар.

— Ну, що? — кинувся до нього великий візир.

— Прибув чауш–паша Сафар–бей, ефенді.

— Сафар–бей! — радісно вигукнув Кара–Мустафа, відчувши, як у нього звалюється з пліч важкий тягар. Він навіть забув спитати — з чим прибув, а відразу ж наказав: — Сюди його! До мене! Швидше!

Секретар вийшов знову.

Кара–Мустафа полегшено зітхнув. Здається, Аллах змилостивився над ним. Сафар–бей — його чауш–паша, і з ним, безперечно, нема чого ждати поганих вісток… Отже, вісті або хороші, або ж, виконавши наказ, Сафар–бей просто повернувся назад… Але від нього багато чого можна дізнатися… Він бачив султана!

Двері відчинилися раптово. До бібліотеки урочисто, як на параді, ввійшов чауш–паша Сафар–бей. Але що то в його витягнутих наперед руках? О Аллах екбер! Кара–Мустафа здригнувся, все ще не вірячи своїм очам. Йому несли на срібному блюді шовковий шнурок!

До бібліотеки заходили й заходили яничари. Заглянув блідий, переляканий секретар. За ним товпилися слуги, теж бліді й перелякані.

Він усе ще не міг повірити в те, що сталося.

— Ти? Сафар–бей?.. — спитав глухо.

Його вразило, що смертний вирок йому прислано з його власним чаушем.

— Це воля падишаха! — голосно сказав Сафар–бей.

У Кара–Мустафи обірвалося серце, затерпли ноги.

— Але ж я маю право вибору — випити отруту або пустити собі кулю в лоба? — спитав зовсім тихо.

Сподівався на маленьку відтяжку, яка б дала йому змогу кинутися в протилежні двері, що вели гвинтовими сходами в підземелля, звідки починався таємний хід. Шанс мізерний, та все ж…

Але Сафар–бей відповів:

— Такого права ти не маєш, Кара–Мустафа! — І наказав: — Візьміть його!

Яничари вмить оточили великого візира, схопили за руки.

Тонкий і слизький, мов гадюка, шовковий шнурок обвився навколо його шиї…

ДОРОГА БЕЗ КІНЦЯ

1

Почервонілий від гніву, паша Галіль тупнув ногою на Юрія Хмельницького, як на хлопчиська, закричав:

— Я написав Високому Порогові, що у мене для тебе немає війська і немає грошей! Зараз не той час, коли ми можемо порушувати з Москвою мирний договір! Поразка під Віднем завдала нам страшного удару, а ти хочеш втягнути імперію в нову війну з царицею московською Софією! Жодного воїна я не дам тобі! Такий наказ дивану… Коли тебе султан — хай будуть благословенні його літа! — витягнув з Єди Куле і послав сюди, то він сподівався, що ти набереш військо з козаків і захищатимеш Правобережжя і від Ляхистану, і від Москви. А виявилося, що від тебе всі тікають, як від прокаженого! Смішно казати — один п’яниця Многогрішний, якого я чомусь до цього часу не повісив, підтримує тебе! — І паша презирливо глянув на зігнуту спину Многогрішного, що боязливо визирав із–за спини Азем–аги. — Та й сам ти не висихаєш від горілки! Дудлиш, мов у жлукто, а потім цілими днями п’яним квачем лежиш на тахті…

— Але ж, мій благодійнику…

— Мовчи! Була б моя воля — я давно повісив би вас обох, як смердючих псів!

— Щоб набрати військо, потрібні гроші, — не здавався Юрась, — а той мерзенний зрадник і злодюга Кара–Мустафа все в мене украв… Пустив жебраком по світу! В останній раз я прошу видати мені на військові потреби із державної казни п’ятдесят тисяч курушів…

— Що?! — опецькуватий Галіль–паша аж підстрибнув від обурення. — Ти чуєш, Азем–ага? П’ятдесят тисяч! Не тисячу, не п’ять, а п’ятдесят тисяч! Щоб завтра він гарненько проциндрив їх у шинку! Нема дурних! В останній раз я дам тобі дві тисячі курушів, але з умовою — набереш хоча б двісті козаків! Зробиш це — одержиш більше. Не зробиш — я влаштую і тобі, і твоєму хитрунові Многогрішному таке табандрю, таку бастонаду88, що — клянусь Всевишнім! — пам’ятатимеш мене до самої смерті! А тепер — геть з–перед моїх очей!

— Дякую, ефенді, — вклонився Юрась знічено. — Сьогодні ж хорунжий Многогрішний поїде в Немирів на переговори з тамтешніми козаками…

2

На майдані, посеред Викітки, зібралась уся немирівська сотня. Козаки хотіли знати, чого приїхали зі Львова пани Порадовський та Монтковський. Про що вони трактують з полковниками Андрієм Абазином та Семеном Палієм, що прибув із Фастова.

— Може, привезли решту грошей, яку не виплатили за віденський похід? — міркував один.

— Авжеж, тримай кишеню ширше! — сумнівався другий. — Що з воза впало, те, пиши, пропало!

Козаки хвилювалися.

— Нічого їм сидіти за глухими стінами! Хай виходять сюди! На люди!

— Хай комісари гетьмана Яблоновського прямо скажуть усім, чому не виплатили винагороди сім’ям тих, що загинули в поході або померли від хвороб!

Серед козаків шниряв Свирид Многогрішний. Більше слухав, мотаючи кожне козацьке слово на вуса, а то й сам подавав голос:

— Правду люди кажуть! Хай полковники виведуть комісарів надвір та тут і домовляються… Нічого за нашими спинами! Як гинути в поході — то нам, а як одержувати гроші — то вони попереду!

Його згріб за карк Метелиця, що супроводив Палія.

— Щось я тебе в поході не бачив, братику! А до наших полковників тобі — зась! Бреши, та знай міру! А то й по писку заїду! — І старий козарлюга підніс до самого носа Многогрішного свого величезного кулака.

Викрики юрби посилились. На ґанок вийшов Абазин.

— Що за шум, браття?

З усіх боків загули:

— Виходьте трактувати на майдан!

— На люди! На люди!

Абазин усміхнувся. Був він високий, горбоносий і чорнобровий. І гарячий та скорий на руку. Це всі знали. Однак усміх у нього завжди означав добрий настрій. За ним ніколи не приховувались підступність і злість.

Тому загули дружніше.

— Давай, Андрію, комісарів сюди! — гукнули старші.

— Виводь їх, полковнику, на світ Божий! — підтримали молодші.

— Згода, браття! Ми з батьком Семеном теж так думаємо, — відповів Абазин і зник у дверях.

Через хвилину на ґанок вийшли всі четверо: попереду — комісари, позаду — полковники.

Над натовпом прокотився глухий гомін.

— З чим приїхали, пани комісари?

— Скажіть, а ми послухаємо!

Порадовський і Монтковський переглянулися. Видно, їх збентежило глухе незадоволення натовпу.

Наперед виступив Порадовський.

— Панове! Ви хочете знати, чого ми до вас приїхали і про що трактували з вашими полковниками? Скажу… Гетьман і воєвода руський Станіслав Яблоновський за дорученням короля прислав нас сюди, щоб набрати охочих для нового походу на турків… Вивідачі доносять, що султан не змирився з поразкою і готує новий напад на союзників. Не виключено, що цього літа він нападе на Річ Посполиту…

— То й захищайтеся самі!

— Не підемо! Не підемо!

— Раз обманули, вдруге не віримо!

— Панове, панове… — намагався перекричати натовп Порадовський.

Його не хотіли слухати.

— Гроші віддайте вдовам і сиротам тих, хто загинув під Віднем та під Парканами!

— Всім віддайте! Бо ми ж поділились своїми частками з сім’ями загиблих! Отже, ви ошукали і живих і мертвих!

Порадовський почервонів. Монтковський зблід і відступив назад, ніби ладнався шуснути при найменшій небезпеці в хату.

Наперед виступив Семен Палій. Став поряд з Порадовським. Підняв руку. Гомін над майданом улігся.

— Братове! Я згоден з вами! — гукнув він. — Полковник Абазин теж… Ми цілу годину доводили панам комісарам, що вони повинні спочатку виконати колишні обіцянки, а тільки тоді запрошувати нас до нового походу.

— Правильно! Правильно!

— Землю нашу ми захищаємо не за плату, а тому, що любимо її і хочемо, щоб вона завжди була вільною і годувала нас і наших дітей! Але коли воїн іде в найманий похід, він повинен мати зброю і коня, повинен бути упевнений, що його жінка й діти матимуть що їсти… А для цього козакові треба заплатити! А як повелися пани комісари? Обіцяли одно, зробили друге… Прислали заледве половину того, що обіцяли!

— Державна казна спорожніла — нізвідки взяти, — видавив із себе Порадовський. — А те, що прислав Папа Римський, ми до шеляга віддали вам! Більше платити у нас нічим…

— Дешево ж цінуєте ви нашу кров, панове! Обманули нас, як хотіли, а тепер маєте нахабство знову звертатися по допомогу! Не вийде! — Палій розгнівався. Голос його тремтів.

Порадовський почервонів ще дужче.

— Це не я обманював вас, панове! Не я! Як Бога кохам! Їдьте до тих осіб, що над нами… Просіть їх…

— Просити? — Палія пересмикнуло. — Скільки ми крові пролили, та ще й просити? Не поїдемо ми жебрати! А тебе, пане Порадовський, просимо передати нашу дяку вельможному панству за облуду й брехню! — З цими словами Палій несподівано ударив комісара долонею по щоці. — Не тебе я б’ю, а їх! Щоб знав це! А в тебе за цей удар прошу вибачення…

Порадовський у першу мить розгубився. Потім рукою потягнувся до шаблі. Та до нього кинувся Монтковський, притримав.

— На Бога, пане! Посічуть на капусту! Та й справедливо обвинувачують вони нас… Ніде правди діти, в мене очі лізуть на лоба від цих обвинувачень!

Порадовський люто блиснув на Палія очима.

— Ну, я тобі не забуду цього, полковнику! Скільки житиму, не забуду! — Він збіг з ґанку і пішов прямо на козаків.

Козаки розступилися, даючи йому прохід. Монтковський пішов слідом за ним. Коли комісари вийшли з Викітки, Абазин тихо сказав Палієві:

— Не варто було так робити, Семене!

Однак козаки, що стояли поблизу й почули, загули:

— Правильно! Правильно!

— Не його ж бив, а в його особі тих, хто над ним!

Палій уже охолов. З досадою махнув рукою.

— Може, й не варто було. Погарячкував… А втім — хай знають! Дідько з ними! Однак більше й ламаного гроша не пришлють!

Наперед пропхався Свирид Многогрішний.

— Панове полковники, дозвольте слово мовити! До вас і до всього товариства!

— Ну, кажи! Чого хочеш? — дозволив Абазин.

Многогрішний збіг на ґанок, скинув шапку.

— Браття, доручив мені наш гетьман Юрій Гедеон Вензик Хмельницький слово мовити… Закликає він вас, браття, під свої знамена!

— Це під турецькі, значить? — грізно спитав Палій. Він ще не встиг заспокоїтись після сутички з Порадовським. — Щоб знову орда і яничари топтали нашу землю, а нас вирубали упень? Геть звідси, недолюдку! Геть, собако, та швидше! А то скуштуєш моєї шаблі!

— Геть його! Геть! — закричали козаки.

— Женіть його під три чорти!

Многогрішний зіщулився, надів шапку і шмигнув із ґанку.

3

Кінний загін, що супроводив Порадовського і Монтковського по Україні, готувався до від'їзду. Жовніри сідлали коней, приторочували до сідел дорожні сакви. Обидва шляхтичі сиділи в корчмі біля вікна і їли смачну гарячу ковбасу–кров'янку, запиваючи холодним, з льоху, пивом.

Обидва мовчали. Маленький, круглий, мов барило, чорночубий Монтковський, як нижчий чином, не смів перший заводити розмову, бачачи, в якому лихому настрої Порадовський, а той, височенний, рудий, все ще червонів і душився злістю і за неболючий, але образливий удар Палія, і за те, що доведеться повертатися, не виконавши доручення Яблоновського.

Вони вже кінчали трапезу, коли у двері заглянув Свирид Многогрішний.

— Перепрошую вельможних панів, я хотів би зайти до господи і погомоніти з панами про те, що їх цікавить, — облесливо промовив він.

— А що нас цікавить? — вирячився на нього Порадовський.

— Я був на Викітці в той час, як той розбійник Палій… Ну, пан сам знає, що трапилося…

— На що пан…

— Хорунжий Свирид Многогрішний, прошу пана.

— На що пан Многогрішний натякає? — грізно спитав Порадовський.

— Прошу вельможного пана не сердитись на мене. Що було, те було… А ось про те, що буде, я й хотів би поговорити. Ну, пан комісар сам розуміє, що мова йтиме про того розбійника…

— Палія?

— Так.

Порадовський подумав, витер долонею масні губи.

— Ну, заходь — кажи! Послухаємо…

Многогрішний швидко шуснув у хату, примостився біля столу. Обидва комісари мовчки вп’яли в нього очі.

— Панове, я хотів таємно доповісти вам, а у ваших шляхетних особах — воєводі Яблоновському про ненадійність Палія… Пан король дав йому приповідний лист на Фастів і на навколишні землі, ощасливив його своєю ласкою, а він умислив чорну зраду супроти короля…

— Що саме? Не тягни! — вигукнув Порадовський.

Многогрішний підсунувся ближче. Відчувши себе упевненіше, налив з глека пива — вихилив. Озирнувшись, чи ніхто не підслуховує, прошепотів:

— Він хоче підбити інших полковників на те, щоб усе Правобережжя знову приєднати до Лівобережжя, тобто до Москви…

— Що? — аж підхопився Порадовський. — Ти маєш певні докази?

— Я сам доказ цьому, панове! — бундючно заявив Многогрішний. — Бо чув на власні вуха, як Палій патякав про це з козаками, а ті, розвісивши вуха, мов дурні, уважно слухали його…

Порадовський радісно потер руки.

— Гм, це важлива новина! Отже, Палій — зрадник, і його треба негайно заарештувати!

— Без наказу пана Яблоновського? — засумнівався Монтковський.

— Я маю такий наказ! Не особисто на Палія, а на всіх, хто так або інакше виступає проти корони! В даному випадку є докази супроти полковника Палія…

— Саме про це я й кажу, — зрадів Многогрішний. — Палій — небезпечна особа. І я певен, що гетьман Яблоновський віддасть його до суду. А я ладен посвідчити проти нього… Тим більше, панове, що я давно хотів перейти на службу до пана Яблоновського… Якщо буде нагода, замовте за мене словечко, як за вірного слугу.

— Замовимо, — погодився Порадовський. — Пан Яблоновський добре платить відданим людям… Але слова — це тільки слова, пане Многогрішний, а для того, щоб я поручився за тебе перед гетьманом і воєводою, потрібні діла!

— Які?

— Я вирішив заарештувати Палія, а ти допоможеш мені в цьому.

— На Бога, пане! — вигукнув здивований Монтковський. — До Палія прихильно ставиться сам король!

— Бо не знає про його справжні наміри! — відрубав Порадовський. — Діло вирішене — Палія треба заарештувати! Але як?

— Тихо, без ґвалту, — відповів Многогрішний. — Я допоможу вельможним панам… Можете цілком покластися на мою спритність!

4

Перебувши деякий час серед гайдуків воєводи Младена у недоступних міжгір’ях Старої Планини, Арсен і Златка вирушили в путь на Україну.

У Білій Церкві несподівано дізналися про арешт Палія. І хоча був вечір, а коні ледве трималися від утоми на ногах, та й самі вони — особливо Златка — потребували відпочинку, Арсен рішуче сказав:

— Їдемо, люба! Тут недалеко — тридцять верст… Якраз на ранок будемо дома!

Златка звикла вже не перечити Арсенові, коли йшлося про важливі діла, і незабаром вони простували на північ.

До Фастова прибули якраз на сніданок.

Ніжна зелень весни прикрасила, заквітчала розорене війнами і лихоліттями місто, мов наречену. Шуміли на фастівській горі, біля фортеці, молоді явори, сивими хмарами нависли над сріблястою Унавою гіллясті верби.

Ще з шляху Арсен побачив на материному подвір’ї осідланих коней. Серце його схвильовано забилося. Хто б це міг бути?

Коли відчинив ворота і допоміг Златці злізти з коня, почув тупіт ніг і радісні вигуки.

— Арсене! Златко!

— Любі наші! Приїхали!

— Слава Богу! — чувся материн голос. — Нарешті!

— Слава Аллаху! — вторував їй Якуб.

Виявилося, що в хаті було повно людей: Арсен і Златка переходили з рук в руки.

— Яцько? Хлопче, невже це ти? — не вірив своїм очам Арсен, дивлячись на білявочубого двадцятирічного парубка в бурсацькому одязі. — Ну, як наука — не йде без дрюка? Чи вже закінчив школу?

— Закінчив і… додому, — зніяковів Яцько. — Тобто до тебе, Арсене, бо мені, бач, більше нікуди… Повинні були з Семашком приїхати через тиждень, хотілося на волі побродити по Києву, та почули про арешт батька Семена — і примчали…

— Ну, а куди б же ти їхав, братику мій дорогий? Звичайно, до мене! — обняв його Арсен. — Тепер нас у матері троє — Стеха, я і ти!

— Холера ясна! А про мене забув? Я ж четвертий, бо–м неньки рідної не маю! — І Спихальський чмокнув спочатку Златку, а потім Арсена.

Крім домашніх — матері, дідуся Онопрія, Стехи, Романа та Якуба, який назавжди залишився в сім’ї Звенигор, Яцька та Спихальського, тут ще були Метелиця і Зінька, які в останню чергу, але не менш міцно і щиро привітали прибулих.

Звенигориха запросила всіх до столу.

Після сніданку Спихальський, що на диво був весь час мовчазний, узяв Арсена й Романа під руки.

— Друзі, прибув я зі Львова не тільки для того, щоб побачитись з вами. Є діло більш важливе… Чи не пройтися б нам, панове, на леваду і там, над Унавою, у затишку, погомоніти? Хай тут жінки прибирають, а ми, чоловіки, трохи провітримося…

З цими словами він потягнув чоловіків з хати.

У леваді, під вербами, стали кружка. Сонце вже висушило росу, і в повітрі струмували медвяні пахощі перших лугових квітів, над якими

гули джмелі та бджоли. З Унави долітало ґелґання гусей та кахкання качок, а з лісу, що темною стіною бовванів на тому боці, линуло далеке, сумовите кування зозулі — ку–ку, ку–ку…

Коли зозуля замовкла, Арсен сказав:

— Друзі мої, у всіх у нас зараз одна думка — про батька Семена… Про Палія… Хто найбільше знає, той хай і розповідає. Здається, ти, Мартине, хотів щось повідомити… Тож починай.

— Справді, панство, я хотів вам сказати, що знаю, де зараз Палій… Як Бога кохам, знаю!

— Ти знаєш, де Палій? — вигукнув Арсен. — Звідки?

— З перших рук, як кажуть…

— Розповідай! — нетерпеливився Арсен. — І не тягни!

— Бачите, панове, у Львові, при дворі Станіслава Яблоновського, служить один чоловік, який чомусь мене уподобав і вважає своїм другом… Це комісар пан Порадовський. Треба сказати, що й справді, хоч я не вважаю його другом, ми з ним не один вечір просиділи в корчмі, цмулячи там пиво або й що–небудь міцніше… І ось він на якийсь час зникає. А коли повернувся, то відразу ж завітав до мене. На щастя, я не встиг сам до кінця висушити сулію вишнівки і почастував його добряче. І пан Порадовський, випивши, розповів, що вони з паном Монтковським побували в Немирові й заарештували там Палія. Коли я це почув, то замалим не вдавився курячим стегенцем, яке саме обгризав… "Як! Полковника Семена Палія?!" — вигукнув я. "Так", — спокійно відповів пан Порадовський. "За віщо?" — "За те, що він хоче віддатися зі своїми козаками під владу Москви!" — "Це він сам тобі казав?" — спитав я. "Ще б пак! Звичайно, ні… Про це мені доніс один козацький хорунжий по імені Свирид Многогрішний…" — "Матко боска ченстоховська! —

вигукнув я вражено. — Свирид Многогрішний?" — "А чого пан Мартин здивований? Він знає Многогрішного?" — "Питаєш! Я його знаю як облупленого! Бо був з ним разом у турецькій неволі… Потурнак і свиня, якої світ не бачив! А ти, пане, йняв йому віри! Ти заарештував героя Відня, повіривши тотому гунцвоту! Що скаже гетьман і сам король?" Порадовський засміявся і відповів: "Не знаю, що скаже пан круль, а Яблоновський похвалив мене і звелів кинути заарештованого, наклавши на нього кайдани, у Підкамінному в підземелля… А пан Мартин, мабуть, знає, які там каземати!" — "Що ж гетьман думає робити з тим полковником? Скарати на горло?" — "Не знаю… То вже його діло, а я своє зробив…" Після таких слів у мене з голови враз вилетів хміль. Я випровадив Порадовського і помчав у Підкамінне. Там пересвідчився, що він не наплів небилиць, а сказав правду… Що мені залишалось робити? Один я у Підкамінному нічим не міг допомогти батькові Семену… Тож сказав, що їду додому, в Круглик, а сам на коня — і до вас, у Фастів! Ниньки ви все знаєте…

Всі мовчали. Нарешті Арсен перший порушив гнітючу тишу.

— Справді, тепер ми все знаємо. Дякуємо тобі, пане Мартине, за таку важливу звістку… Залишається подумати, що нам робити.

— А що робити! — вигукнув Яцько. — Взяти фастівський полк, напасти на Підкамінне — і визволити полковника!

— Чекай, хлопче! Ти занадто по своїй молодості гарячий. А до того ж тут є старші, і поки тебе не питають, помовчав би… В усякім разі, так у війську заведено. Чи тебе в бурсі по–іншому вчили? Га? — добродушно усміхнувся в білі вуса Метелиця і додав: — Давайте гуртом поміркуємо… Палія будь–що треба визволити! На цьому сходяться всі. Але як? В усякому разі не йти ж одним полком війною на кварцяне військо, як пропонує наш молодий друг…

Яцько почервонів, закусивши в губах стебельце трави.

— А я думаю, — промовив Роман, — що в дечому Яцько правий… Тільки йти до Підкамінного не полком, а невеликим загоном. А там, розвідавши все як слід, вибрати темну ніч, напасти на замок і, перебивши варту, визволити батька Семена.

— Напасти можна, та чи цей загін добереться таємно до Підкамінного? — заперечив Спихальський. — Навіть якщо будемо йти тільки вночі, то й тоді хтось побачить і донесе Яблоновському або його регіментарям89. І нас по дорозі схоплять, мов куріпок…

— Що ти пропонуєш, Мартине? — спитав Арсен.

— Нічого не пропоную… Знаю одно: до Підкамінного треба підійти так, щоб не викликати жодної підозри!

— Ну що ж, це можна зробити, — сказав Арсен, подумавши. — Поїде не військовий загін, а мирна купецька валка… Повеземо до Львова товар…

— Коли б у нас було що везти! — буркнув Метелиця. — Самі голі.

— Придумаємо щось… Сіно, вовна, бочки — все згодиться, щоб наповнити наші вози. А крім того — сідла. Бо вози ж доведеться кинути, а тікати — верхи…

— Гарно придумано, холера тебе не забери! Мені б твоя голова, пане–брате, був би я регіментарем! — вигукнув Спихальський і з заздрістю подивився на Арсенову кудлату, бо давно не стригся, голову.

Всі засміялися, а Арсен сказав:

— У мене є ще й інша думка…

— Яка?

— Просити короля… Собеський добре знає Палія, високо оцінив його дії під Віднем. Може, мені гайнути до нього та все розказати?

— А якщо він відмовить? — не погодився Роман. — І ми загубимо час…

— Тоді зробимо так. Готуємо купецьку валку в двадцять возів. З нею поїде за старшого Роман, а з ним — чоловік тридцять–сорок охочих… Поки все влаштується, поки ви доїдете до Підкамінного, я встигну з’їздити до короля… Накаже випустити Палія — обійдемося без кровопролиття, відмовить — пустимо в хід шаблі! Як ви на це? Згода?

— Згода! Згода!

— Тоді ходімо до господи батька Семена… До речі, він уже одружився з Феодосією?

— Одружився. Зразу по приїзді з віденського походу.

— От і добре. Треба заспокоїти і розрадити пані полковникову. Там з нею та з сотниками і домовимося про все…

5

Свирид Многогрішний тихенько прочинив двері до гетьманського покою, просунув у щілину голову і, побачивши Юрася Хмельницького, що одиноко дрімав на канапі, запитав:

— Ваша ясновельможність, можна?

Юрась злякано кинувся — аж свічка заблимала.

— Тьху, чорт! Міг би якось делікатніше… Заходь!

Многогрішний привітався, сів на дзиґлику край столу, на якому стояла порожня карафка з–під вина, зітхнув.

— Чого так важко? Розповідай! З чим повернувся з Немирова? — спитав Юрась.

— Ні з чим, — буркнув Многогрішний. — Справи кепські…

— А саме?

— Всюди на Правобережжі, крім Кам’янецького пашалика, відновлено владу Речі Посполитої. Польща скористалася з перемоги під Віднем і прибирає до рук українські землі, що за Бахчисарайським договором мали бути нічийними, а насправді знаходилися під вашою булавою.

— Це я знаю, — перервав його нетерпляче Юрась. — А як наші справи? З ким говорив? Хто визнає мою владу?

— Е–е–е, ніхто! — безнадійно махнув рукою Многогрішний. — Король Ян Собеський та великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський роздають приповідні листи на села і міста, ніби то їхня власність… Про те, щоб іти на службу до вашої ясновельможності, ніхто й слухати не хоче! А мене, вашого посланця, полковник Семен Палій вигнав з Немирова, мов пса, хоча сам на Немирів не має ніякого права. Порядкує там його приятель Андрій Абазин. Ну, та я теж віддячив йому за таку образу! Пам’ятатиме до нових віників!

— Прокляття! — Юрась ударив кулаком по столу. — Мало я їх палив і розпинав! Мало вішав! Не люди, а сміття якесь! Я скручу їх у баранячий ріг і примушу робити те, що накажу! О Боже, дай мені сили підвестися над недолею, влий снаги в моє серце, щоб воно стало незворушно–

кам’яним, нечутливим до чужого болю й страждань, і я, опираючись на дружню підтримку падишаха, зберу весь народ свій у цей кулак!

Він ще раз стукнув по столу і від шаленства, що переповнювало його груди, скрипнув зубами. Очі його палали, як у хворого. В куточках губ з’явилася піна. Давалося взнаки сп’яніння.

Він усе ще не хотів зрозуміти, що карта його бита, що Україна відсахнулася від нього, мов від прокаженого. Чіплявся за найменшу можливість утриматись на поверхні. Обманював пашу Галіля, великого візира і самого султана брехливими словами про те, що козаки ждуть не діждуться, щоб перейти під його булаву. Обманював і себе примарними надіями, все ще на щось сподівався… На що?

Він охопив руками голову і втупився безтямним поглядом у темне вікно, за яким була глупа ніч.

Многогрішний не наважувався порушити цю зловісну тишу і задерев’яніло сидів на незручному дзиґлику.

Хвилина спливала за хвилиною, а Юрась не міняв пози. Здавалося, то сиділа не людина, а кам’яна статуя з блідим, як у мерця, лицем.

Навіть гул голосів за дверима і гупання багатьох ніг не вивели його із цього стану. І тільки тоді, коли двері раптом широко розчинилися і в кімнату ввійшов Азем–ага, а за ним — кілька яничарів, Юрась повернувся до них і гнівно вигукнув:

— Азем–ага, я наказав без дозволу не заходити до мене!

І — осікся: в простягнутих руках Азем–аги тьмяніло широке дерев’яне блюдо, а на ньому лежав скручений, мов змія, довгий шовковий шнурок.

Юрась здригнувся.

Многогрішний схопився з дзиґлика, але, зрозумівши, що гетьманові надіслано від султана смертний вирок, закляк на місці.

Тим часом Азем–ага поволі наблизився до стола і повагом, урочисто поставив на нього свою страшну ношу. Позаду вишикувались мовчазні, суворі яничари.

Юрась прикипів поглядом до шнурка.

Це був кінець. Кінець усьому — надіям, тривогам, життю. Він прекрасно знав, що людина, яка одержувала від султана такий подарунок, жила не довше, ніж потрібно для того, щоб умерти. І цінував його султан невисоко — прислав свій страшний подарунок не на срібному, а на дерев’яному блюді…

— Ні! Ні! — Він затулився рукою, ніби захищаючись від несподіваного удару. — Не може такого бути! Це фатальна помилка! Не міг султан віддати такий наказ!

— Султани ніколи не помиляються! — крижаним голосом промовив Азем–ага. — Пробач мені, гетьмане Іхмельніскі, але султанський наказ треба виконувати не гаючись… Ти сам, чи тобі допомогти?

— Ні–і–і! — несамовито заверещав Юрась. — Не хочу–у–у!

Азем–ага зробив ледь помітний знак рукою, і з–за його спини вийшло троє яничарів. Один схопив Юрася за руки — заломив за спину. Двоє інших блискавично накинули на шию шнурок, потягли щосили.

Юрась захарчав, заборсався в петлі, все ще намагаючись вирватись, але зразу ж зів’яв, поник.

Так ніхто і не зрозумів — помер він від удавки чи від страху.

Тільки тоді, коли з гетьманом було покінчено, Азем–ага звернув увагу на Многогрішного, що стояв ні живий ні мертвий.

— Ти допоможеш нам, Свирид–ага! Винесеш труп. — І повернувся до яничарів, що стояли позаду. — Давайте лантух!

Один з яничарів швидко розгорнув великий лантух, інші схопили труп гетьмана і головою опустили вниз. Потім міцно зав’язали.

— Бери, Свирид–ага! — наказав Азем–ага. — Послужи востаннє своєму гетьманові!

У Многогрішного з переляку відібрало мову, а ноги ніби приросли до підлоги.

— Ти що — оглух? — штовхнув його у спину яничар.

Йому допомогли звалити мішок на плечі, не гаючись рушили з будинку. Попереду йшов Азем–ага, позаду — яничари.

Многогрішний ледве плентався. Від страшної поклажі, що каменем придавлювала його плечі, у нього макітрилося в голові. Був певен, що востаннє ступає по землі.

На вулиці повернули праворуч, до Турецького мосту.

Надворі стояла темна, хмарна ніч. Місто ніби вимерло — ні перехожого, ні вогника, ні собачого гавкоту. Тільки важке сапання Многогрішного порушувало цю могильну тишу.

На мосту Азем–ага зупинився.

— Сюди!

Хтось підштовхнув Многогрішного до кам’яних перил. Він спіткнувся, і лантух з гуркотом упав до ніг Азем–аги.

— Тихше ти, шайтанове насіння! — вилаявся ага. — Кидайте!

Яничари схопили лантух і жбурнули через перила вниз, у невидимі холодні води Смотричу. Звідти через деякий час, бо русло ріки лежало в глибокому каньйоні, долинув глухий сплеск і зразу ж розтанув під кам’яним склепінням мосту.

Многогрішний перехрестився.

— Господи, упокой його душу!

— Аллах упокоїть… і прийме його в свої райські сади, — сказав Азем–ага. Було незрозуміло, говорить він серйозно чи насміхається. — Він вірно слугував падишахові і заробив собі царство небесне… А ти, Свирид–ага, забирайся звідси! Якнайшвидше і якомога далі. Зрозумів?

Як було не розуміти!

Многогрішний мовчки вклонився і кинувся навтіки. Він уявив мертвого Юрася Хмельницького і подумки подякував Богові за те, що то не на його шиї зашморгнувся страшний шовковий шнурок, що то не його, скоцюрбленого в тісному мішку, котять по слизькому камінні холодні каламутні хвилі…

6

Секретар Таленті, схиливши в поклоні довгасту голову, покриту рідіючим чорним чубом, вийшов з королівського кабінету і, не зачиняючи за собою дверей, сказав:

— Його ясновельможність пан круль ласкаво дозволив тобі, пане Комарницький, зайти на коротку аудієнцію.

Арсен вступив до знайомого кабінету.

Собеський сидів за широким столом, теж широкий, огрядний, з кучмою злегка посрібленого сивиною волосся, і пильно дивився на нього. На жовтавих шоках пробивався легкий рум’янець. Король був явно чимось схвильований.

Арсен вклонився.

— Доброго здоров’я, ваша ясновельможність!

— А–а, пан Комарницький, чи то пак Кульчицький, чи як там тебе! Вітаю, вітаю героя Відня! Я ніколи не забуваю тих, хто хоробро бився під моїми знаменами… Сідай, будь ласкавий. Розповідай, з чим прибув!

Арсен зробив кілька кроків до столу, але не сів.

— Ваша ясновельможність, допущена велика несправедливість, і я приїхав просити у вас допомоги й захисту…

— Несправедливість!.. О Єзус! І тут несправедливість! Здається, вся сьогоднішня Польща зіткана з одних несправедливостей! — вигукнув король, видно, все ще перебуваючи в полоні своїх думок чи під впливом перерваної розмови з секретарем…

— Про які несправедливості говорить ясновельможний пан король? — здивувався Арсен. — Скажіть, хто образив королівську милість — і я…

— Ні, ні, не те, тут одна шабля не допоможе, — замахав руками Собеський. — Магнатські інтриги, магнатське своєволенство руйнують польську державу! Ось що ранить мені серце! Кожен тягне в свій бік. Ніхто не думає про ойчизну, а тільки про свої маєтки, про свій гонор. Поки була явна загроза з боку Порти, шляхетство ще сяк–так держалося купи, а тепер — мов сказилося. Кожен магнат хоче стати королем, кожен голопузий шляхтич — магнатом! Всюди — розбрат, підкупи, тяганина по судах, збройні наїзди, грабунки, розбій… Ніхто не боїться королівської влади, всяк покладається на шаблю. Анархія — та й годі!

Арсен мовчав, сторопівши від такого королівського одкровення.

Помітивши його розгубленість, Собеський схаменувся і вже спокійним тоном запитав:

— То що ж трапилося? Від кого я повинен тебе захистити?

— Не мене, ваша ясновельможність… Допущена несправедливість по відношенню до відомого вам полковника Семена Палія, який теж не менш хоробро бився під знаменами вашої ясновельможності з турками…

— А з ним що скоїлось?

— Його підступно схоплено в Немирові людьми пана Станіслава Яблоновського і запроторено в кам’яницю в Підкамінному…

— За віщо?

— Без ніяких підстав… Тільки тому, що його оговорив один давній недруг, заявивши, нібито полковник прихильно ставиться до гетьмана Самойловича і до Москви…

Собеський відкинувся на спинку стільця.

— А якщо то правда?

— Нема жодного доказу, ваша ясновельможність! Ви самі бачили, як Палій не шкодував життя і сил ні під Віднем, ні під Парканами… Козацьке військо, фастівський полк і всі полки на Правобережжі обурені свавіллям Яблоновського. Ми всі просимо вашу ясновельможність захистити полковника від несправедливого обвинувачення і наказати гетьману Яблоновському випустити його з ув’язнення!

— То пан Комарницький, чи то пак Кульчицький — козак? — здивувався Собеський.

— Так, ваша ясновельможність.

— О–о! Тоді мені зрозуміло, чому пан так одстоює Палія… Ну, власне, я нічого не маю проти полковника. Він, безперечно, хоробра людина, і я ніколи не забуду його звитяг під Віднем. Скажи Яблоновському, що я просив розглянути це діло доброзичливо… Тим більше, що я не хочу мати ніяких ускладнень з Москвою, бо ми трактуємо зараз про вічний мир і союз із нею, про спільну війну проти Османської імперії…

Король затарабанив пальцями по столу, і Арсен зрозумів: це був знак, що аудієнція закінчилася.

Йому стало прикро на серці. Отже, його далека поїздка закінчилася нічим. Собеський не відмовив у допомозі, але й не допоміг. Замість листа гетьманові обмежився розпливчастими словами: "Скажи Яблоновському, що я просив розглянути це діло доброзичливо!" Та гоноровитий магнат засміється йому в обличчя і вижене геть! Ніякої упевненості, що він виконав би письмове розпорядження короля, а словесне побажання — тим більше…

Арсен мовчки вклонився і вийшов.

Минаючи розкішні, цяцьковані золотою фарбою двері королівського кабінету, мимоволі пригадав, як він колись під Чигирином просив захисту для Романа Воїнова, коли того заарештував генерал Трауерніхт, і одержав таку ж відмову… Виходить, можновладці всюди однакові, хай їм грець! Простій людині за цими позолоченими дверима правди не знайти. Мабуть, сподівайся, козаче, тільки на власні сили, на власну шаблю!

7

Валка в’їхала у Підкамінне і зупинилася на майдані перед замком. Сонце вже сіло за небосхил, і від похмурих фортечних стін та гостроверхих веж падали на землю чорні тіні.

— Гей, хлопи, тут ставати на нічліг заборонено! — гукнув од воріт вартовий гайдук. — Насмітите, а потім прибирай після вас!

— Не кричи, пане! Ми не глухі! — відповів Арсен, одягнутий у звичайний селянський одяг — білі полотняні штани й сорочку та солом’яний бриль. — Ходи лишень сюди! Адже ми не з порожніми руками приїхали на ярмарок. — І він поплескав долонею по крутобокому барилу.

Жест був такий промовистий, що спочатку гайдук, підстаркуватий гуцул з Прикарпаття, закліпав очима, а потім облизнув язиком сухі, спраглі губи.

— Невже пиво?

— Та ще й яке! А до пива знайдеться й тараня з самого Дніпра. — Арсен моргнув хлопцям — Яцькові й Семашку. — Ану, націдіть панові

пару кухлів! Та виберіть гарну рибину! Щоб пан зостався задоволений і дозволив нам тут переночувати…

Яцько підніс чималий кухоль.

Гайдук спочатку заперечливо покрутив головою — на варті ж, мовляв. Потім трохи подумав. Зважував, мабуть, пити чи не пити. Зрештою прицмокнув язиком, оглянувся — чи нікого не видно — і тільки тоді взяв кухля до рук. Нюхнув. На обличчі вималювався вираз подиву.

— Е–е, отаке у вас пиво, братця? Побий мене грім, якщо це не горілка! — Він приклав вінця до вусатого рота, зробив один ковток, розсмакував. Пустив задоволено очі під лоба, а потім видудлив кухоль до дна. — Х–ху! А тепер, хлопче, не завадить і пивця, якщо є!

Пиво він пив поволі, смакуючи і заїдаючи таранею.

— Ви гарні хлопці, як бачу… Просто чудові! Коб не служба, то і я з вами тут переночував би! Їй–богу! Вже вечоріє, і було б зовсім непогано вкластися на возі, підмостивши сіна, та й задати хропака! Га? — пащекував він, хмеліючи.

Арсен знову підморгнув Яцькові. Той підніс ще один кухоль горілки. Гайдук з удаваною хитрістю помахав пальцем перед Яцьковим носом, але випив.

— Може б, ти гукнув своїх товаришів? — спитав Арсен. — А то їм, бідолахам, нічого не перепаде, як ми тут почнемо кружляти!

— Е–е, не варт, їй–богу! — пробелькотів уже добре сп’янілий гайдук. — Нас тільки двоє… Я на воротях, а один, новенький, внизу, біля каземату. Якийсь миршавий, нікчемний… Він, мабуть, і горілки не п’є, ледащо! Бо такий набасурманений, що й на мову не здається. Сидить та все думає, думає. А що видумає, спитай його?..

— А кого ж ви стережете?

— Кажуть, якесь велике цабе… Бо добрячі на нього кайдани наділи!

— А коли ж тобі, друже, заміну пришлють? Чи отак сам всю ніч і стовбичитимеш?

— Яка там у бісова батька заміна! Набридне стояти — піду, стукну в двері, мовляв, виходь котрий! Хтось і вийде…

Він уже ледве тримався на ногах. Язик заплітався, мов перевесло, а голова все схилялася на груди. Горілка валила його з ніг. Щоб не впасти, він обіперся на полудрабок.

— Здається, готовий? — тихо промовив Роман, підходячи до переднього воза. — Можна й починати! Козаки вже розпрягли коней — сідлають…

— Гаразд, — погодився Арсен. — Кладіть його, хлопці! Він хотів поспати на сіні — хай спить! Та жупан зніміть — Спихальський одягне!

Яцько і Семашко зняли з гайдука жупан, а самого кинули на воза, прикрили попоною. Він щось замугикав — і відразу заснув.

Тим часом над містечком опустився синій весняний вечір. До замку долинули дівочі пісні, парубоцький сміх, а десь далеко, може, на другому кінці містечка, не вгаваючи, бриніли невтомні цимбали.

Коли коні були осідлані, козаки повитягали заховану у возах зброю.

— Друзі, хто залишається тут — пильнуйте! — сказав Арсен. — Як тільки почуєте постріли, крики або свист — мчіть на допомогу! Зрозуміли?

— Зрозуміли, — відповів хтось. — Хай вам щастить!

Арсен і Спихальський з групою козаків рушили до замку. Хвіртка у воротях, як вони й сподівалися, була відчинена. На подвір’ї темно й тихо. Тільки в одному віконці світилося.

Арсен підкрався — заглянув крізь шибку. У великій, з низькою стелею кімнаті покотом спало кілька гайдуків. Ще двоє скидали одяг — ладналися спати. Тільки біля столу сидів один безвусий юнак і шматком грубого сукна до блиску начищав пістолі, ціла купа яких лежала перед ним.

"Не ждуть лиха, — подумав Арсен і, намацавши на дверях засув, тихенько натиснув на нього рукою. — Хай посидять. Може, обійдеться без кровопролиття..."

Залишивши кількох козаків на чатах, він повернувся до входу в кам’яницю, де з товаришами ждав на нього Спихальський.

— Сюди, — шепнув пан Мартин. — Обережно! Сходи круті — можна й карк зламати...

Вийнявши з–за пояса пістоль, він перший почав спускатися вниз. За ним — Арсен, Роман, потім — Яцько, Семашко та Метелиця.

Десь у глибині блимало світло. Почулося протяжне позіхання вартового.

Спихальський скрадався тихо, мов кіт, тримаючись рукою за кам’яну стіну. З підземелля дихнуло могильним холодом і цвіллю.

На останній сходинці він зупинився, обережно виглянув з–за рогу. Довге підземелля тягнулося ліворуч і праворуч від нього. В мурованій

стіні виднілися потемнілі від сирості й часу двері з заґратованими віконцями.

Магнатська в’язниця! Видно, не один хлоп скуштував у ній жахливих тортур!

Біля дверей, на низькому ослінчику, сидів, закутавшись у кожушинку, вартовий. Невеликий олійний ліхтар, що висів під стелею, освітлював його кудлату овечу шапку і сутулі плечі.

Почувши шарудіння, він стривожено запитав:

— Хто там? — І, підвівшись, наставив мушкета.

Спихальський вирячив очі: на варті в підземеллі стояв давній знайомий — Свирид Многогрішний.

— Холера ясна! — загримів його могутній голос під низьким склепінням. — Невже це ти, пане Свириде? А я й не знав, що ми обидва на службі у ясновельможного пана гетьмана!

— Перепрошую пана, з ким честь маю? — не впізнаючи, допитувався Многогрішний.

— Холера! Невже не впізнаєш Мартина Спихальського?

— О, пан Мартин! Ніяк не сподівався зустрітися з тобою в такому місці… То пан служить у ясновельможного гетьмана Яблоновського?

— І не перший день! А пан, мабуть, недавно, бо я щось раніше не бачив тебе серед гайдуків гетьмана? — спитав Спихальський, виходячи на освітлене місце і наближаючись до Многогрішного.

— Всього кілька днів… Але ж служба собача — гибієш у цьому підземеллі! Може, пан Мартин допоможе мені знайти тепліше місце? Хе–хе! — І Многогрішний навмисне здригнувся, щоб показати, як тут по–справжньому холодно.

— А чого ж — допоможу! Хе–хе! — передражнив його Спихальський і раптом, згрібши за груди, притиснув до стіни, вирвав мушкет. — Пся крев! Нарешті я тебе злапав! Ниньки тобі стане не тільки холодно, а й жарко! Задушу, мов слимака!

— Пане Мартине, ти що — здурів? Пусти! — заборсався той.

На крик прибіг Арсен з товаришами. Він одразу зрозумів, кого впіймав Спихальський, і притримав його руку, що вже вп’ялася в горло на смерть переляканого Многогрішного.

— Так от де ми зустрілися, дядьку Свириде! — похитав головою. — Усім ти служив. А тепер ще й пану Яблоновському!

— Звенигора! — простогнав приголомшений несподіваною зустріччю Многогрішний.

— Хлопці, заткніть йому рота! — наказав Арсен, звертаючись до Яцька і Семашка. — Зв’яжіть руки, щоб не втік, собака! Посадіть на коня і стережіть мов зіницю ока!

Яцько і Семашко підхопили Многогрішного, якому зі страху відібрало ноги, і поволокли нагору.

Арсен кинувся до дверей, крізь грати яких уже просовувалися чиїсь руки.

— Батько Семен?

— Так, голубе! Так! Випустіть мене, хлоп’ята, швидше звідси! — озвався з кам’яниці Палій.

На дверях висів міцний замок.

Арсен шарпнув — не піддався.

— Ану, синку, пусти мене! — відсторонив його Метелиця. — Колись, бувало, гнув у руках кінські підкови. Спробую зараз… Чи є ще сила?

Він ухопив замок обома ручищами і, натужуючись так, що аж лице побагровіло, поволі почав гнути заіржавіле залізо. Воно скрипнуло — дужка переломилася надвоє. Двері розчинилися — і полковник опинився в обіймах друзів. На ногах і на руках у нього гриміли кайдани.

— Швидше, батьку! — гукнув Арсен. — Тікаймо!

Притримуючи ланцюги руками, Палій вийшов з підземелля.

Йому підвели коня, допомогли сісти.

— Ну, хлопці, орли мої, спасибі вам! — промовив розчулено.

Арсен подав знак — і загін, кинувши вози, верхи помчав звивистими вулицями Підкамінного на схід…

8

На першому привалі, в лісі, відбувся запорозький суд.

Свирид Многогрішний тремтів, як у лихоманці. Останнім часом, видно, жилося йому не з медом, бо споганів, схуд, змиршавів, і одяг на

ньому теліпався, як на кілкові. Його маленькі хитрі очиці перебігали з одного обличчя на інше. Та найдовше затримувались на Арсенові.

— Братці, що ви хочете зі мною робити? — заскиглив.

— А що роблять зі зрадником? — спитав суворо Метелиця.

— Я не зрадник… Побий мене грім, якщо я кого–небудь зрадив! — белькотав Многогрішний. — Я ні в чому не винен!

— Ти зрадив вітчизну, недолюдку! Слугував, мов лакуза, спочатку туркам, а тепер перекинувся до магната Яблоновського і продав йому за тридцять срібляків полковника Палія! Хіба це не зрада? — грізно промовив Арсен. — І ти ще смієш заявляти, що ні в чому не винен?..

Козаки стояли щільним колом, насуплені, суворі. І Многогрішний, що знічено схилився перед ними, здавався нікчемним, плюгавим, огидним, як шолудивий пес.

Один Семен Палій не втручався в козацький суд. Сидячи на коні, уже розкутий, смоктав люльку і мовчки дивився на підсудного. "І звідки вони беруться, отакі слимаки, нікчеми? — думав при цьому. — Яка мати їх народжує? В яких сім’ях виростають? Чому один трудів і крові своєї не шкодує для вітчизни, а інший тільки й дивиться, щоб мати з неї якийсь зиск, і продає її тому, хто більше дасть?"

Тим часом Многогрішний почав плакати.

— Братці, помилуйте! Не беріть гріха на душу! За безневинну мою голову Бог покарає вас, яко татів–розбійників!..

Арсен відчув, що в його серці піднімається гнів, і, щоб стриматись і не вдарити мерзотника шаблею, правою рукою міцно, аж до болю, стиснув пальці лівої руки. Промовив глухо:

— Не викручуйся, Многогрішний! Не пощастить! Ми тебе зараз судитимемо козацьким судом, судом честі, і ти повинен перед нами говорити правду. Сам знаєш, що за найменшу брехню перед судом честі підсудний без вироку карається на горло!

Многогрішний зблід ще дужче. Він раптом відчув, як язик у роті став шорсткий, мов повсть, а серце з грудей шугнуло вниз і, здавалося, затріпотіло десь аж у п’ятах. Він ледве тримався на ногах.

— Братчики, — звернувся Арсен до побратимів, — багато чого про цю людину, про Свирида Многогрішного, ми не знаємо, але чимало й знаємо. І те, що знаємо, незаперечно свідчить не на його користь. Та щоб він — і ніхто! — не сказав, що ми вчинили над ним самосуд, послухаємо його відповіді на наші запитання, а потім уже будемо міркувати, що з ним робити… Чи згодні з моєю думкою?

— Згодні! — дружно відповіли всі.

— Тоді оберемо суддю… Кого б ви хотіли?

— Тебе, Арсене! — прогув Метелиця. — Кого ж іще? Ти краще, ніж будь–хто з нас, знаєш цього пройдисвіта! Ти й запитуй його, а ми послухаємо й зважимо — правду він говорить чи ні і чого варта та правда!

— Згода, згода! — загукали козаки.

— Тоді й почнемо… — Арсен вийшов у коло, став супроти Многогрішного, промовив тихо, але суворо: — Скажи нам, Свириде Многогрішний, чи ти коли–небудь був запорожцем?

— Був, — кивнув той головою і поглянув на Метелицю.

— Так, був колись, — підтвердив старий, — але таким паскудним, що, пам’ятаю, ми за віщось одного разу присудили покарати його киями… Та він пронюхав про це і вчасно дав драла…

— Було таке?

— Було.

— Тоді перейдемо до пізніших часів… А запитав я тебе про те, чи був запорожцем, щоб знати, як тебе карати, бо, як сам відаєш, ніхто із запорожців не підніме на братчика руки, щоб скарати його на смерть… Такий наш давній звичай…

— Розумію, — прошепотів помертвілими вустами Многогрішний.

— Тепер скажи нам, чи був ти потурнаком? Чи міняв нашу християнську віру на бусурманську?

Многогрішний мовчав, опустивши голову.

— Ну, чого ж мовчиш! — гарикнув Метелиця. — Було таке?

— Було… Але ж я не насправді!

Козаки переглянулись. Вони не сподівалися, що підсудний так легко і швидко визнає себе винним у цьому найтяжчому гріху, що був рівнозначний зраді вітчизні.

— Не насправді! — передражнив Метелиця. — Ось як упріщу шаблюкою по твоїй дурній макітрі, тоді ти зрозумієш — насправді чи ні!

Арсен поглядом застеріг старого — мовляв, мовчи, батьку!

— У турецького спагії лакузою був? — повернувся він до Многогрішного. — Повстанців Мустафи Чорнобородого видав йому на поталу в долині Трьох Баранів?

Многогрішний ковтнув слину, мовчав. Тільки кліпнув очима.

— У війську Юрася Хмельницького служив? Туркам допомагав плюндрувати Чигирин?

— Не я один служив…

— А тепер скажи — скільки тобі заплатив Кара–Мустафа за Златку?

— За яку Златку? — Жовті очиці вп’ялися в Арсена. — Я не знаю ніякої Златки!

— За ту, що викрав у Немирові й одвіз у Кам’янець… Пам’ятаєш, у той вечір, коли ти мене швиргонув у яму?

— Я нікого не викрадав!

— Брешеш! Сам Юрась мені казав про це, коли ми із Сафар–беєм — пам’ятаєш такого? — допитували його. Та й Златку я визволив, привіз у Фастів із самого Стамбула… Це моя дружина. Вона все розповіла…

Многогрішний раптом упав на коліна, простягнув руки, щоб обняти Арсенові ноги.

— Пробач… Я не знав… Тож проклятий Юрасько мені наказав… Хіба ж я сам? — Він таки схопив Арсенового запиленого чобота і притиснувся до нього мокрою від сліз щокою.

Арсен гидливо відштовхнув його і відступив назад.

— А тепер — останнє… Скільки тобі заплатив Яблоновський за те, що ти допоміг схопити нашого батька полковника Палія? Скільки він платить тобі за твою іудину службу?

Многогрішний стояв навколішках. Його попеляста, з пролисинами голова схилилася мало не до землі. Плечі здригалися від беззвучного ридання.

— Мовчиш? Отже, і це правда? — Арсен поглянув на козаків. — Який буде присуд, товариство?

На галявині запала тиша. Чулося тільки кінське іржання та в верховітті дерев тихо шелестів легенький вітерець.

— А що довго думати! — вигукнув Метелиця. — Цей пройдисвіт давно заслужив собі петлю на шию!

— Смерть! — коротко кинув Роман.

— На шибеницю його, харцизяку! — рубонув рукою повітря молодий Семашко.

— Скарати на горло, пся крев! — похмуро озвався Спихальський.

— А ви, батьку Семене? — Арсен повернувся до Палія. — Що скажете?

Палій зліз з коня, повагом наблизився до гурту. Многогрішний на якусь мить підвів голову, глянув на нього з надією, але відразу ж одвів погляд убік, бо вичитав у Палієвих очах зненависть і презирство.

— Що я скажу? — почав полковник. — Многогрішний сам уже виніс собі присуд своїми ганебними вчинками! У нього не знайшлося жодного

розумного слова на своє виправдання… Тож хай одержує те, що заслужив!

— Хай буде так! — сказав Арсен. — Ця людина негідна ступати по нашій землі. Чуєш, Многогрішний? Вставай — і виконуй вирок козацького суду!

— Помилуйте! — пробелькотів Многогрішний. — Більше не буду!

— Пізно схаменувся, недолюдку! Справді, більше не будеш… Виконуй вирок! — Арсенів голос прозвучав жорстоко.

Многогрішний поволі підвівся. Рукавом витер мокре бліде обличчя.

— Дайте мені пістоль, — попрохав жалібно. — Як милостиню благаю!

— Ні, ти не заслужив такої честі! Від кулі вмирають воїни, а зрадники — від зашморгу… Іди і вибирай мотузку. Та міцнішу!

Обвівши затуманеним поглядом суворих мовчазних козаків, що обступили його з усіх боків, Многогрішний поволі зробив кілька кроків до найближчого коня, довго порпався в саквах. Нарешті знайшов довгу вірьовку і почав тремтячими пальцями в’язати петлю.

Козаки стояли мовчки. Жоден — ані пари з уст.

Зробивши зашморги на обох кінцях вірьовки, так же поволі, статечно, як він робив усе до цього, Многогрішний сів на коня.

Козаки знову оточили його, щоб не втік.

Всі мовчали. Ніхто ні дією, ні словом не хотів втручатися в катівські приготування. За прадавнім запорозьким звичаєм жоден братчик не міг

узяти на себе ганебного обов’язку ката. Засуджений до кари на горло запорожець сам мав приготувати петлю, сам вибрати гілляку, зав’язати на ній вірьовку, під’їхати верхи і, накинувши петлю на шию, вдарити коня ногами під боки…

Многогрішний довго приглядався до гілляки. Нарешті вибрав найміцнішу, перекинув через неї один кінець вірьовки, зашморгнув… Але тут сили зрадили йому. Він похилився на гриву коневі і зарюмсав, мов дитина.

— Братчики, милі, дорогі мої, простіть! Помилуйте!.. Або хоч застрельте!..

Вигляд у нього був жалюгідний. Здригаючись всім тілом, розмазуючи брудні патьоки сліз по обличчю, скавулів, мов цуценя.

— Братчики–и–и!..

— Досить тобі скиглити, нікчемо! — гримнув Метелиця. — Сам знаєш, що ніхто не стане поганити рук об таку паскуду, як ти! Будь же хоч в останню хвилину людиною, умри як слід! А ні — влаштуємо тобі стовпову смерть! Заб’ємо киями, мов скажену собаку! Тож вибирай, що краще! Чи петля, чи кії… Києм, як знаєш, кожен запорожець може луснути тільки один раз. Але не сподівайся на щасливий кінець. Я сам так уперіщу, що й Богові душу віддаси! Ну, вибирай!

Многогрішний замовк, закляк непорушно, перелякано, зі злобою, мов загнаний звір, блимаючи з–під острішкуватих брів довкола. Потім хапливо заметушився, заспішив і почав тремтячими пальцями поправляти на собі одяг, ніби це мало зараз якесь значення. А тоді одним махом накинув на шию петлю і сильно вдарив коня ногами під боки…

У світлиці їх сиділо п’ятеро: Палій, Арсен Звенигора, Роман Воїнов, Яцько та Семашко. На столі перед полковником лежав туго згорнутий, перев’язаний синьою стьожкою сувій паперу.

Палій пригладив рукою густе волосся, обвів поглядом присутніх.

— Друзі мої, — сказав урочисто, — ви щойно почули те, що я написав у Батурин, до гетьмана Самойловича… Вважав і вважаю свої дії правильними, бо тільки звідти ми одержували й одержуємо допомогу під час лихоліття, яке впало на нашу землю. Ось і недавно, коли я сидів з милості Яблоновського в казематі, з Києва прибули у Фастів дві валки возів з харчами та зброєю… Без такої допомоги ні ми у Фастові, ні Самусь у Богуславі, ні Іскра в Корсуні та Абазин у Немирові не змогли б протриматися й року…

— Правильно, батьку, — сказав Арсен.

— Залишається допровадити ці листи за призначенням. Комусь треба їхати, сини мої…

— Кому ж? Нам з Романом доведеться… Правда, Романе? — звернувся Арсен до свого побратима.

— Безперечно, — відповів той.

Але тут підвівся молодий Семашко. Був він, як мати, чорнявий, красивий, з бистрим поглядом темних очей.

— Ні, батьку, — запально заперечив він. — На Арсенову та Романову долю випало вже чимало важких доріг. Пора й міру знати! А ми з Яцьком тільки вступаємо на одну з них… Тож хай це буде для нас першим випробуванням. Пошли нас! Запевняю — не підведемо…

Палій любив пасинка, як рідного сина. І зараз милувався його красою і рішучістю, а також чоловічою мужністю, що вже яскраво пробивалася в усій його молодецькій зовнішності. Він не сумнівався в ньому.

Потім перевів погляд на Яцька. Цей був голубоокий, білявий, більш тендітний. Чи ж витримає?

— А ти, Яцьку?

Яцько твердо відповів:

— Дозволь, батьку! Не підведемо… Колись і нам треба починати!

Вони стояли обидва поряд, юні красені, сповнені життєвої снаги, і з надією дивилися на полковника.

— Гаразд, — погодився Палій. — Поїдете ви! Справді, треба ж колись і вам починати!

10

Стояв теплий весняний день. Золоте коло сонця поволі здіймалося вгору по високому голубому небі. Линув радісний журавлиний крик — кру, кру… Гай попід горою зеленів молодим листям, пнувся вгору тугим співучим гіллям. Весело дзвенів над полями невтомний жайворонок.

Спихальський піднімався узвозом по крутій дорозі, ведучи за повід осідланого коня. Біля боку в пана Мартина — шабля, до сідла приторочені дорожні сакви. За ним, на возі з напнутою халабудою, правувала кіньми Зінька, міцно тримаючи в тугих, загорілих на весняному сонці руках ремінні віжки. За її спиною з халабуди, з–поміж небагатих домашніх пожитків, виглядали дві чорняві голівки — хлопчика й дівчинки.

Позаду пішки здиралися на гору Арсен зі Златкою та Роман зі Стехою.

На високому шпилі, звідки з одного боку відкривався широкий краєвид на красуню Унаву, що звивалася серед зелених берегів, з другого — на фастівську фортецю, що височіла на сусідній горі, Спихальський зупинився, наставив у блакитне небо гострі шпичаки вусів, розкинув руки і загукав:

— Гай–гай, най його мамі, як тутай гарно! Так гарно, що, прошу панства, схопив би всеньку землю в обійми, пригорнув до грудей та й умер би від великого щастя!

— Не вмирай, пане Мартине! Ми ж іще не раз сподіваємося бачити тебе у Фастові в гостях, — сказав, підходячи, Арсен і обняв поляка за плечі. — Знай, що тут завжди будуть тобі раді.

— Дзенькую бардзо, брате Арсене, за твоє добре серце! Коб не туга за ойчизною укоханою, то б лишився я тутай з вами, друзі мої солодкі! Але мушу їхати, бо та земля польська — рідна і теж прекрасна, як і ваша… Вона кличе мене, манить до себе, як мама. — В його голубих очах зблиснула сльоза, він почав прощатися. — Прощайте, друзі мої дорогі! Хай вам щасливо живеться–ведеться! Кохам вас, як рідних! Не забувайте пана Мартина, а він вас до останнього дня свого не забуде! Пані Зінька буде наспівувати мені вечорами ваших чудових пісень, а я уявлятиму, що знову з вами — і в радощах, і в горі… Якщо доведеться кому з вас бувати в наших краях — пам’ятайте, що там є сільце Круглик, а в ньому жиє ваш незрадливий друг і приятель Мартин Спихальський!

Останні обійми, останні поцілунки — і вже пан Мартин на коні. Вдарив огиря ногами під боки, і той затупцяв нетерпляче перед далекою дорогою, стримуваний ремінними поводами, забасував, а потім зірвався і пішов з місця чвалом.

Зінька змахнула зі щік сльози, сумно всміхнулася всім, помахала рукою і вйокнула на коней. Колеса скрипнули, віз рушив і покотився по битому шляху на захід, все швидше й швидше.

На далекому горбі Спихальський зупинився, підвівся на стременах, помахав шапкою — і за мить сховався за обрієм…

— Ну, от і все — нема пана Мартина з нами. Ніби частку серця відірвав і забрав з собою, — промовив глухо Арсен. — Не так давно розлучився з воєводою Младеном і Ненком, не встиг поплакати над могилами Сікача, Іваника і діда Шевчика, як довелося, може, назавжди розлучитися зі Спихальським… Хоч ти, Романе, не надумай махнути на Дон, та ще й зі Стехою!..

— За мене не турбуйся. Приріс я до Фастова, як кора до дерева. — І блакитноокий дончак прихилився до щасливої, усміхненої дружини.

Арсен обняв їх за плечі, міцно притиснув до грудей, а потім легенько відштовхнув од себе.

— Ну, йдіть! А ми зі Златкою трохи постоїмо тут…

Вони зосталися вдвох. Стояли на високому шпилі і довго дивилися в той бік, куди поїхав пан Мартин з новою родиною. Потім козак заглянув коханій в очі, що синіли густо, як море… Як він любить дивитися в їхню бездонну глибину! Як він рвався до них! Скільки доріг сходив, щоб нарешті мати змогу кожного дня милуватися їхньою красою! У скількох смертей видерся з пазурів, щоб не вицвіли вони від сліз і туги!

Ніжно взяв її голівку шкарубкими, мозолистими руками, осипав обличчя поцілунками.

— Златко! Люба моя!

— Арсене!

Тремтіло сповнене весняними пахощами повітря. І небо, мирне, безхмарне, дивилося на них з високості й усміхалося радісно від розкоші й щастя.

Сіли. Арсен поклав голову на коліна Златці й заплющив очі. В одну мить промайнули перед його внутрішнім зором страшні картини минулого — неволя, втеча, бої, походи… Для чого те все? Кому потрібні муки і кров, злигодні й смерть людська? Чиє сповнене чорної злоби серце бажає погромів, пожарищ, руїн? Хіба мало на світі простору, сонця, тепла? Хіба щастя не у відчутті того, що ти живеш, дихаєш запашним повітрям рідної землі, насолоджуєшся усмішкою милої і теплом її ніжних рук?

Арсенове серце мліло і завмирало від незнаної досі втіхи й пестощів. Златка цілувала його очі, тонкими пальцями перебирала кучерявого чуба, гладила тверді, зарубцьовані шрами. Побачивши за вухом слід від кулі, нагнулась, припала до нього губами.

— Арсенчику, важко тобі доводилося? — прошепотіла.

— Важко.

— Ти більше ніколи не кинеш мене? Правда? Будемо відтепер завжди разом?

— Будемо, Златко! Будемо, люба!

Вони замовкли. Златка дивилася в безмежний простір, заколисана щастям і радісним весняним співом жайворонка. Арсен щокою притулився до її теплого коліна, теж вслухався в неповторну музику весни.

Раптом його вухо вловило ледь чутний тупіт копит. Він підвівся, глянув довкола. Ген–ген на виднокрузі мчить якась темна цятка. Що воно? Чи то вітер гонить перекотиполе безкраїм степом, чи вершник поспішає з важливою звісткою?

Арсен пильно вдивляється в далину. Ні, не перекотиполе! Швидко, то зникаючи на хвилину в невидимій звідси балці, то виринаючи на зелених пагорбах, наближається та чорна цятка.

Гонець!

Уже видно, як жевріє, мов головка будяка, малиновий верх його шапки, іскряться проти сонця самоцвіти на піхвах здобутої в боях дорогої шаблі. Летить бистрокрилим птахом дужий кінь…

Златка стривожено простежила за Арсеновим поглядом і теж побачила вершника.

Хто то? Куди він мчить? Невже знову війна?

Арсен мовчки пригорнув кохану до грудей, ніби хотів назавжди захистити її від усього лихого на світі. А серцем слухав далечінь, і йому вже вчувалися звуки козацьких сурм, що кличуть у похід, іржання бойових коней на коротких привалах, приглушені голоси товаришів і ледь чутний брязкіт зброї в тривожній тиші ночі… І зрозумів він, що його щастя коротке. От–от життя знову покличе на тяжку нескінченну дорогу, назустріч вітрам і грозам… Бо й само ж воно — дорога без кінця!

1964—1974

Лубни